

TAKÁCS ERZSÉBET

A szolidaritás alakváltozásai

*Az együttműködés lehetőségei
és gátjai a mai Magyarországon*

Készült

a Politikatörténeti Alapítvány Társadalomelméleti Műhelyében

Megjelent

PTa PTH

a Politikatörténeti Alapítvány és a Politikatörténeti Intézet
támogatásával

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000670524

ISBN 978-963-338-429-9

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft., Budapest

www.napvilagkiado.hu

Első kiadás: 2018

© Takács Erzsébet

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva

„Magunkat is meg kell győznünk,
hogy legyünk bátrak, együttműködők.”
[Egy segítő szervezet aktivista önkéntese]

Tartalom

BEVEZETÉS – A SZOLIDARITÁS JELENTÉSVÁLTOZÁSAI	9
1. A CSALÁDI SZOLIDARITÁS	43
A hazai családi állapotokról	47
A család ideálja – a familizmus ideológiája	50
A családi szolidaritás	54
A családi szolidaritás formái	59
A családi szolidaritás mint az egyenlőtlenségek újratermelője	70
2. SZOLIDARITÁS A (FIZETETT) MUNKA VÁLTOZÓ VILÁGÁBAN.....	77
A magyar munkaerőpiaci helyzet alakulása	79
A közmunka problémája	91
A munkahelyi szolidaritás lehetősége, a szakszervezetek stratégiái	105
A munkahelyi szolidaritás megnyilvánulási formái (sztrájkok, tüntetések)	119
3. SZOLIDARITÁS A HÉTKÖZNAPOKBAN ÉS VÁLSÁGHELYZETBEN	129
A szolidaritás kirobbanó megnyilvánulása	132
Mikor (nem) vagyunk szolidárisak?	140

A szolidaritástól az aktivizmusig	155
Élményvezérelt aktivizmus, posztmodern <i>riot</i> – a reflexív szolidaritás terjedése	168
4. A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS PROBLÉMÁJA A MAI MAGYARORSZÁGON (ZÁRSZÓ)	175
És mégis... ..	181
FÜGGELÉK — ÚTMUTATÓ A FÓKUSZCSOPORTOS VIZSGÁLATHOZ	185
A kvalitatív vizsgálat résztvevői és időbeli alakulása	187
Kollektív cselekvés – szolidaritás-vezérfonal (vázlat)	188
HIVATKOZOTT IRODALOM	195

BEVEZETÉS — A SZOLIDARITÁS JELENTÉSVÁLTOZÁSAI

Könyvet írni a szolidaritásról nemes, ámde közel sem könnyű feladat. A hétköznapiakban a legnagyobb magátólértetődöttség-gel vállalunk szolidaritást kényszerű absztinenciát tartó barátunkkal, a távoli földrengés sújtotta vidék lakóival, a sztrájkoló BKV-sokkal, az igazságtalanul elbocsátott dolgozókkal. A fogalom magától értetődőnek tűnik, miközben nagyon is sokféle helyzetre alkalmazzuk. Éppen ezért a szolidaritás egészen mást jelenthet egy-egy ember számára, lehet:

- együttérzés, empátia, segítségnyújtás,
- érintettség, emberiesség, emberi méltóság,
- kölcsönösség, együttműködés, közösség, érdektől mentes összetartás,
- sorsközösség-vállalás, felelősségvállalás,
- közös érdek, közös ügy, bajtársiasság, mozgalom,
- közös identitás.

Számos jelentést társíthatunk hozzá, akár egymásnak ellentmondókat is: egyeseknek érdektelen összetartást, másoknak közös érdekvédelmet jelent, sokan érzik egyszerre pozitív és negatív tartalmú, ambivalens kifejezésnek. A szolidaritás többeknek egyszerre jelent összetartást és összetartozást, ugyanakkor szelekciót és kirekesztést, mivel a csoportszolidaritás sokszor jelenik meg valakikkel, egy másik közösséggel szemben. Az is jelzésértékű, hogy voltak, akik a szolidaritást ennek hiányával definiálták: „az, ami a mai Magyarországon nincsen”. A szolidaritás lehet szóbeli vagy a közösségi médiában gombnyomással kifejezett gesztus, tényleges erőfeszítéssel járó cselekedet, magával ragadó érzület.

Mindezen túl a szolidaritás (politikailag is) terhelt fogalom, gondoljunk a lengyel *Solidarność* mozgalomra, a katolikus egyház társadalmi tanítására vagy az államszocialista országokban a harmadik világgal harcos közösséget vállaló internacionalista mozgalmakra. Ezek is mind mást értettek szolidaritáson: a katolikus egyház tanítása a személyes, egyéni felelősségvállalást, a személyes motivációt hangsúlyozza, míg a baloldali gondolkodás a strukturális kényszereket előtérbe helyezve, a felelősségmegosztást és az intézményi megoldásokat. Ezért talán érdemes a szolidaritás korábbi értelmezéseiből kiindulni, és a jelentésváltozásokat is nyomon követve kísérletet tenni a szolidaritás kortárs jelenségének megragadására.

A szó a latin római jogból ered, az adósság kollektív felelősségének (*obligatio in solidum*) kifejezéséből. Az európai nyelvekbe a franciából került át, amelyben a *solidarité* alapvetően és eredetileg a személyek közötti kölcsönös felelősséget jelentette (például *Encyclopédia*, 1765). A 19. század elejétől kölcsönös erkölcsi és jogi kötelezettséget (*Code Civil*, 1804), illetve a fiziológiában a különböző egységek között szükségszerű kapcsolatot, azaz a mai értelemben vett funkcionális összefüggést is értették rajta. Németre és angolra az 1840-es évektől fordítják, de már a munkásmozgalmak által átpolitizált – „egy mindenkiért, mindenki egyért” – jelentésben, innen került át a radikális társadalmi reformerek közvetítésével a társadalomtudományokba. A *solidarité* az 1890-es évek nagy politikai-társadalmi ideálja volt, számos szolidaritási mozgalom indult (például szegények számára is elérhető orvosi ellátás ügyében Franciaországban). Az első modern szociológiai mű, Durkheim szolidaritáskönyve (*A társadalmi munkamegosztásról*, 1893) a kor válságának tipikus terméke, ugyanakkor maga is hozzájárult ahhoz, hogy a kortársak a szolidaritás problémáját a társadalmi-politikai válságokkal, a

társadalmi integráció kérdésével hozzák összefüggésbe (Némedi; Laitinen–Pessi; Bauman).¹

A közösségre, a kölcsönös függőségre és felelősségvállalásra épülő szolidaritásfogalom jól összefért a szabadság, egyenlőség, testvériség alapelveivel. A feudálisan hierarchikus, rendies tagolódást meghaladva mindkettő a *hasonlóság* gondolatára épült. A szabadság, egyenlőség, testvériség egyet jelentett a (gazdasági értelemben vett) függetlenséggel: az alárendeltség hiányával, a reciprocitással; a (politikai értelemben vett) polgárjogokkal: közösségi tagságra és polgári aktivitásra épülő állampolgárság eszméjével; a (társadalmi-antropológiai értelemben vett) hasonlósággal, mely szerint nemesek és nemtelenek, szabadok és rab-szolgák ugyanazokkal a lényegi emberi tulajdonságokkal bírnak (Rosanvallon, 2011: 27–71. „L’invention de l’égalité”).

Ez az alapvetés a mai napig befolyásolja a nyugati civilizáció számára a szolidaritás jelentésterét – vö. a kölcsönös segítségnyújtás, együttműködés, emberi méltóság fenti válaszait –, ugyanakkor döntő változás történt az alapgondolatot illetően. 150-200 éven át azért folyt a küzdelem, hogy a polgárok – közös emberi mivoltuknál fogva – *hasonlók* lehessenek, az utóbbi 50 évben viszont azért, hogy *különbözők*.

Könyvem kiinduló gondolata szerint a szolidaritás átalakult, illetve változóban van. A késő modernitás változásai és sajátosságai a szolidaritás megjelenési formáit, a szolidaritás kiváltotta kollektív cselekvés terepeit és lehetőségeit is alakítják, ezzel párhuzamosan magáról a szolidaritásról alkotott elképzeléseket is.

¹ A szolidaritás Durkheimnél is több értelemben szerepel. Nagy karriert befutó koncepciójának lényege, hogy a társadalmakat kétféle szolidaritás integrálja. A mechanikus szolidaritás alapja a „kollektív tudat”, azaz a közösség minden tagjában közös hiedelmek és érzések rendszere; az organikus szolidaritás a munkamegosztáson és azon a felismert tudáson alapul, hogy az emberek a foglalkozási specializálódás miatt kölcsönösen függenek egymástól. A mechanikus szolidaritás tehát a tagok hasonlóságán alapul, valamint a kollektív tudatnak az egyén feletti dominanciáján, az organikus pedig a különbözőségeken és kölcsönös függésen.

Ennek meghatározó velejárója, hogy az a szolidaritásfogalom, amely a hasonló közösségeire épít, mára elveszítette vonzerejét. A szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjének jelentőségébe vetett hit számos ok miatt erodálódhatott. Gondolhatunk arra, hogy mindezek az alapelvek *elvieken* teljesen elfogadottak és szavatoltak a mai ember számára, a mai jogállam esetén. Ugyanakkor a mindennapok gyakorlatában az is elmondható, hogy a szabadság és az egyenlőség korában mindenhol tömegesen élnek másodrendű állampolgárok, a közösségek viszonyrendszerét továbbra is elismeréshiányból és előítéletből eredő diszkrimináció terheli. Lehetséges, hogy éppen emiatt ábrándultak ki az emberek a hitelüket vesztett eszmékből.

Másrészről, az egyenlőség eszméjét az egyformaság vehemens elutasítása is kikezdheti. Az utóbbi évtizedek individualizációs folyamatának következményeképpen az egyének nem szeretnek másokhoz hasonlítani, hiszen az individualizáció, a szingularizáció parancsa² mindenkit arra sarkall, hogy építse fel önmagát mint egyéniséget. Az önkifejezés kényszere nemcsak a fogyasztói társadalom folyamatos vásárlásra ösztönző trükkje,³ hanem a szabadság, az autonómia normájának megjelenési formája az egyének mindennapjaiban – mármint azoknak a szerencséseknak, akiknek módjukban áll élni ezzel. A társadalom egy része ugyanis inkább frusztrációként éli meg az énbemutatás és társadalmi pozicionálás új elvárásait, mivel nincsenek meg ehhez az (elsősorban anyagi) eszközei, miközben a fogyasztói társadalom őket is folyamatos kísértéseknek teszi ki. A különbözőség, az egyedivé válás így egyszerre jelent olyan szimbolikus egyenlőtlenséget, amely paradox módon egyfelől fejezi ki a szabadságot, a szemé-

² Az egyenlőség–egyenlőtlenség és az individualizáció összefüggéseiről, valamint a szingularizáció jelenségéről lásd többek között Boltanski, 2004; Rosanvallon, 2011, 2014; Dubet, 2014, 2016; Martuccelli, 2010, 2011; Putnam, 2007; Takács, 2014, 2015.

³ Hiszen a divat, az életstílus-választás mind egyéniségünk, identitásunk kifejezése, amit elsősorban külső jegyek – megvásárolt tárgyak és szimbólumok – segítségével érünk el.

lyiséget, azaz az alapvető egyenlőséget mindenkire vonatkozóan, másfelől folyamatosan dörgöli az emberek orra alá, miben nem lehet más és különböző. És mivel a fogyasztói társadalom mindközben nyilvánvalóan homogenizál – például éppen az egyedivé válás kényszerének vagy bizonyos életmód súlykolásával –, az egyéneknek egyre fontosabb lesz az „apró egyenlőtlenségek” megélése, megtartása.

François Dubet amellett érvel, hogy az egyenlőtlenséggel kapcsolatos tapasztalatok azért változtak meg radikálisan, mert az énkifejezés lényegi különbségét hordozni látszó (és ezeket fogyasztóként megkaparintó) „kis egyenlőtlenségek” védelme a valódi egyenlőtlenségek feladására ösztönzi az egyéneket (Dubet, 2014). Az egyenlőség eszméjének alapvető jelentése azért is változik, mert az egyre inkább a mindennapi tapasztalatban kevésbé érzékelt absztrakcióvá válik, ellentétben a hétköznapiakban nagyon is hangsúlyosnak érzett „megélt” egyenlőtlenségekkel. Az egyének az egyenlőséget mint egy valamely politikai közösséghez tartozást élik meg, az egyenlőtlenségeket ezzel ellentétben mindennapi mivoltukban. Az egyén ma bizonyos regiszterek szerint lehet egyenlő másokkal, bizonyosak szerint meg nem, és az egyenlőtlenség tudata olyan erős, hogy mindig található valamilyen jellemző, amely tekintetében az egyén „kevesebb” a hozzá közel állóknál, és amelynek kapcsán egyenlőtlenséget érezhet. Például az egyének életkor, gender, iskolai végzettség, bőrszín, családi vagy egészségi állapot, munkaforma stb. szempontból is egyenlőtlenek, ami nem új jelenség. A globális piacgazdaság nyomán azonban új választóvonalak jelennek meg az eltérő kvalifikációk mentén, a védettek és a prekárok, valamint a különböző nemzedékek között, például a nyugdíj és a munkahelyteremtés finanszírozása kapcsán, vagy a magára hagyott régiók és kapuvárosok, illetve a dinamikus központok között, avagy a többségi és kisebbségi csoportok között.

„Ebben az összefüggésben az egyenlőtlenségek individualizálódnak, hangsúlyosabbá válnak, és közletről nehezednek az egyénre – miközben az »objektív« társadalmi osztályok strukturálta egyenlőtlenségek akár enyhülhetnek is. Az emberek intenzívebben élnek meg az egyenlőtlenségeket, és ezek szubjektív fenyegetésként jelennek meg számukra.” (Dubet, 2014: 19.)

Az a szolidaritásképzet, amely a hasonlóságból eredő közös cél, közös meggyőződés, közös értékek mentén alakul ki, nagymértékben ered a hasonló vagy azonos élethelyzetből, esetleg helyi közösségből. Amennyiben ez a hasonlóság („közös tudat”) felismerhetetlenné válik, a szolidaritás csak nagy erőfeszítések árán, külső eszközök segítségével, tudatosan tartható fenn. Ez történik a társadalmi szolidaritás esetében. Ezzel ellentétben mikroszinten, a kisközösségekben ez a kohéziós erő („mechanikus szolidaritás”) az esetek nagy többségében továbbra is ragyogóan működik – ennek nem csak egyértelműen pozitív következményeivel.

A könyv megírását az a felismerés ösztönözte, hogy a minden körülmények között pozitív értelemben elgondolt szolidaritás egyre gyakrabban jelenik meg a közbeszédben és a társadalomtudományi szakirodalomban is, miközben a kollektív cselekvés lehetőségei mindinkább beszűkülnek és bizonyos területekre koncentrálódnak. A szolidaritás számos esetben válik a legösszetettebb társadalmi problémák (sőt főként ezek) megoldásává, a társadalom bajainak orvosságává. A családi szolidaritás megoldja a gyermeknevelés, az idősápolás és a kettős műszak problémáját; a klasszikus munkahelyi vagy civil mozgalmi szolidaritás harcol az érdekvédelemért; a társadalmi szolidaritás tompítja a jóléti állam leépülését követő elszegényedést, harcol a rasszizmus és a társadalmi egyenlőtlenségek visszaszorításáért. Miközben magának a szolidaritásnak a jelentése egyre problematikusabb, összetettebb és ellentmondásosabb, számos magánember, szakember, közösség, szervezet és mozgalom tesz erőfeszítéseket az egyéni és közösségi szolidaritás működtetésére és ösztönzésére, megteremtve ezzel a szolidaritáshoz kapcsolódó kollektív cselek-

vés számos formáját (köztük társadalmi megközelítésből nézve diszfunkcionálisakat is).⁴ Ennélfogva érdemesnek látom a szolidaritás hazai megjelenési formáit több szinten szemrevételezni: mikro-, makro- és mezoszinten, ami lehetővé teszi a szolidaritás szűk és tág jelentésváltozatainak a vizsgálatát is.

A mikroszintű megközelítés középpontjában az egyének állnak: ilyenkor arra keressük a választ, hogy mi motiválja a szolidáris attitűdöket és cselekvéseket. Az egyének szintjén a szolidaritást sokan proszociális viselkedésként azonosítják, ami lehet mások segítése, támogatása szükséghelyzetben, együttműködés, igazságos elosztásra törekvés, de a bizalom fenntartásának szándéka és az esetleges erőszakos fellépést, cselekvést követő erkölcsi jóvátétel is. A szolidaritás jelenségeinek mikroszintű megközelítése tehát viselkedésekkel, érzelmekkel, motivációkkal foglalkozik, különös tekintettel az altruizmus, a segítő szándék, az erkölcsi kötelesség eredőire: a normákra, önérdekre, kulturális és intézményes vonatkozásokra, (szociál)pszichológiai háttérű mechanizmusokra. Ez a fajta megközelítés a könyv 1. és 3. fejezetében jelenik meg.

Makroszinten összetettebbé válik a tagok azonosságára épülő szolidaritásprobléma. Egyfelől a kiterjesztett csoportszolidaritás továbbra is a tagok azonosságára – azonos értékekre és hitre – épül, és ennek alapja rendszerint a közös történelem és lakóhely. A szolidaritásdefiníciók többségének így elengedhetetlen eleme a csoportidentitás (definíciótól függően hangsúlyozva a csoporttal kialakított identitás *tudatos* mivoltát), az érzelmi kötődés, a csoport jólétéhez kapcsolt közös érdekek (amelyek alapja az azonos értékek és meggyőződések), illetve készség a csoport erkölcsi támogatására. Az ilyen egyértelműen a csoportszolidaritást megragadó meghatározások gyakran hangsúlyozzák a szolidari-

⁴ A szolidaritás létrehoz(hat) önmagunkba záródó, kirekesztő, paternalista, függő és alárendelt közösségi viszonyokat is, valamint kifejezetten negatív érzelmek is megjelenhetnek egy eredetileg szolidaritásalapú kapcsolatokban: szégyen és csalódás az egyik oldalon, hálátlanság és frusztráltság a másikon.

tás cselekvésre ösztönző gyakorlatát is, illetve úgy látják, hogy a csoport jóléte egyben az egyén jólétét is eredményezi. Mások a csoportkohéziótól jobban elszakadva, makroszinten is olyan általános emberi vonásokra vezetnek vissza a szolidaritás összetartó jellegét, mint az altruizmus, a gondoskodó magatartás, az együttműködés és a megbízhatóság.

Számos elemző értelmezi ugyanakkor napjaink szolidaritását a kooperáció, az igazságos megosztás (közteherviselés, közjavak, juttatások) elemével kezdve a közös célok elérését célzó „politikai szolidaritás”, valamint a jóléti állam támogatása kapcsán (Bayertz, 1999; May, 2007; Scholtz, 2008; Lindenberg, 2014; Leitinen, 2014; Dubet, 2014). Noha akadnak közöttük olyanok, aki a társadalmi-bürokratikus szolidaritást kvázi szolidaritásnak nevezik (Bayertz, 1999), az kétségtelen, hogy a társas szolidaritás fő kérdése a javak szétosztására – adópolitika, szociális intézmények, jóléti állam – vonatkozik.

A segítség normája és az elköteleződés az intézmények programjaiban, gyakorlatában is megvalósítható és számon kérhető, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy az intézmények maguk is hozzájárulhatnak a csoportszolidaritás erősödéséhez (vagy mint látni fogjuk Magyarország esetében: gyengüléséhez), a szolidaritás elgondolásának vagy kereteinek megteremtésével. Az intézmények ugyanakkor mikro-, makro- és mezoszinten is gyengíthetik a szolidaritást; akár azért, mert a szolidaritás ki-kényszerítő, vagy azért, mert önérdékkövetővé válik, illetve az egyéni felelősségáthárításnak is meghatározó tényezője lehet. A szolidaritás-szakirodalom sokak által hangoztatott – és bírált – megállapítása, hogy az állam vagy tulajdonképpen bármilyen rendszerszintű tényező szerepvállalása a szolidaritás társadalmi szintű megvalósításában, például a jóléti ellátórendszerek működtetésében, a korábbi „kebelbéli” védelem csökkenését,⁵ az

⁵ Ennek következményeképpen a jóléti rendszer védőhálójából kihulló emberek – például a tartósan munka nélküli „kiilleszkedettek” – teljesen az államtól vál-

egyéni felelősségvállalás visszaszorulását eredményezi. Hiszen – e meggyőződés szerint – minek erőltetné magát az ember segítségnyújtással, ha a szociális támogatás rendszerszinten zajlik, ráadásul léteznek nemzetközi és egyházi karitatív szervezetek a rászorulóknak megsegítésére.

Ehhez kapcsolódik a talán leggyakrabban hivatkozott példa, a nyugdíj és az idősgondozás hatása egymásra: sokan úgy látják, hogy a nyugdíjrendszer formájában elterjedt jóléti szolgáltatás gyengítette az idős családtagok iránti (családi) szolidaritás legtöbb formáját. Mások éppen az ellenkezője mellett érvelnek: éppen hogy a jóléti állam teszi lehetővé a nemzedékek közötti szolidaritás erősödését, mivel minél több területen helyettesíti az állam a családot az idősek ellátásában, annál több lehetőség nyílik a nem kötelességszerű segítségnyújtásra és együttműködésre.⁶

A dolog természetesen nem ilyen egyszerű. Robert Castel írásaiból jól nyomon követhető, hogyan változtak meg alapvetően a szolidaritási viszonyok a bér munkán alapuló modern társadalmak kialakulásával (elsősorban Castel, 1995). Az állam által működtetett és kontrollált *biztosítási rendszerben* a munkaképzetlenség bekövetkeztével kapott segítség már nem a korábbi korok gyakorlatára jellemző (leggyakrabban személyes és bizonytalan) adomány, hanem olyan jog lett, amelyet a munkavállaló maga teremtetett meg azzal, hogy bére egy részét – kötelezően – befizette egy közös alapba. Ez a kötelező befizetés olyan szolidaritási rendszert (biztosítást) teremtetett, ahol a (bér)munkavállalás jelentett

nek függővé, hiszen megszűnt a modernizáció, az individualizáció, a globalizáció következtében a kisközösségek hagyományos „kebelbéli” védelme (Castel, 2003).

⁶ A rendszerszintűvé tett „kötelező”, „állami” szolidaritás általában vett következményeire a szolidaritás mikro- és mezoszintű elemzését célzó jelen kötet csak részlegesen reflektál, mindezek részletes leírására ez az írás nem vállalkozik, mint ahogy a hazai rendszerszintű szolidaritás vívmányainak, elégtelenségeinek, leépülésének elemzésére sem. E témában az elmúlt évtizedekben számos kiváló munka született, gondoljunk Ferge Zsuzsa, Szalai Júlia, Utasi Ágnes, Janky Béla, Lakner Zoltán munkáira, valamint az *Esély* folyóiratban megjelent tanulmányokra.

jogot és lehetőséget a szolidaritásra (és teremtetten meg egyúttal a társadalmi integráció alapját).

Mára azonban külső és belső kényszerek – csökkenő születési arányszámok, elöregedő társadalmak, átalakuló családmódel és változó nemi szerepek, növekvő munkanélküliség, a munkaerő-piac átalakulása (a szolgáltatási szektor térhódítása, az iparban dolgozók arányának visszaesése, az új technológiák megjelenése, a robotizáció előretörése, a bizonytalanná váló munkahelyek, rövid lejáratú munkaszerződések, atipikus munkavállalás elterjedése stb.) – hatására megroggyantak az állandó és széles körű munkavállalásból adódó befizetésen alapuló biztosítási rendszerek. Az államok folyamatos megszorításokra kényszerültek, de miközben ezek tovább mélyítették, sőt bővítették a társadalmi egyenlőtlenségeket, egyes országok képtelenek voltak ezek kezelésére a folyamatosan romló anyagi helyzetben. Mivel a nyolcvanas évekre világossá vált, hogy a válság nem átmeneti jellegű, megkérdőjeleződtek a jóléti állam alapvető működési elvei, a szolidaritás rendszerszintű modellje, ami legtöbb esetben a jóléti szociálpolitika beszűkülésével járt. A jóléti állam feladatai ennek megfelelően alakultak át a „gondoskodó” állam elképzeléséből az „aktiváló”, majd jobb esetben „befektető” állam szerepének megváltozásával (Csoba, 2017; Vastagh, 2017: 34–38.).

A „gondoskodó” jóléti állam feladata a szociális jogok alapvető garantálása és a piac okozta társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése az állam újraelosztó szerepének hangsúlyozásával. Ez kiterjedt és többnyire kötelező alapon működő társadalombiztosítási rendszerek működtetésével történik: öregségi, betegségi, baleseti és munkanélküli-biztosítással; jóléti és foglalkoztatási programok, passzív és aktív munkaerőpiaci politikák támogatásával, az elbocsátással szembeni védelem biztosításával. A szociális jogokat garantáló (gondoskodó) jóléti állam leépítése már a hetvenes évek gazdasági válságát követően elindult, és Európában a kilencvenes évekre vált általánosabbá. Ekkorra erősödött meg a közgondolkodásban is a gazdasági aktivitást, az „öngondoskodást”

elváró/kikényszerítő „aktiváló állam” elképzelése.⁷ Ugyanis a jóléti kiadások csökkentésével párhuzamosan egyre többen hajlottak a korábbi ellátásban részesülők mind erőteljesebb aktiválására, „motiválására”, a munkaerőpiaci szerepvállalás kikényszerítésére. Ez általában fokozatosan történt meg, rugalmas foglalkoztatási formák elterjesztésével, a jóléti ellátások feltételhez kötésével, az ellátás idejének és mértékének csökkentésével (Csoba, 2017).⁸

2000 után a nyugdíjrendszer Európa-szerte átalakult, a passzív ellátórendszereket leépítették, a családtámogatási rendszereket átalakították, a jóléti ellátásokat feltételekhez kötötték, például a munkanélküliek juttatásait már nem jogok, hanem az „érdem” határozta meg. Átalakult a társadalmi segítségnyújtás, a társadalmi szolidaritás megítélése is. A (munkavállalásra akár önhibájukból képtelen) munkanélküliek egyre gyakrabban társadalmi teherként, mint a gazdasági fejlődést akadályozók jelentek meg bizonyos típusú politikai vagy közbeszédben, erősítve ezzel a munkanélküliségükért az egyes egyéneket hibáztató vélekedéseket. Ebben a logikában a gazdasági szempontok felülírták a társadalmiakat, erősödött a jóléti módel „workfare”, munkához kötött jellege. A társadalom minden szereplőjét gazdasági szereplőként és nem állampolgárként azonosították, ennek következményeképpen az állampolgárok sokat veszítettek állampolgári státusukból, jogosítványaikból (Szalai, 2007, Csoba, 2017: 20.).⁹ A szolidaritás gondolatának visszaszorulásáról tanúskodik

⁷ Az aktiváló állam szociálpolitikai törekvései a 2000-es éveket követően Európa-szerte, különösen a volt szocialista országokban váltak követett módel.

⁸ Az intézkedés sokszor magának a biztosítás lehetőségének (és elvének) a megszűnésével járt, például a munkanélküliségi biztosítást a munkanélküli-ellátás három hónaposra csökkentése lehetetlenítette el.

⁹ Ennek egyértelmű lenyomata, a 2012-ben hatályba lépett magyar Alaptörvény *Szabadság és felelősség* fejezetének XIX. cikke szerint „Magyarország arra törekszik, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson”, illetve a „Törvény a szociális intézkedések jellegét és mértékét a szociális intézkedést igénybe vevő személynek a közösség számára hasznos tevékenységéhez igazodóan is megállapíthatja.” Az Alaptörvény szövegében megjelenő hangsúlyeltolódásra Lakner Zoltán hívta fel a figyelmet (a kiemelések is tőle származnak), melyek világossá teszik, hogy miközben a magyar állam visszavont saját kötelezettségváll-

az adórendszer átalakulása: a jómódúaknak kedvező egykulcsos adó terjedése, a progresszív adózás visszaszorulása, a szociális transzfereknek különféle „érdemekhez” kötése.

A bér munkán alapuló biztosítási rendszer garantálta rendszerszintű szolidaritás modellje korábban sem (volt) tökéletes: a szociális biztonság és a társadalmi szolidaritás legtöbbször nem érte el a rendszer működéséhez hozzájárulni nem tudó munkanélkülieket. Az intézményes szolidaritás meghatározó problémája, hogy a jogosultságok meghatározásával embereket zár ki a kollektív szolidaritásból (illetve másokat egyenlőtlenül preferál). Például a mai, még a (bér)munkára épülő jóléti társadalmak ellátórendszerei egyre nehezebben küzdenek meg a – bármilyen szempontból – atipikus munkavállalók vagy akár tartósan munkanélküliek problémájának kezelésével.¹⁰ Az aktiváló állam koncepciójára válaszul megszületett „befektető állam” koncepciója ugyanezekkel a problémákkal szembesül. Mivel sokak számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a csak a gazdasági érdekeket középpontba állító szemléletnek súlyos társadalmi (és gazdasági) kockázatai vannak, megkísérelték egy új jóléti modell kidolgozását. A „befektető állam” új, giddensi elgondolása a személyes képességek fejlesztését, az egyéni kezdeményezések támogatását, az aktiválást célul kitűző jóléti kiadásokat befektetésként fogja fel, eszerint a jóléti állam mintegy szociális befektetőként jár el. A modell kritikusai azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy amennyiben a (produktív) szociálpolitika legfőbb szempontja gazdasági és teljesítményközpontú, akkor a támogatás azokra fog irányulni, akiknél a profit csekély befektetéssel elérhető, így továbbra is fennmarad, vagy tovább erősödik a kevésbé produktív társadalmi csoportok kirekesztődése (Csoba, 2017).

lalásából, a kötelezés, a feltételszabás lehetősége megjelent az Alaptörvényben (Lakner, 2012).

¹⁰ Lásd 51. lapalji jegyzet. Az erre a problémára figyelő prekaritás-irodalmak közül magyarul is elérhető (Neilson–Rossiter, 2012; Standing, 2012; Sennett, 2008), valamint: Ferge–Szépe, 2012; Sik–Szeitl, 2016; Szépe, 2012, 216.; Török, 2013; „Kiszorult helyzetben”, HVG, 2013.

A szolidaritás vizsgálata ezen a ponton gyakran csúszik át leíró jellegűből normatív, értékelő fogalommal. Hiszen a makroszintű szolidaritás számos olyan vonatkozással egészül ki – társadalmi igazságosság, egyenlőtlenség, demokratikus értékek, autonómia, emancipáció –, amelyek akárcsak leíró vizsgálata – maguknak a tényeknek a közlésével – normatívvá válnak. Ez az elcsúszás a – 2. és 3. fejezetben tárgyalt – politikai szolidaritás kutatása során szintén jellemző, hiszen a politikai szolidaritás valami (elnyomás, igazságtalanság) ellen fogalmazódik meg.

A 2. fejezetben bemutatott *politikai* szolidaritás szintén kapcsolódik a rendszerszintű szolidaritáshoz. A fejezet második része a szolidaritás csoportszintű jelenségére összpontosít, a szolidaritás olyan társadalmi vagy munkámegmozdulásaira, -mozgalmaira, amelyek a „mindenki egyért, egy mindenkiért” elv értelmében (és nem fordítva) mozdulva számítanak egymásra, illetve a csoporton kívüli szolidaritásra is (klasszikus példája ennek az ágazatok közötti munkavállalói „szolidaritási sztrájk”). Annál is inkább így van ez, mivel ezek a mozgalmak nem biztos, hogy saját csoportérdekeikért állnak ki, hanem más, érdekeik megvédésének szervezésére képtelen (vagy annak tartott) csoport érdekeiért (miközben persze lehet e csoportok között átfedés is).

Noha a politikai szolidaritás erősítheti a csoportösszetartást, a csoporton belüli kölcsönös támogatást, a mai társadalmi mozgalmak a már említett csoportszolidaritás-problémával küzdenek. Hagyományosan a szolidaritás kis vagy legalábbis jól körülhatárolható csoportokhoz kapcsolódik, amelynek tagjait azonos meggyőződések, értékek, érdekek, kihívások és azonos ellenségek jellemzik. A szolidaritás sokáig csoporton belül (és más csoportokkal szemben) értelmeződött, így amikor globális értelemben szeretnénk beszélni szolidaritásról – megértésről, jótékonyagságról, az emberi jogok tiszteletben tartásáról –, az újabb, nehezebben körvonalazható, másfajta ambivalenciákkal terhelt jelentéseket hordoz (Laitinen–Pessi, 2014).

Akárcsak az absztrakt értelemben vett egyenlőség vs. mindennapokban megélt egyenlőtlenség, a szolidaritás, illetve hiánya is megtapasztalható a hétköznapi viszonyai közepette. A szolidaritás, mivel nagyon erősen kötődik a kommunalitáshoz, a közösségi érzéshez, a legtöbbször számára a kisközösségi tagsághoz kapcsolódik. Úgy tűnik, hogy a kisközösségi szolidaritás továbbra is meghatározó az egyének – különösen a magyarok – számára, még ha csak attitűd, identitásképzés (nem pedig a konkrét cselekvés) szintjén is.

Az erős kisközösségi szolidaritás két további, egymáshoz szorosan kapcsolódó problémát vet fel. Az egyik a közösséghez tartozás joga és lehetősége, azaz a befogadás–kizárás–kirekesztés aktusa. A másik a kisközösségtől a nagyközösségig vezető út nehézsége. Mindkettő a bizalom (bizalmatlanság) és a társadalmi tőke kapcsolatépítő mechanizmusaival függ össze. Közösségek szintjén, illetve a közösségek kialakulásában többféle bizalmi viszony különböztethető meg: a kis csoportokra – elsődlegesen a családra – korlátozódó személyközi bizalom, a nagyobb csoportok tagjaira vonatkozó személyközi bizalom, a személytelen rendszerekbe vetett intézményi bizalom, illetve az intézmények képviselőit illető intézményesített személyközi bizalom. Jól ki-mutatható, hogy azokban a familista társadalmakban (mint például Magyarországon), ahol a család – esetleg a tágabb rokonság – jelenti a megbízható támaszt, a családi-rokonsági kapcsolatokra a megkérdőjelezhetetlen elköteleződés a jellemző. Ezzel szemben a kiscsoportok a társadalom többi részéhez bizalmatlanul viszonyulnak, és az ő vonatkozásukban már nem tartják követendőnek az együttműködés, a megbízhatóság, a szolidaritás értékeit (Putnam, 1993; Fukuyama, 1995; Utasi, 2013; Dupcsik–Tóth, 2008; Tóth, 2009; Füzér 2015).¹¹ Ez különösen igaz azokra a legösszestar-

¹¹ Az intézményi bizalom (bírátság, rendőrség, bankok, politikai pártok, média, önkormányzat, egészségügyi intézmények, üzleti cégek) tekintetében Európában mi vagyunk a legbizalmatlanabbak (Tóth, 2009; Keller, 2013). Az intézményi bizalmatlanságról általánosan és bővebben lásd Boda, 2016.

több kisközösségekre, amelyek fennén hirdetik különbözőségüket más közösségektől (Laitinen–Pessi, 2014). A familista társadalmak kisközösségei tehát befelé kifejezetten szolidárisak, erősek, koherensek, kifelé viszont tipikusan bizalom- és szolidaritáshiányosak. Társadalmi szinten ez azért okoz problémát, mert hiába nagy a kisközösségek ún. megkötő (*bonding*) társadalmi tőkéje, ha hiányzik a különböző kisközösségeket összekapcsoló ún. összekötő (*bridging*) társadalmi tőke (Putnam, 1993). A társadalmat át- meg átszövik a különböző közösségek közötti érintkezések, kapcsolatok, ám ha gyengék ezek, de erős a megkötő társadalmi tőke, akkor befelé fordul, egymással szórványos és bizalmatlan kapcsolatban álló, nem együttműködő közösségek sokasága lesz a jellemző, amelyek kimondottan veszélyeztethetik is a tágabb közösséget. A bizalmatlanság, illetve a kirekesztésen alapuló szolidaritás erősíti a dezintegrációt, a deviáns viselkedésmódok elterjedését (Merton, 2002: 201–277.) vagy egyszerűen csak a normaszegést (Tóth, 2009; Keller 2013), gazdasági veszteséggel jár, az anyagi és az emberi erőforrások pazarlásával (Kornai, 2003),¹² valamint személyes, pszichológiai és egészségügyi kockázattal a bizonytalan, szorongó, frusztrált egyének számára (Kopp–Martos, 2011; Wilkinson–Pickett, 2010).

Az első fejezetben arról is szó lesz, hogyan tölti be, illetve be tudja-e tölteni a családi szolidaritás a társadalmi szolidaritás hiányosságai képezte űrt (legyen szó akár a személyközi, akár az intézményes formáinak elégtelenségeiről).¹³ Noha a partikuláris

¹² A bizalmatlanság számlájára írható gazdasági költségeket a hazai szakirodalom is tárgyalja: megnőnek a visszaélést megelőző intézményi költségek, fokozottabb lesz az elrettentő és monitorozó eszközök használata (Tóth, 2009: 25–26.), jellemző lesz a jogi túlszabályozás, a kiterjedt bürokrácia, a gazdasági életben a rövid távú döntések túlsúlya és az innováció hiánya (Fleck, 2012; Györfi 2012; Muraközi 2012).

¹³ Fontos lenne a problémát az egyéni szolidaritás és a civil mozgalmak vizsgálatakor is tárgyalni, de annak kérdését, hogy mennyire tudják mérsékelni magán-emberi és civil közösségek és mozgalmak a rendszerszintű szolidaritás hiányosságait, és hogyan tudják pótolni az állam kivonulását a korábban (többé-kevésbé) biztosított területekről, már egy másik kutatás tárgyalja.

szolidaritásokra jelen kötetben nem térek ki, fontos szót ejteni a szolidaritás bezárkózó, kirekesztő jellegéről. Annál is inkább, mivel a szolidaritás gyengülésével globális tendencia a visszatérés ennek regresszív formáihoz (protekciónizmus, nacionalizmus, fundamentalizmus), másfelől mert Magyarországon ez tudatosan gyakorolt hatalompolitikai eszköz.

A partikuláris szolidaritás egyes csoportok privilegizálására, míg mások kizárására irányul. A családi, rokonsági kisközösség ennek tipikus példája, de a „*nearest and dearest*” (a legközelebbi és legkedvesebb) iránti gondoskodási etika nagyobb csoportmértetre, akár magára a nemzetre is kiterjed. A nacionalizmus szakirodalmában vitáznak arról, hogy vajon a nemzeti szolidaritás az érdekközösség felismerésének következménye, vagy éppen ellenkezőleg, az „érdegmentesség”, az önzetlen szeretet, ha kell, az áldozatvállalás terepe.¹⁴ Ez utóbbi álláspontok a nemzetet a rokonság, az otthon, a (tönniesi) közösség mintájára képzelik el (Anderson, 1991; Gellner, 2009; Smith, 1998).

A vérségi elven, az etnicitáson, a nemzet(iség)en alapuló közösségek (hasonlóságon alapuló) szolidaritása annál erősebb, minél homogénebb a csoport, vagy legalábbis minél homogénebbnek látszik. Ez különösen a csoportot kívülről érő negatív hatások esetében erősödik fel: ilyenkor a csoporttal erősebben azonosuló tagok hangsúlyozzák a saját csoport homogenitását, saját hasonlóságukat, lojalitásukat a csoporthoz. A nacionalista retorika számára ezért meghatározó az azonos (etnikai és nemzeti) kultúráról való beszéd, egyáltalán az azonosságok és különbségek kiemelése és meghatározása, a saját nemzet (kultúra) és a különböző/más/idegen népek (kultúrák) homogén láttatása, valamint – a szó elvont és konkrét értelmében is vett – határ-megvonás aktusa. Nyilvánvaló, hogy a kirekesztő szolidaritástípus megerősödése napjainkban a szolidaritás átalakulásának

¹⁴ Mint láttuk, ugyanez az ellentmondás megjelenik az általánosságban elgondolt, vagy ha úgy tetszik, a mindennapokban megjelenő szolidaritás meghatározása esetében is.

komoly aggodalomra is okot adó, fontos fejleménye világszerte és Magyarországon is. Úgy gondolom azonban, hogy a folyamatos elhatárolódást és fenyegetettségérzetet a manipulatív tömegpropaganda eszközeivel fenntartó magyar kormány működése nem teremt szolidaritást,¹⁵ a valóban működő kirekesztő-bezárkózó szolidaritás elsősorban lokális környezetben, szélsőjobboldali, nacionalista mozgalmak aktivitásában mutatkozik meg (Patakfalvi–Czirják, 2007; Glózer, 2014).

A társadalmak másik típusában, ahol a kis csoportok nem választják le ennyire erősen az egyéneket a társadalom többi részéről, az egyének folyamatos szocializációval és meghatározott társadalmi normákkal sajátítják el a másikba vetett bizalom hátterében álló megbízhatóság, tisztesség, kiszámíthatóság mindenkire vonatkozó előírásait, az együttműködés különböző formáit. Ezek gyümölcsözők a gazdasági kapcsolatokat illetően, de hatnak az önkéntes részvételen alapuló szervezetek, mozgalmak, tehát a családi kereteken túllépő közösségek szerveződésére és a közösségek egymás közötti kapcsolataira is (Füzér, 2015; Putnam, 1993; Fukuyama, 1995).

Magyarországon mindezek a tendenciák azért különösen problematikusak, mert a hazai társadalom még a gazdaságilag jól prosperáló időszakokban is bezárkózó, bizalom- és szolidaritáshiányos, ahol a szolidaritás hasonlóságelvű „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszméje nem vert mélyen gyökeret. Az ország a modernításban is hagyományosan familista társadalom volt, amit tovább erősített a Rákosi-féle és a kádárista társadalompolitika.

¹⁵ Úgy gondolom, még fordított előjelű szolidaritásról sem beszélhetünk a hazai politikai diskurzust hagyományosan meghatározó kollektív áldozati szerep kapcsán, amely a külső csoportok leértékelésével tartja fenn a túlduzasztott magyar önértékelést. A kollektív áldozati szerep nemcsak a felelősség fokozott mértékű áthárításával jár, hanem képes legitimálni a csoport által kifejtett agressziót, ami ennek megfelelően nem jár büntudattal, és ami ezáltal tovább erősíti a más csoportok iránti empátiára való képtelenséget (példa erre jelen pillanatban a szerb határon kialakított tranzitciónában éheztetett menedékkérők, az utcán meghalni hagyott hajléktalanok vagy a kilakoltatott családokkal szembeni eljárások).

Ezek célja a hagyományos értékek és közösségek felszámolása volt, a demobilizálás és depolitizálás, aminek eredményeképpen a magyarok egyedüli céljává a magánélet, a család keretei között megélt anyagi felhalmozás és a fogyasztás vált. A Hankiss Elemér által „negatív modernizációnak” hívott folyamat során a hagyományos értékek eltűntek, de nem került a helyükre modern közösségi érték. Így a modern individuális értékek csak felemás formában bontakoztak ki, mivel felszámolódtak azok a társadalmi rétegek, amelyek az individualizációt pozitív tartalommal tölthették volna meg. Ilyen feltételek mellett a második gazdasági polgárosodás nem támaszkodhatott a nyugati társadalmakra jellemző individualizáció hagyományaira, Magyarország „Európa legindividualistább és legegoistább társadalmává vált” (Hankiss, 1989: 58., Hankiss et al., 1982: 267–274.).

Az 1980-as évek óta mért attitűd- és értékvizsgálatok szerint a szabadság, az autonómia nálunk kevésbé fontosnak tartott értékek, főként a biztonsággal szembeállítva. Különösen erős ez a magukat szegénynek tartó, anyagi gondokkal küzdő szubjektív szegények véleményében.¹⁶ Az egyenlőség kíváncsi ellenben igen magasra értékelt, a jövedelmi egyenlőtlenség elutasíthatósága pedig kifejezetten erős. Az ezredfordulót követő számos attitűd- és értékutatás szerint az egyenlő bánásmód és az egyenlő lehetőségek igénye igen elől helyezkedik el a magyar válaszadók értékrangsorában (összefoglalja: Kapitány–Kapitány, 2012). A jövedelemegyenlőtlenségeket illetően a magyarok közel háromnegyede teljesen egyetért azzal a rendszerváltás után 20 évvel, hogy Magyarországon túl nagyok az emberek közötti jövedelmi különbségek, ami nemzetközi összehasonlításban kiemelkedik (Tóth, 2008, 2009, 2014; Örkény–Székelyi, 2011). A jövedelem-

¹⁶ Ferge Zsuzsa kutatásaiból (Ferge, 1994, 2000, 2012; Dögei–Ferge, 2002) egyértelmű, hogy a magyar válaszadók még a rendszerváltó országok között is a leginkább biztonsg pártiak, és a legkevésbé tartják fontosnak a szabadság értékeit. (Fontos megjegyezni, hogy Ferge 1991-től induló szabadság–biztonság-kutatásai anyagi források hiányában 2000-ben lezárultak.)

egyenlőtlenség kormányzati csökkentésére, illetve az állam gazdasági és jóléti szerepvállalására vonatkozó elvárások és a redistribúció iránti igény szintén továbbra is nagyon erős (Keller, 2013). Az egyenlőség iránti vágy érthető egy mindinkább polarizálódó, rendiessé váló társadalomban, ahol az emberek jelentős része akarva-akaratlan, különböző patrónusok klienseivé válik, és ahol maguk a patrónusok is különböző kliensi és újfeudális hálózatok hierarchiájának függőségében élnek. A hazai mentalitástól a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi közül mégis leginkább a testvériség meggyőződése áll távol – pedig sokak szerint éppen ez a szolidaritás alapja (Ferge, 2004; Dubet, 2014).

A rendszerváltozás, majd a 2008 utáni polarizációs trendek tovább nehezítették a társadalmi szolidaritás kibontakozását és erősödését. A növekvő jövedelmi egyenlőtlenségek döntő mértékben járulnak hozzá a társadalom polarizálódásához: a magyar társadalom többosztatúvá vált. A társadalom egyfelől kettészakadt a jövedelem, illetve annak hiánya mentén: a rendszeres jövedelemmel, szaktudással, folyamatos munkavállalást biztosító fizikai erővel rendelkezők csoportja jó eséllyel rendelkezik lakással, míg a társadalom alsó szegmensében sokak feje fölött lebeg lakhatásuk elvesztésének réme – például, mert képzetlenségük, munkanélküliségük, betegségük vagy koruk miatt alig vagy nem tudják fenntartani azt. Mások, az elmúlt évtized meghatározó jövedelmi átalakulása nyomán, háromosztatú társadalomról beszélnek, ahol az elit és a munkavállaló osztály mellett elkülönülnek az integrációból kiszorult kirekesztettek, másodrendű állampolgárok, akik sokszor éppen a segélyezési rendszer (vagy újabban a közmunka) csapdamechanizmusának köszönhetően ragadnak bele a kirekesztettség állapotába (Utasi, 2013: 23–24.; Szalai, 2007: 161–200.).¹⁷

¹⁷ Szalai Júlia részletesen dokumentálja a segélyezés mikéntjét, a „rászorultság” szempontjainak érvényesülését, a rászorulókat és a segélyre nem jogosultakat közötti döntés mechanizmusait. Mivel Szalai szerint mindkét szisztéma perszonalizálódik (kiemelkedő szerepe van az „emberi tényezőknek”, konkrétan a rokon-

A társadalom polarizálódásának jele továbbá, hogy az emberek sokasága egyre esetlegesebben és formálisabban érintkezik más társadalmi rétegbe tartozókkal, valamint hogy a baráti és egyéb magántársaságok túlnyomó többségben a saját státusukhoz tartozók köréből szerveződnek.¹⁸ A kapcsolatrendszerek mikroszinten formálódó átalakulásának következményeképpen Magyarországból egyre rendiesebb, tagoltabb társadalom lesz, ahol „a társadalom jelzett két szegmense között az egyenlőtlenség olyan nagy, hogy a létfeltételek alapján formálódó érték-, érdek- és célrendszer különbsége többnyire nem teszi lehetővé, hogy egyazon közösség tagjai lehessenek” (Utasi, 2013: 24.).

A hazai középosztályt illetően – noha Magyarországon is egyre komolyabb elvi és módszertani kérdés a középosztály meghatározása –, mindenképpen elmondható, hogy ez a csoport is jelentősen polarizálódik. A kutatások e réteg nagyobb csoportjainak lecsúszásáról számolnak be (Tóth, 2012; Róbert, 2014; Kolosi-Pósch, 2014; Kolosi-Fábián, 2016), miközben egy szűkebb csoport a kormány (felső)középosztályt célzó támogatásainak eredményeképpen egyre jobban él. A deklasszáció (és a félelem ettől) azonban kissé eltérő Kelet- és Nyugat-Európában, miként a középosztály összetétele is némileg más (Magyarországon a középosztály mintegy fele szakmunkás). A különbség a deklasszáció megítéléséből is adódik: Nyugaton az életszínvonal fenntartása, Keleten az életszínvonal növelése a cél, Magyarországra

szenvnek, a jóléti érzéssel, az ügyeskedéssel), a segély elnyerésének feltételévé a szálam és együttérzés elnyerése válik, amelynek feltétele a kérelmező lojális együttműködése, autonómiájának feladása, ön maga kiszolgáltatása. A segélyezés tevőlegesen járul hozzá a gettósodáshoz is, mivel a romák eleve eme (etnikai alapon is diszkrimináló) rendszer vesztesei (Szalai, 2007: 166–175. Lásd még uo. 177–178. oldal 9. táblázatát, amelyből kiderül: „ahol több a gyerek, ott több az elutasított segélykérelem, továbbá a kiutalt támogatás fejenkénti összege fordított arányban áll a szegénység mértékével – annál kisebb, minél népesebb a család, amelynek segítségéül szánták”.

¹⁸ Utasi Ágnes kutatása szerint a magyarok háromnegyede választ barátokat, közeli ismerőseket saját társadalmi környezetéből, és minél fiatalabb valaki, annál erősebb ez a tendencia (Utasi, 2013: 74–75.).

pedig nemzetközi összehasonlításban is kiemelten jellemző a jövedelmi frusztráció (Tárki, 2003; Lakner, 2012; Kolosi-Fábián, 2016). További sajátosság, hogy míg az ezredfordulón a leszakadók jellemzően szakmunkások voltak, aktuálisan az értelmiségiek, a szellemi foglalkozásúak szenvednek leginkább a leszakadástól (Kolosi-Pósch, 2014). A hazai középrétegek helyzetére ma az a jellemző, hogy „a szociológiai értelemben vett (fogyasztási mintáit, vásárlóerejét tekintve definiált) középosztály ott kezdődik, ahol a jövedelmi középréteg véget ér” (Kolosi-Fábián, 2016: 94.). Azaz: a társadalom alulról számított 60%-a (benne a jövedelmi középosztály tömegeivel) nem képes a középosztályi életminta követésére, aki pedig a szociológiai értelemben vett középosztály tagja, a felső jövedelmi rétegbe tartozik.

A késő modern társadalmakat jellemző szolidaritáscsökkenésnek számos oka van, ezek közül az egyik legmeghatározóbb a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése (Piketty, 2015; Stiglitz, 2013). Legyen szó a meglévő vagyonok további gyarapodásáról vagy új vagyonok keletkezéséről, a torz állami szabályozásnak is köszönhető hatalom- és pénzkonzentráció, illetve a jövedelmek különbségeinek növekedésének következményeként a társadalmak mindinkább polarizálódnak:¹⁹ a legfelső és a legalsó rétegek önmagukba zárulnak, közöttük a kapcsolat mind esetlegesebbé, formálisabbá válik, vagy teljesen meg is szűnik. Számos társadalmi réteg láthatatlanná vált, amit a térbeli szegregáció is elősegít: különösen a szegények esetében nő a térbeli fizikai távolság. Az

¹⁹ Közgazdászbecslések szerint a Föld lakosságának leggazdagabb 1%-a birtokolja a világ vagyonának 46–48%-át, a leggazdagabb 85 személy vagyona pedig megegyezik 3,5 milliárd emberével (Oxfam, 2014; OECD, 2011). A világ népességének leggazdagabb 1%-a által birtokolt hatalmas vagyon igazolhatatlan, mégsem lép fel a népesség 99%-a a helyzet megváltoztatásáért, többek között azért, mert a hatalmas jövedelmi és életmódbeli különbség elgondolhatatlan, nem megélt realitás a maga szociológiai valóságában. Mivel a társadalmi hierarchia egymástól távol eső rétegei között szórványos a kapcsolat, vagy nem is létezik, az egyenlőtlenségek elvi jellegük maradnak. A társadalom túlnyomó része pedig erősen heterogén csoportot alkot, akik számára a szegénység-gazdagság észlelése és megélése nem is olyan egyértelmű.

elkülönülésnek az is a következménye, hogy a szegények már nem szerencsétlen kizsákmányoltakként, hanem „veszélyes” vagy megvetendő elemként tűnnek fel – mint a történelem folyamán számtalanszor. A különböző társadalmi csoportok térbeli elkülönülése sokszor nem is tudatos cselekvés eredménye, az egyének sokszor nem is szándékosan keresik az egyenlőtlenségeket még inkább kikristályosító, homogén társadalmi miliőbe zárkózást, hanem mindennapi választásaikkal – például a munkahely- vagy iskolaválasztással – teremtik meg azt (Putnam, 2007; Dubet, 2014).

A társadalom polarizálódása – országoként eltérő mértékben – a középosztályt is érinti, ettől válhat meghatározóvá náluk a lecsúszástól való többé-kevésbé reális félelem. A félelem állandósulása, a rossz közérzet és a magasabb stressz önmagában is magyarázza az életminőség romlásának számos faktorát. A lecsúszás félelme azonban nemcsak az egyenlőtlen társadalom percepcióját erősíti, de – az összefüggést megfordítva – az egyenlőtlen (és egyenlőtlennek érzett!) társadalmakban kimutathatóan alacsonyabb a várható élettartam, rosszabb az emberek mentális és fizikai állapota, több az alkohol- és drogprobléma, nagyobb arányú a tanulás elutasítása (Wilkinson–Pickett, 2009), a deviáns viselkedés, a bűnözői karrier. Mindez azzal függ össze, hogy az egyenlőtlenség kisebb és nehezebb társadalmi mobilitást tesz lehetővé a felsőbb rétegekbe, ezért az alsóbb jövedelmi osztályok tagjai frusztráltabbak és/vagy reményvesztettek.²⁰ A középosztály lecsúszó vagy lecsúszásnak kitett tagjai közül

²⁰ Ezt igazolja Messing Vera és Ságvári Bence a *European Social Survey* (ESS) első (2002) és hetedik (2015) adatfelvételére támaszkodó kutatása is. Eszerint a magyar társadalmat jellemző (bármilyen) mássággal kapcsolatban elutasító attitűd oka nem önmagában a szegénység vagy jólét hiánya, hanem hogy kiugróan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közelről fenyeget a lecsúszás veszélye. A bezárkózás és kirekesztés igénye annak a bizonytalanságnak és fenyegetettségnek a következménye, amelyet ezek a csoportok éreznek a nagyonygyenge alsó-középosztálybeli pozícióik megőrzéséért vívott mindennapi küzdelemben (Messing–Ságvári, 2016: 22.).

sokan éppen azért válnak ellenségesse, bizalmatlanná, szolidaritásra képtelenné a szűk kisközösségükön kívüliekkel (de sokszor akár saját ismerőseikkel, szomszédjaikkal, sőt családtagjaikkal szemben is), mert az alsó középosztálybeli társadalmi pozícióik megőrzéséért folytatott folyamatos küzdelemben saját megrövidítésükként élik meg a másnak nyújtott segítséget, illetve féltő gondossággal határolják el bizonytalan egzisztenciájukat a már deklaszálódottaktól.

A szolidaritás csökkenésének másik döntő eleme tehát a rendszerszintű szolidaritás megrendülése. Ennek oka a munkaerőpiac átalakulásában, valamint a jóléti állam finanszírozási problémáiban és ettől függetlenül vagy ezzel összefüggésben zajló viszszavonulásában rejlik. A társadalmi intézmények hitelvesztése az 1990-es évektől vált egyre nyilvánvalóbbá; ettől fogva az állampolgárok Európa-szerte egyre kevésbé hisznek abban, hogy az intézmények az egyenlőtlenség felszámolásának eszközei lehetnének, vagy akár hozzájárulhatnának a relatív egyenlőség lehetőségének megteremtéséhez. Miközben az oktatás, a szociális munka, az egészség- és igazságügyi ágazatok még soha nem alkalmaztak annyi embert – és valószínűleg soha nem voltak annyira hatékonyak –, mint ma, általánosan elterjedt az intézmények hanyatlásáról vallott meggyőződés.

Magyarországon a rendszerszintű szolidaritás leépülését azonban felgyorsította ennek szándékos leépítése. A jóléti állam paradigmái közül a jelenlegi magyar kormány egyértelműen az „aktiváló állam” elgondolásait valósítja meg a legradikálisabb formában. A világgazdaság (elképzelte) feltételeihez alkalmazkodás nevében a kormány rövid idő alatt bontotta le a versenyképesség akadályaként láttatott jóléti államot és a szociális garanciákat. Lakner Zoltán szerint a kormányfő nem is számol a tartós szegénységgel, a leszakadással, a kirekesztés következményeként megjelenő társadalmi feszültséggel (mert ezeket rendpárti intézkedésekkel kezelni lehet), másfelől nem tekinti versenyképességi veszteségnek a kirekesztett csoportokat, mert ezeket eleve menthetetlennek ítéli

(Lakner, 2012: 11.). Ennek megfelelően – miközben a felfelé mobilitás egyre nehezebbé válik az alacsonyabb jövedelműek számára – az állami szociálpolitika nem akadályozza, sőt a kormányzat perverz újraelosztási rendszere teljes mértékben felszámolta a rendszerszintű, szociálpolitikában megjelenő szolidaritást. Az állami újraelosztás radikálisan átalakult: az Orbán-kormány a legmagasabb jövedelmű rétegeket támogatja bőkezűen, az alacsony jövedelműeket pedig súlyos megszorításnak veti alá. Az egykulcsos adórendszer és egyáltalán, a felső adókulcs eltörlése, az adójóváírás kivezetése a sokgyerekes magas jövedelmű családoknak segít a legtöbbet, vagyis egy szűk és amúgy is jómódú felső és felső középosztályi csoportréteget támogat.²¹ Az államnak ez a tevőleges és aktív közreműködése a szolidaritás gondolatának egyértelmű feladásáról tanúskodik a rendszerszintű szolidaritás, a társadalombiztosítási rendszer tekintetében, a szociális állam pedig olyan biztonságsvavatoló állammá alakult át, amely az általa kiválasztott csoportok biztonságát védelmezi a többiekkel szemben (Lakner, 2012: 12.; Szalai, 2007).

A hazai folyamatoknak megvannak a maguk sajátosságai, ugyanakkor a közelmúlt átalakulásai, a növekvő jövedelmi és társadalmi különbségek és a már fentebb leírt individualizációs norma nyomán világszerte is mind megszokottabbakká váltak a (régi és új) egyenlőtlenségek. Ezzel összefüggésben átalakultak az igazságosságkonceptiók is. A szegénységgel szemben például már az 1970-es évektől erősödő intolerancia és áldozathibáztatás jellemzi a nyugati társadalmakat (Gans, 1992; Lepianka et al., 2010). Egyre többen kezdtek úgy vélekedni, hogy a szegények viselkedésüknek és szokásaiknak köszönhetően szenvednek hiányt, azért, mert nem tesznek elég erőfeszítést az állásszerzésre, illet-

²¹ „Ami 2010 előtt a közpolitika diszfunkciója volt, az mára a funkciójává vált” (Lakner, 2012: 1.). Az „antiszociális szociálpolitika” nem fideszes találmány, messzire nyúló előzményei vannak a hazai szociálpolitikában, de tökélyre a jelenlegi kormány fejlesztette (Szalai, 2007; Vastagh, 2017: 169.). Az állam struktúráképző erejéről könyvet író Vastagh Zoltán tézise ez esetben is igazolást nyer (Vastagh, 2017).

ve mert kimondottan lusták. Így az áldozatok bűnbakká váltak, már nem a sorscsapások ártatlan elszenvedői, hanem tetteik, viselkedésük következménye. Sőt a „segélyből élők” családok, akik visszaélnak a társadalom nyújtotta lehetőségekkel. Ez az erősödő meggyőződés egyfelől újratermelte a jóra való és érdemtelen szegényekről alkotott sztereotípiákat (Castel, 1998; Ferge, 2000; Horváth–Pik–Tardos, 1992; Szalai, 2007), másrészt átrajzolta a társadalomban az érdem morális ökonómiáját. Az adófizetők maguk akarják eldönteni, ki érdemes a szolidaritásra és ki nem, és egyre többen nem akarnak fizetni azoknak, akik szerintük nem érdemlik meg azt.²²

Sokak szerint a (késő) modernitás tendenciái nem kárhoztathatók a szolidaritás gyengüléséért – ahogyan ez sokáig bevett elképzelés volt.²³ Éppen ellenkezőleg: az individualizmus és a választási szabadság nem feltétlenül hat a szolidaritás minden formája ellen, hiszen napjainkban nő „az összekötő társadalmi tőke”, az emberek közötti kapcsolatok száma, az intézmények rugalmasabbak, perszonalizáltabbak, mint eddig bármikor, egyre többen vagyunk részesei egy többszörösen összetett szolidaritás-rendszernek. Ahogy lehetnek felszínesek, „gyengék” a különböző társadalmi csoportok és rétegek közötti kapcsolatok, sőt átjárást biztosító viszonyok, a szolidaritás is lehet ilyen értelemben „gyenge”, amennyiben laza elköteleződést és minimális áldozatvállalást takar, miközben mégiscsak valamiféle laza csoportkohéziót teremt egymást nem ismerő emberek között.²⁴ Mások pedig azért látnak komoly lehetőséget a késő modernitás hálózati társadalmában a szolidaritás új formáinak kibontakozására, mert

²² Különösen igaz ez az etnikai előítélet sújtotta szegényekre, például a bevándorlókra, a romákra.

²³ Az individualizálódás tradicionális közösségeket és a szolidaritás hagyományos kereteit felbomlasztó, eltüntető hatása a 19. század vége óta témája a szépirodalomnak és a társadalomtudományoknak, ma elsősorban az egyéni önzés és a fogyasztó egyén képén keresztül.

²⁴ Tipikusan ilyen „gyenge szolidaritást” kifejező gesztus a közösségi médiában megjelenő profilkép-változtatás.

ezzel az a humanitárius vagy erkölcsi szolidaritástípus erősödhet meg, amely nem kirekesztő, nem elnyomó, nem korlátozza a csoporttagok autonómiáját, nem menti fel azokat a személyes felelősségvállalás alól.²⁵ Richard Sennett például az informális, nyitott kimenetelű együttműködést láttatja a kortárs szolidaritás lehetőségeiként, ahol mindhárom elem ugyanolyan fontos, és tipikusan napjainkra jellemző.²⁶

A szolidaritás átalakulóban van, bizonyos formái meggyengülnek, alkalmazhatatlanná és ezáltal népszerűtlenné válnak, mások új erőre kapnak, új formák, eszközök, potenciálok jelennek meg. Ugyanakkor nem véletlen a szolidaritás kérdése iránti megnövekedett érdeklődés: a tudományos berkekben és a köz problémáira reflektáló nyilvánosságban egyaránt divatos kutatási terület – a kutatás szó szerinti értelmében.²⁷

Milyen területeken nyilvánul meg, milyen jó gyakorlatokat lehet fellelni, hogyan lehet erősíteni a szolidaritás különböző típusait? Hiszen a legfőbb probléma mégiscsak az, hogy egyesek optimista várakozásai dacára a társadalmi szintű – ha úgy tesszük: organikus – szolidaritás az elmúlt évtizedekben világszerte jelentősen meggyengült.

E könyv alapvető kérdése: hogyan alakul a fenti meghatározottságokkal rendelkező társadalmi térben a szolidaritás? Mivel – mint fentebb látható volt – a szolidaritás sokféleképpen értelmezhető, magam sem törekedtem a szolidaritás szűk, egyértelmű definiálására. Annál is inkább, mivel a vizsgálódás kereteit – és egyben a könyv fejezeteit – kijelölő mezők, a család, a munka világa, az egyéni, magánemberi szolidaritás megnyilvánulási területei, mind-mind a szolidaritás más típusait „használják”, illetve jelenítik meg.

²⁵ A hálózati szolidaritás elméletéhez lásd Sik Domonkos könyvét (Sik, 2017).

²⁶ Sennett elképzeléséről, illetve a kollektív együttműködés más lehetőségeiről bővebben lesz szó a 5. fejezetben.

²⁷ Vö. Bauman esszéjének (Bauman, 2016) címével: „Szolidaritás: egy megtestesülni vágyó szó”.

A fejezetek a cselekvő szolidaritás három klasszikus területére koncentrálnak, ugyanakkor e három vizsgálódási keret egyben a hazai szolidaritást alakító három legmeghatározóbb tényező, a történeti örökség, a piaci átmenet hazai sajátosságainak és a globalizáció hatásának bemutatására is alkalmas.

Az *első fejezetben* tárgyalt családi szolidaritás egyrészt a szolidaritástípusok legalapvetőbbike, amelynek pszichológiai, szociológiai, közgazdasági és politikai oldalai is figyelemre méltók. Magyarországon a legerősebb szolidaritástípus, ami annak fényében is értelmezendő, mennyire meghatározza a családi háttér a hazai társadalom tagjainak mobilitását, presztízsét és lehetőségeit. A fejezet egyfelől megkísérli alkotóeleméire bontani az egységesnek, magától értetődőnek és egyértelműen pozitív értékűnek látott családi szolidaritást, hogy feltárja a családtagok egymás iránti szolidaritásának motivációit, jellegzetességeit. Másfelől megkísérel rámutatni az erősen családközpontú magyar társadalom mindennapjait átható familista értékrend és az egyének tényleges viselkedése közötti eltérésre, a (nem csak a családi) szolidaritás alakulására, ez utóbbiak ugyanis a vallott értékeknél, beállítódásoknál jóval nagyobb hatást gyakorolnak.

A szolidaritásdefiniciók közül a közös érdek, a kollektív fellépés, a szervezethez tartozás elemét magában foglaló politikai szolidaritás az egyik leginkább egyértelmű. Ugyanakkor ez a típus még mindig magán hordozza a 19. század végi, 20. század eleji munkásszolidaritást megteremtő körülmények illúzióját, amikor a munkások hasonló élet- és munkahelyzetben, gyakran közvetlen személyes kapcsolatban, de legalábbis elkülönülő közösségekben éltek és gondolkodtak. A magyar munkavállalónak a rendszerváltozást követően kellett (volna) elsajátítania a politikai szolidaritás alapjait (ennek struktúráját, eszközeit és nem utolsósorban gondolkodásmódját), miközben a 21. századra igen sokat változott a munkafolyamatok, a munkakörülmények, a munka megítélése is.

A *második fejezet* első része rövid áttekintést ad arról, hogyan alakult át a hazai munkaerőpiac és a munkavállalók helyzete az

új, kapitalista gazdasági rendszer, majd a kétharmados dominanciájú Fidesz-kormányzás kiépülésével.²⁸ Ezt követően a szakszervezetek tevékenységére összpontosítva kísérli meg végigvezetni az olvasót a politikai szolidaritás hazai eshetőségeire vonatkozóan. A politikai szolidaritás tárgyalása arra is lehetőséget ad, hogy a piaci átmenet hazai sajátosságairól is képet kapjunk, ami a tág értelemben vett szolidaritás viszonyait is alapvetően meghatározza.

A harmadik fejezet a mindennapokban és egy sajátos válsághelyzetben megnyilvánuló egyéni szolidaritási formákra koncentrál. Ezek közül különösen két típus, a segítségnyújtás és a kollektív cselekvésben testet öltő szolidaritás problémája foglalkoztat. A segítségnyújtás, valamint az önkéntesség motivációit, ösztönzőit, problematikus elemeit a 2015 nyarán lezajlott menekültsegítési mozgalom példáján keresztül mutatom be. E fejezet tétjét egyben az is jelenti, hogy sikerül-e megragadni a mikro- és makro-, de legalábbis a mezoszint közötti átjárást, átváltást a szolidaritási cselekedetek esetében. Hogyan válik egy-egy segítő, ellenálló, szolidaritási aktusból kollektív mozgalom? A szolidaritás mely elemei segíthetik elő a közös cselekvési potenciálok kibontakozását a hazai társadalmi közegben? Hogyan illeszkednek az egyéni és kollektív szolidaritási cselekvések a nemzetközi trendekhez?

E három témakör segítségével a szolidaritás legalapvetőbb és legelterjedtebb formáit és értelmezéseit kívánom bemutatni, elsősorban a mikro- és a mezoszintre koncentrálni. A szolidaritást mindig az egyén perspektívájából kiindulva értelmezem, de a társadalmi hatások figyelembevételével. A könyv megírása közben számos nehézségbe ütköztem, amelyek az elkészült íráson is nyomot hagytak, némileg nehezítve az olvasó dolgát is.

²⁸ A Fidesz-KDNP 2010-es nagy többségű választási győzelmét követően Orbán Viktor bejelentette a Nemzeti Együttműködési Rendszer (röviden NER) új korszakát. A NER rövidítést a könyv további részében a Fidesz-kormányzat 2010-től berendezkedő államstruktúrájára alkalmazom.

Mivel a hazai és a nemzetközi szakirodalomban csak elvétve található a társadalmi szolidaritás mikro- és makroszintjének egyszerre történő tárgyalása, nincs előttem egy olyan gondolati keret vagy paradigma, amelyre szilárdan támaszkodhatnék a hazai szolidaritás értelmezésében. A szolidaritás megragadása, meghatározása maga sem egységes a társadalomtudományi szakirodalomban, sőt, mint láttuk, számos oldalról vizsgálható egy átalakuló világban. Miközben a nemzetközi szakirodalom szolidaritáskonceptióját alapvetően határozza meg a francia szolidaritás hagyománya, az egyénben (állampolgárban) természetesen rejlő érzület és erkölcs, amelynek alapvető jellemzője a viszonzosság és ezáltal az összekapcsolódás, ettől eltérők lehetnek a szolidaritás hazai alapjai. A magyarországi attitűdök, értékvizsgálatok bemutatását azért is tartom fontosnak, hogy világossá tegyem, miért nem támaszkodhatok a nyugati társadalomtudományos paradigmák megállapításaira a hazai szolidaritásállapotok feltérképezésében. Így, noha esetlegesnek és hiányosnak tűnhet a három választott szociológiai mező (a család, a munka és a civil mozgalmak tere), valamint a szolidaritást meghatározó három hazai sajátosság (a történeti örökség, a piaci átmenet és a globalizáció hatása), arra törekedtem, hogy átfogó képet nyújtsak a nemzetközi szakirodalom meglátásaira és a hazai kutatási eredményekre támaszkodva, illetve ahol ez utóbbi hiányzik, a magam eszközeivel kíséreltem meg pótolni azt. Ennélfogva az elkészült írás módszertani szempontból meglehetősen vegyes, ami különösen a harmadik fejezet esetében lehet szembeötlő. Ebben a fejezetben ugyanis a reflexív szolidaritás tézisének, valamint ennek hazai sajátosságainak bemutatásakor saját fókuszcsoporthoz kutatásaimra hivatkozom.

A fókuszcsoporthoz kutatásról röviden elmondható, hogy legfőbb előnye feltáró jellegében rejlik, ezért sokszor alkalmazzák hipotézisalkotáskor. A fókuszcsoporthoz alkalmával a kutatás alanyai csoportosan beszélgetnek adott témáról a moderátor vezetésével. A módszer erőssége, hogy jól modellezi a hétköznapi beszélgeté-

seket, ugyanakkor az előzetesen meghatározott kérdéssor segítségével konkrét problémákat járhatunk körül. 2014–2017 között a kortárs szolidaritás témakörében, csoportos beszélgetés keretében mintegy 120 fiatalt, többségében egyetemi hallgatót kérdeztem meg, valamint két fókuszcsoportban civil aktivistákat.²⁹ Ezek a fókuszcsoportos és egyéni interjúk erősen behatárolt miliőben készültek, ugyanakkor a szolidaritás egy bizonyos típusának – a reflexív szolidaritásnak – a megragadására nagyon alkalmasak voltak. Az eredmények természetesen nem reprezentatívak, de hozzásegítenek egy jelenség feltérképezéséhez, sőt érvényüket kiterjesztve, a hazai szolidaritás alakulásának továbbgondolására készítettek.

A könyv alapvető, a szolidaritás átalakulására vonatkozó tézisének fontos eleme, hogy a nyugati szakirodalomban is megjelenő – általam „reflexív szolidaritásnak” nevezett – jelenség Magyarországon is jellemzővé vált, ugyanakkor a hazai sajátosságok (bizalom- és szolidaritáshiány, bármilyen kollektív vagy közösségi cselekvés, civil aktivitás gyengesége stb.) következtében a Hankiss Elemér által leírt negatív modernizációval párhuzamba állítható folyamat zajlik a hazai társadalomban. A „reflexív szolidaritás” lényege ugyanis a választhatóság, a visszavonhatóság és a személyesség, olyan teljességgel individuális aktus, mely inkább az énről, mint a másikról szól, nem a szolidaritás alanyáról, hanem a szolidáris egyénről – az ő identitásáról, énkifejezéséről, motivációjáról. A reflexív szolidaritás egyéni aktus még akkor is, ha közösségi formában jelenik meg, ezt a szolidaritásformát éppen individualizmusa, individuális jellege különbözteti meg a korábbi szolidaritásformáktól. A szolidaritás ez esetben se nem univerzális alapvetésű, se nem a társadalmi hagyományok és normák előírta kisközösségre irányuló, ennél fogva a társadalmi integrációnak sem magától értetődő eszköze, segítője. E kortárs,

²⁹ A módszerről részletesebben a *Függelék*ben lehet tájékozódni, valamint ott található meg az interjúkhoz készített kérdéssor, illetve a felhasznált fókuszcsoportok adatai is.

kifejezetten az egyén szubjektív választásán, sőt ízlésén alapuló szolidaritásból például teljesen eltűnhet a kölcsönösség, illetve a szolidaritás hagyományos eleme, a reciprocitás. Ez az attitűd, szemléletmód, párosulva a hazai, negatív modernizáció jellemezte állapotokkal, újfent olyan romboló kombinációt hoz létre, amely táptalajt jelent a kizáráson alapuló szolidaritásnak, a bezárkózásnak, a jelenlegi politikai diskurzusnak és hatalomépítésnek.

*

A szolidaritás összetett, többdimenziós jelenség. Ez a kis kötet nem vállalkozhatott valamennyi jelentés, értelmezés és megnyilvánulási forma számbavételére, különösen nem elemzésére. A család, a munka, a kollektív cselekvés világának ilyen feltérképezése mellett a hazai szolidaritás számos területen kutatandó a szolidaritás szemszögéből. Az antropológiai megközelítésű, lokális kisközösségi, vallásos kis- és nagyközösségi, illetve az erősen kirekesztő jellegű szolidaritásformák vizsgálatának elmaradása jogosan kelthet hiányérzetet az olvasóban. A fogalom továbbá számos más rokon típusú jelenséggel (és megközelítésmóddal) is összekapcsolódik: az ajándékozással és a cserével (néprajz, kulturális antropológia), a társadalmi kohézióval és az integrációval (szociológia), az együttérzéssel, az irgalommal és a szánalommal, a jótevékenységgel (filozófia, teológia, pszichológia). A szolidaritás számos más megjelenési formájáról, területéről lehetne még írni: ebben az értelemben ez a könyv befejezetlen.

Mivel a szolidaritás jelenségét átalakuló, rugalmas, sokértelmű, ambivalens jelenségnek látom, ezért nem határoztam meg pontosan (és önkényesen), mit jelent a fogalom. A könyv olvasását mindezen túl az is nehezíti, hogy egyszerre kíséreltem meg lokális és globális szinten, a személyes viszonyok, hagyományok, normák, a szerződéses viszonyok, a rendszerszerűen kialakított

szolidaritás működése közben megragadni. Ennek következményeképpen egyszerre alkalmazom *leíró* és *normatív* fogalomként, hiszen a szolidaritás alapvetően tételeződik pozitív tartalommal – akár a társadalmi kohézió, akár a hatalom ellensúlya értelmében –, tehát akár a mindennapi személyes viszonyok, akár a rendszerszerű szolidaritás leépüléséről van szó, a leírás óhatatlanul csúszik át értékelő, normatív tartalomba. A szolidaritás egyszerre szolgál az egyének motivációinak vagy a társadalom (dez)integrációs mechanizmusainak leírására (mint az első két fejezetben), ugyanakkor (a harmadik fejezetben és a *Zárszóban* megjelenő) közösségbontó intézkedések, a szolidaritás terepeinek szándékos lerombolása kapcsán feltűnő szolidaritásigény maga válik normatívvá és kritikaivá. A szolidaritásnak ez a sajátossága (egyszerre „van” és „kellene valamilyennek lennie”) nemcsak a jelenség bemutatását nehezíti meg, hanem a könyv olvasását is. Ehhez kérem az olvasó türelmét.³⁰

1. A CSALÁDI SZOLIDARITÁS

³⁰ A kötet megírásában segítségemre voltak a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének tagjaival folytatott beszélgetések. Ezúton mondok köszönetet a Műhely tagjainak, valamint Czeglédi Andrásnak, Gellériné Lázár Mártának, Krémer Balázsnak, Rényi Ágnesnek, Sik Domonkosnak, Takács Flórának meglátásaikért, javaslataikért.

A családi szolidaritás fogalmát a legnagyobb magátólértetődöttséggel használjuk a közéletben, de sokszor a tudományos diskurzusban is: a családokban természetesen létező attitűd és integrációs erő, amely bármikor aktivizálható, illetve amelyet a családnak – funkcionális meghatározása alapján is – fent is kell tartania. Közelebbről vizsgálva, a jelenség nem is olyan magától értetődő. Vajon intergenerációs viszonyokról beszélünk, vagy családjogi kontextusban kell gondolkodnunk? A családi szolidaritás természetes jelenség vagy statuáris eredetű? Azaz tisztán pszichológiai viszonyról van szó, amely bizonyos interperszonális kapcsolatokban bontakozik ki, amikor személyes választásból vállalunk valakiért felelősséget? Vagy a (családi) státuszokból eredő szerepek, társadalmi normák következtében megjelenő családon belüli automatizmus?

Az biztos, hogy a 2008-as válság óta egyre többen foglalkoznak a családi szolidaritás gondolatával. Mintha a család *intézménye* iránti igény növekedéséről lenne szó, párhuzamosan a többi társadalmi közösség szétfoslásával, a más intézményekbe vetett bizalom megrendülésével. Általános meggyőződés, hogy a családi szolidaritás erősítése magának a társadalomnak az erősítése, amely arra a régi meggyőződésre vezethető vissza, miszerint a család a társadalom alapsejtje, és ha maguk a családok erősek, akkor erős a társadalom is.

A közvélekedésben és a hazai társadalomtudományokban is elterjedt közhely a magyar társadalom családcentríkussága. Mind a nők, mind a férfiak túlnyomó többsége elengedhetetlennek tartja a gyermeket az élet kiteljesedéséhez (Spéder, 2011). Az

1980-as évektől mért érték- és attitűdkutatások nemzetközi összehasonlításban is kimagasló értékeket mutatnak a család- és gyermekcentrikus beállítódásban, s számos tanulmány bizonyítja, mennyire meghatározó a magyar nők és férfiak életében, életvezetésében a gyermekvállalás és a gyermeknevelés.³¹

Jóllehet a család értéke erkölcsi szempontból megkérdőjelezhetetlen, a lakosság többségének cselekvési és viselkedési mintái a vallott értékekkel ellentétesek, ami a családformák változásai-ban is tetten érhető. Az idealizált családkép azonban mélyen beleivódott a közgondolkodásba: a család, a házasság még azoknak a fiatalabb nemzedékeknek is kétségbevonhatatlanul pozitív intézményt jelent, amelyek tagjai a legnagyobb arányban kitettek az olyan családfoma-változásoknak, mint az egyszülős család, a válással, szét- és összeköltözéssel járó mozaikcsalád. A legutolsó reprezentatív magyar ifjúságkutatás adataiból kiderül, hogy a fiatalok többsége házasságban (azaz nem együtt élő kapcsolatban) képzelel el az életét, túlnyomó többségük elképzelhetetlennek tartja az életet család nélkül.³² Úgy tűnik, hogy miközben egyre nő az együttélést vagy látogató partnerkapcsolati formát választó családok, illetve az egyedül élők száma, a 18–29 éves fiatalok még mindig a házasságot tartják a legmegfelelőbb párkapcsolati formának (Makay, 2013).

A következőkben azt mutatom be röviden, hogyan illeszkedik az utóbbi időben már a „természetes” család³³ fogalmával

³¹ Jóllehet az ezredfordulót követően mindkét nem esetében visszaesés tapasztalható a család- és gyermekközpontúság terén a korábban mértékhez képest, nemzetközi átlagban és a poszt szocialista régióban mérve, továbbra is kiugróan magasak a hazai értékek.

³² A házasságot 2012-ben a fiataloknak csak 14%-a, 2016-ban 6%-a utasítja el teljesen, de ez nem jelenti egyben a gyermekvállalás visszautasítását is (Makay, 2013: 66.; Diósi, 2016: 44.). A 2016-ban felvett „Magyar Ifjúság” kutatásból az derül ki, hogy a házasság iránti vágy tovább növekedett (a jelenleg nem házas fiatalok kétharmada szeretne házasságot kötni), az ellenzők tábora pedig csökkent.

³³ A „természetes” család erősen konzervatív, katolikus ihletésű kreáció, VI. Pál pápa használja először a mai értelemben. Mindeközben a társadalomtudományi szakmák számára a család meghatározása egyre problematikusabb. A hazai család szociológia az olyan együtt élő kis csoportokat határozza meg családként,

is operáló kormányzat ideológiai retorikája a hazai családi viszonyokhoz, rámutatva, hogy milyen lehetőségek, kényszerek adnak keretet a családon, párkapcsolaton belüli szolidaritás kibontakozásához.

A hazai családi állapotokról

A magyar lakosság 15%-a egyedül él, az egyszemélyes háztartások aránya 32%, és a 18 év feletti népesség 41%-a egyedülálló.³⁴ Köztudott, hogy Magyarországon sok a válás, ezek 60%-ában van(nak) az elvált feleknek közös gyereke(i): a 15 éves és annál fiatalabb gyermeket nevelő családok 21%-a egyszülős család, és az esetek kétharmadában rajtuk kívül más felnőtt (például nagyszülő, nagybáty, nagynéni vagy egyéb rokon) nem él velük. De a 15–18 év közötti fiatalok 37%-ának is volt már az életében legalább egy olyan szakasz, amikor csak az egyik szülője nevelte (Monostori, 2015), 40%-uk már nem két biológiai szülőjével élt együtt (Harcsa–Monostori, 2015). Ugyanakkor a családok több mint ötödét kitevő egyszülős családok aránya európai és poszt szocialista viszonylatban is alacsony, ezek 91%-ában az anya

amelynek tagjait vagy házassági kapcsolat, vagy vérségi, örökbefogadási kapcsolat köti össze. A hazai joggyakorlat az Alaptörvény oktrojálta felfogás szellemében működik: „Magyarország védi a házasság intézményét, mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot, mint a nemzet fennmaradásának alapját.” Az Alaptörvény 4. módosításaként elfogadott kiegészítéssel – „A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő–gyermek viszony” – a család fogalma erősen leszűkült, hiszen nem tartalmazza a házasságban nem élő élettársakat, a gyermeket és az őt nevelő rokon (vagy nem rokon) együttélését (például árvaság esetén), és „természetesen” az azonos nemű párokat. Tehát a hazai jogszabályozás meghatározása politikai értékválasztás (a keresztény-konzervatív családmodell kizárólagossága) alapján jár el, tekintet nélkül a hazai társadalom jellegzetességeire. Tanulmányomban a család tágabb értelmezését használok, azaz családnak minősítem azokat, akiket közvetlen rokonság köt össze, akik tartós párkapcsolatban élnek, vagy akik vállalják a gyermek gondozásának felelősségét.

³⁴ Az életkor előrehaladtával a társas izoláció olyan drámaian nő, hogy a 65 év feletti magyar kérdezettek háromnegyedének alig van olyan kapcsolata (közeli családtagjait is beleértve), akihez problémáival fordulhat (Albert–Dávid, 2015: 4.).

neveli gyermekét vagy gyermekeit. Az egyszülős családok között Magyarországon felülreprezentáltak az alacsonyan képzettek, Nyugat-Európában a magasán képzettek. A rendszerváltozás óta nyilvánvaló tendencia, hogy a közös gyermek(ek) egyre kevésbé jelent(enek) visszatartó erőt a válással szemben (Földházi, 2008, 2015), és ez éppen úgy igaz a házasságokra, mint az együtt élő kapcsolatokra.

A viszonylag magas házassodási kedv kevésbé, a hazai válási gyakoriság viszont közismert, ennek csúcspontja 2008–2011 között volt, amikor 100 házasságból 46 végződött válással.³⁵ 2011-től a válások tekintetében csökken a tendencia, miközben nőtt a házasságkötések gyakorisága: ma ötből csak két házasság végződik majd feltehetően válással. A válások számának növekedése ma egyfelől a korai házasságkötést követő korai válásokból adódik, másfelől pedig a hosszabb időtartamú házasságok felbontásának növekvő gyakoriságából. Tehát egyfelől a viszonylag fiatalon kötött, legtöbbször gyermektelen házasságok bomlanak fel gyakrabban, másfelől a tartós, több évtizedes házasságok: ma Magyarországon átlagosan 13 éves házasságok bomlanak fel, és a váló felek életkora is egyre magasabb.

A válások, illetve a házasságok, párkapcsolatok elhalasztásának következményeképpen is átalakuló családformák³⁶ egyik újabban vizsgált területe az ún. LAT (*living apart together*) vagy látogató partnerkapcsolatok. 2008–2009 fordulóján Magyarországon a 20–82 éves lakosság 6%-a, azaz félmillió ember élt olyan kizárólagos, tartós partnerkapcsolatban, ahol a partnerek külön háztartásban élnek. Ezek a partner- és családi kapcsolatok ál-

³⁵ A válások okairól lásd Földházi, 2008.

³⁶ A családformák pluralizálódása olyan új családtypusok megjelenését és főleg elterjedését jelenti, mint a házasság nélküli együttélés, a válást követő újra-házassodás, a patchwork- vagy mozaikcsalád, azaz együttélés az új partner előző kapcsolatából származó gyermekekkel, az egyszülős család, a látogató kapcsolat, az azonos nemű partnerek vagy szülők együttélése, tulajdonképpen bármilyen családforma, amely nem a házasságon és vér szerinti kapcsolaton nyugvó szülő-gyermek kombináció.

talában igen intenzívek: a válaszadók 50%-a szinte mindennap találkozik partnerével. A látogató partnerkapcsolatok fele kényszermegoldásból látogató, elsősorban lakás- és jövedelmi problémák miatt, a válaszolók túlnyomó többsége inkább összeköltözne partnerével, ha megtehetné ezt. Az öntudatos különélők aránya csak 15%, ez elsősorban a középkorúak körében gyakori. Sok, a gyermekét, gyermekeit egyedül nevelő anya is ezt a formát választja, az új társ és a gyermekek közötti esetleges konfliktusok elkerülésére (Kapitány, 2012).

További – sokak számára a nemzetvesztés rémét felidéző – új életforma a szingli jelensége. A szingli, általánosan elterjedt megfogalmazás szerint, a jóléti társadalmakban a képzett, munkájában eredményes, a tartós párkapcsolatot kerülő, független, 30-as, 40-es éveiben járó személyt jelenti. Az individualizált társadalom szimbólumaként is felfogható szingli életforma azonban Magyarországon nem túl gyakori, az egyedülállók 3%-át teszik ki (Murinkó–Spéder, 2015: 12.).³⁷ A magyar szinglik túlnyomó többsége párkapcsolatot igénylő kényszerszingli: az egyedülálló nők kétharmada egyedülálló anya, az egyedülálló férfiak kétharmada házasságghalasztó, jórészt tartósan munkanélküli, alacsonyan iskolázott, kistélepusú élők, akik nem jelentenek vonzó partnert a családalapítást célzó nők számára (Spéder–Szalma, 2015; Utasi, 2003, 2004).

Az egyedülállókat illetően a legutolsó elérhető ifjúságszociológiai vizsgálat adatai azt mutatják, hogy a 15 és 29 év közötti fiatalok negyedének nincsen semmilyen párkapcsolata. Ennél sokatmondóbb adat, hogy a 25–29 évesek körében is 40% azok aránya, akik még sosem éltek együtt élettárral, míg az 1990-es évekig ennek a korosztálynak már nagyjából a 70%-a házasságra lépett (Makay, 2013: 62.).

³⁷ A nemzethalál víziója a családszociológia tudományát sem kerüli el, bizonyos kutatók számára a gyermeket tudatosan nem vállalók jelentik a fő veszélyt, és a familizmus ideológiájának szellemében egoista önzésként tárgyalják a jelenséget (*Körkérdés a népesedésről*, 1999).

A mai magyar társadalmat tehát éppen úgy jellemzi a családi formák változatossága, mint a kevésbé családközpontúnak tartott nyugati társadalmakat. Látható, hogy a házasságon alapuló hagyományos családtípus, ennek nagymértékű ideológiai elfogadottsága ellenére, a társadalom egyre kisebb részére jellemző realitás. Arról nem találtam konkrét adatot, hogy mekkora részét teszi ki e családtípus a tágabban értelmezett családoknak, az azonban az utolsó népszámlálás adataiból látható, hogy a megfelelő korú népesség mindössze 44%-a volt házas 2011-ben, az együttélések aránya minden korcsoportban rohamosan nő, arányuk a 25–29 évesek között a legmagasabb (25%), és ebben a korcsoportban gyakorlatilag megegyezik a házasságban élők részarányával (Murinkó–Spéder, 2015: 11.). Az első gyermekek többsége 2012 óta házasságon kívül születik, vagyis a szülővé válás ma már nem kötődik a házas családi állapothoz, és összességében is: a házasságon kívüli gyermekvállalás aránya 48%. A házasságkötés utáni gyermekvállalás ma már elsősorban a diplomás nők körében a jellemző (Kapitány–Spéder, 2015: 53.).

A család ideálja – a familizmus ideológiája

Hogy miért ragaszkodunk még mindig ennyire erősen a házassággal és gyermekáldással szentesített család idealisztikus képéhez, miközben mindennapi családi életünk számos szempontból eltávolodott ettől? Hogyan maradhatott ennyire családközpontú egy olyan társadalom, amelynek mindennapi gyakorlata minden, csak nem gyermekbarát?³⁸ A családba vetett hit, a család felértékelése sok szempontból érthető reakció a magyar társadalomban,

³⁸ E fejezetben a hazai családi, kapcsolati viszonyok tárgyalására is sor kerül, ezért most nem térek ki a család- és gyerekközpontú értékrend és a mindennapi gyakorlatok ambivalenciájára (például a gyermekbántalmazás széles körű elterjedtségére – vö. atyai pofon –, vagy a gyermekbarátnak nem mondható oktatási rendszer gyermekképzése, eljárásaira és mechanizmusaira).

és többféle válasz is adható rá, amelyek számbavétele nélkül nem érthetjük meg sem a családi szolidaritásnak, sem magának a hazai szolidaritásnak a természetét.

A magyar társadalom familizmusának meghatározó tényezője a Rákosi- és Kádár-kor politikája. Az erőltetett iparpolitika mobilizációs kényszere, a családi gazdaságok szétverése, a tudatos társadalmi demobilizáció következtében a hagyományos közösségek meggyengültek, felbomlottak, a társadalom atomizálódott. Az ehhez vezető negatív individualizáció a kádári „konszolidáció” következtében jelentősen megerősödött, így a családok magárautaltságából, összefogásából származó mechanikus szolidaritás vált meghatározóvá. A társadalom tagjai a politikai és társadalmi mozgástér hiányából adódóan a magánélet, a család keretei közé húzódtak vissza. Ugyanakkor az államtól független szervezetek és társulások szétverése, a társadalom depolitizálása egy „jóléti”, növekvő életszínvonalú és fogyasztású társadalomépítéssel párhuzamosan zajlott, így a család gazdasági (termelői), fogyasztási funkciói is felerősödtek. Igaz, hogy a hatalommal való szemben- vagy kívülállás is erős összetartó erőt, szolidaritási potenciált jelenthetett, de az egyéni boldogulás útját-módját kijáró családba zárkózó stratégia még inkább (Hankiss, 1976, 1989; Hankiss et al., 1982; Füstös–Szokolczai, 1994; Cseh–Szombathy et al., 1994; Beluszky, 2000). Mindezek a változások tovább erősítették a hazai társadalom familista jellegét.

A familizmus ideológiája³⁹ a családot az altruizmus és szolidaritás szocializáló közegeként láttatja, mely egyszerre jelenti azt, hogy a család jelenti ezek (kizárólagos?) forrását, valamint hogy ideálként szolgál a társadalom többi intézménye számára (Putnam, 2000; Fukuyama, 1995; Utasi, 2013; Dupcsik–Tóth, 2008; Füzér, 2015). Az ideológiai familizmus hazai követői szerint a magyar emberek többsége a hagyományos értékrend szerint

³⁹ Tóth Olga és Dupcsik Csaba a familizmust egyszerre jellemzik ideológiaként és társadalmi állapotként. A jelenséget az ő tanulmányukra támaszkodva vázolom (Dupcsik–Tóth, 2008).

élné családi életét, ha gazdasági és társadalmi kötöttségektől mentesen, belső meggyőződése alapján választhatna: a család-fő férfi biztosítaná a család anyagi jólétét, a feleség nevelné a – minimum 2-3 – gyerekeket, és vezetné (otthon) a háztartást. Magyarországon a nők erős munkaerőpiaci jelenléte ellenére sem kérdőjeleződött meg a háztartási munka és a gyermekek vagy idősebbek ellátásának munkamegosztási egyenlőtlensége.

A hazai és a nemzetközi értékutatások eredményei szerint Magyarország még a volt szocialista országok között is kitűnik familista beállítódásával. Például egy 2006-os adat szerint „*A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása*” állítással a magyarok 64%-a értett egyet (a románok 42%-ával és a lengyelek 40%-ával szemben), az „*állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen*” állítással a magyarok majdnem 80%-a egyetért (Románia: 58, Lengyelország is csak 40%), a „*háziasszonynak lenni éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a keresőmunka*” elfogadottsága is majdnem 50%-os itthon (Pongrácz–S. Molnár, 2011: 102.). Pedig az ezredfordulót követően még gyengült is valamelyest a „kenyérkereső férj–háziasszony feleség” hagyományának elfogadása, elsősorban a képzetlen, munka nélküli (vagy ezzel fenyegetett) rétegek körében, akik kénytelenek voltak feladni gazdasági szempontból irreális ideáljaikat (Pongrácz–S. Molnár, 2011: 104–105.; Spéder, 2011).

A familizmus társadalmi állapotként is leírható, azokra a társadalmakra jellemzően, amelyekben az alacsony intézményi és személyi bizalom miatt az egyének egyedül a családi kapcsolatokra építhetnek. Ez ma nemcsak Magyarországra, hanem például Kínára és a többi posztkommunista országra is igaz, ahol az állami központosításnak bevált hagyományai és módszerei vannak, és ahol gyenge a civil társadalom. Tóth Olga és Dupcsik Csaba hangsúlyozza, hogy ezekben a társadalmakban a familizmus forrása „nem a családi kapcsolatok és a családbarát attitűdök immanens, mint inkább relatív erőssége, amennyiben az egyéb

társadalmi kapcsolatok gyengék, ritkák, igen gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve” (Dupcsik–Tóth, 2008: 309.). Utasi Ágnes két évtizedre visszanyúló kutatásaiból kiderül:

„(...) a családi együttműködés intenzív volt, (...) a nyolcvanas években az erős kapcsolatokból szőtt hálók segítségével a társadalmi szolidaritás, s azon belül leginkább az instrumentális segítségnyújtás rendkívül jól működött, miközben az emocionális szolidaritás, s az érzelmi kapcsolattartás jelentős hiányokat jelzett.” (Utasi, 1991.)

Mindezt nagymértékben alátámasztják a nyolcvanas évektől indult network-kutatások. A tradicionalizmus, a családi kapcsolatok dominanciája a mai napig meghatározó: a magyarok a nyugati, de még a posztszocialista országokhoz képest is jóval nagyobb mértékben támaszkodnak a családi, rokonsági kötelékre, és a kisebb számú baráti, ismerősi viszonyok, az ún. gyenge kötések hiánya miatt a kapcsolathálózatok átlagos mérete is kisebb. Magyarországon tehát a családi-rokonsági kötelékek segítették sokáig az egyéni biztonság megalapozását és fenntartását. Ugyanakkor a familizmus ideológiája és társadalmi állapota, azaz a valóság közötti legnyilvánvalóbb eltérés a gyermekvállalás terén mutatkozik meg: az olyan családcentrikus országokban, mint Portugália, Lengyelország, Spanyolország, Olaszország vagy éppen Magyarország, a legalacsonyabbak a fertilitási ráták (Eurostat 2012 adat, idézi: Kapitány–Spéder, 2015: 44.).

Jelen fejezet a következőkben azt vizsgálja, hogyan működik a családi szolidaritás a magyar társadalomban. A tendenciák ugyanis részben ellentmondanak egymásnak: a piacgazdaság mechanizmusai és értékei, a növekvő vagyoni egyenlőtlenségek, az individualizálódás hatásai – például az egyedülállók arányának növekedése – csökkent(het)ik a családi szolidaritás korábbi formáit, ugyanakkor ugyanezek a mechanizmusok önvédelemből fel is erősít(het)ik a családi összefogást, segítőkészséget és altruizmust. A társadalmi anómia és dezintegráció, a mindennapi

élethelyzeteket átszövő bizonytalanság, esetenként kilátástalanság, az intézményeket, döntéshozókat övező bizalmatlanság szintén a mikroszintű, családi integráció formáiba kapaszkodást erősíthetik (Utasi, 2013; Albert–Dávid, 2015). Kérdés, hogy ez valóban így alakul-e?

A családi szolidaritás

A családi szolidaritás nyilvánvalóan más természetű is, mint a munkahelyi vagy társadalmi szolidaritás. Egészen más alapokon nyugszik, és a többitől eltérő erkölcsi dimenzió jellemzi. Például az egyenlő bánásmód elve sem magától értetődő, hiszen a családi szolidaritás lép működésbe akkor is, amikor a legrosszabb helyzetben lévő testvér kap pénzbeli segítséget, és akkor is, amikor a legokosabb, mert a család az ő jövőjébe kíván befektetni.⁴⁰ Ez is közvetlen családi szolidaritás, de nem statuáris, jogok és kötelességek automatizmusa, és nem is az egyenlő elbánás elvének nyugszik. A családi szolidaritás tehát egyfelől egyenlőtlenségekkel terhelt, másfelől az elmúlt évtizedekben a családi viszonyok, a gyerekek helyzetének átalakulásával többféle megoldási mód, a kapcsolat- és csereviszonyoknak különböző típusai jelennek meg (és veszítik jelentőségüket). Az is látható (és mérhető), hogy a családi és főleg a rokoni kapcsolatok kárára egyre inkább felértékelődnek az ún. gyenge kötések, a felületesebb ismeretségek, ugyanakkor a családi kötelék fenntartásában is egyre meghatározóbb a választhatóság eleme.

A hazai barátságkutatások legfrissebb eredményei azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedben nőtt a barátok száma, jelentősége a rokoni kapcsolatok rovására. Ez részben a munkaerőpiac eset-

⁴⁰ Az ezredfordulót követően Magyarországon is a szülei által a legrosszabb anyagi helyzetűnek ítélt gyermekek kapták a nagyobb támogatást, anyagi segítséget, bár a kétgyermekes családokban nagyon ritkán fordult elő, hogy valamilyen gyerek kapott támogatást, a másik pedig nem (Medgyesi, 2002: 331., 334.).

legességeivel, a prekaritás fokozódásával is magyarázható, mivel a gyenge kötések, az ilyen típusú kapcsolatokat felértékeli ezek instrumentális célokra történő használhatósága. Az ismerősök „eszközként” használása akár az álláskeresés, akár a mindennapokban felmerülő apró-cseprő problémák megoldásában jóval nagyobb eredménnyel kecsegtet, mint a kevés, de nagyon erős családi kapcsolat mobilizálása. A választott kapcsolatok jelentőségének erősödése ugyanakkor a családtagok bizalmi viszonyainak gyengülésének jele is lehet (Albert–Dávid, 2015).

A családi szolidaritást mindemellett gyengítették a család funkcióiban bekövetkezett változások is. Csökkentek a család gazdasági feladataiból eredő szolidaritási kényszerek, hiszen a család(tagok) megélhetése ma már jóval ritkábban múlik csak a családtagok közös, a családi gazdálkodásban nyújtott erőfeszítésén. Ma ez inkább a közös fogyasztás költségeinek előteremtésére korlátozódik, nem maguknak a fogyasztott javaknak az előállítására, termelésére. A (nem mindig kisközösségi, hanem egyre erősebben egyéni) fogyasztási funkció előtérbe kerülése mellett, bizonyos országokban – Magyarországon kifejezetten – kiemelt figyelem társul a család szociológiai szakszóval „reprodukciós funkciónak” nevezett feladatára. Más országokban azonban legalább ennyire figyelnek az érzelmi szolidaritás kérdésére, összefüggésben a család szocializációs, illetve pszichológiai védelmet nyújtó feladatainak növekedésével, illetve hangsúlyossá válásával. A nyugati családszociológia meghatározó, bizonyos szempontból akár dominánsnak is tekinthető területe a párkapcsolati intimitás, az identitásépítés vagy az ún. ontológiai biztonság megteremtése, illetve ennek családi, párkapcsolati, szocializációs háttere. Jóllehet, a család „pszichologizálódása” Magyarországon is lezajlott, a hazai szociológiát elkerülte az identitásfordulat, így a családi és párkapcsolati szolidaritás tárgyalása sem történt meg ilyen perspektívából, pedig az érzelmi segítségnyújtás a családi kapcsolatok egyértelmű feladata a hazai szakirodalom

szerint is.⁴¹ A magas válási hajlandóság ellenére kevés szó esik a partnerszolidaritásról; a partnerek, házaspárok közötti családi szolidaritás kérdéseit itthon elsősorban a családon belüli munkamegosztás kapcsán vizsgálták.

A partneri szolidaritás növekedésének leglátványosabb eleme a gyermeknevelés. Az egyre stresszesebb időbeosztás terhe ellenére az elmúlt évtizedekben mindkét nemnél nőtt a gyermekek nevelésére fordított idő, ami egy értékváltás eredménye a gyermekcentrikusság és a tudatos szülőség irányában.⁴² A gyermeknevelés egyenlőtlen megosztása azonban alig változott, a férfiaké az élvezetesebb tevékenységek (játék, mese, fürdetés), a nőké a rutinjellegű, rendszeresen ismétlődő, sokszor unalmas vagy konfliktusos gyermekgondozási tevékenységek. Az időmérleg-vizsgálatok azt is kimutatták, hogy az elmúlt évtizedekben több idő jut mesélésre, közös játékokra, gyakoribbá vált mindkét nemnél a szülők és gyermekek aktív együttléte. A női szerepvállalás mértéke azonban független a munkaidőtől, az igényekre reagálva a nők gyermeknevelésre fordított munkamennyisége rugalmasan bővül, saját szabadidejük, illetve a partnerükre fordított idő rovására. Azaz: a szülőknek a gyermekeikkel töltött ideje nőtt, de a partnerek egymással eltöltött idejének rovására, mivel a párok egymással töltött ideje még jobban lecsökkent (Harcsa, 2014; Murinkó, 2014).

Az is látható, hogy a férfiak otthoni, a gyereknevelési és a háztartási munkához kötődő szerepvállalásával kapcsolatosan az ezredfordulót követően egyre élesebb a nemek közötti véleménykülönbség, a nők általában elégedetlenek a férfiak részvételével – különösen, ha úgy is érzik, hogy igazságtalanul nagyobb részt

⁴¹ Kiemelném Kopp Mária és Skrabski Árpád egészségpszociológiai kutatásait (Kopp–Skrabski, 2008), illetve Utasi Ágnes munkastressz és a párkapcsolat összefüggéseit elemző tanulmányát (Utasi, 2011).

⁴² Érdekes, hogy az egalitárius beállítódású családokban a nők nemcsak egyenlőbb munkamegosztásról számolnak be, mint a konzervatív csoportba tartozók, hanem kevesebb, gyermekekkel kapcsolatos feladatot is említettek (Murinkó, 2014, 196–197.).

végeznek a házimunkából –, míg a férfiak közepesen látják problematikusnak ezt (Spéder, 2011). Pedig az időmérleg-vizsgálatokból úgy tűnik, hogy a 2000-es évek után valamivel nőtt a férfiak bekapcsolódása a házimunkába, elsősorban a kreatívabb – például a főzés – és a házon kívüli területekre – szállítás – vonatkozóan (Harcsa, 2014; Murinkó, 2014). Míg a gyermekgondozási feladatokat a legélvezetesebb tevékenységek közé sorolják az emberek, a háztartási munkát nem tekintik annak. Miközben általánosan ismert, hogy mind a házimunkával, mind a gyermekneveléssel kapcsolatosan a nőkre hárul a munkák döntő része, egy kutatásból kiderült: a nők és a férfiak egyaránt úgy látják, hogy ők végzik gyakrabban az adott feladatot, a férfiak pedig többször számolnak be arról, mint a nők, hogy bizonyos feladatot közösen vagy megosztva végeznek. Valószínűleg a férfiak hozzájárulását a nők inkább csak „besegítésnek” tekintik, a férfiak viszont magasabbra értékelik a saját részvételüket.⁴³ Az is kiderült, hogy azokban a családokban, ahol a férfiak többet segítenek, a nőknek kevesebb munkát kell egyedül végezniük. A férfiak tulajdonképpen nem is akkor elégedetlenek, ha sok munka hárul rájuk, hanem ha ez ellentétben áll a nemi szerepekkel kapcsolatos beállítódásukkal. Minél több feladatot végeznek megosztva, annál alacsonyabb az elégedetlenség, a nemi szerepek megítélésétől függetlenül (Murinkó, 2014; Spéder, 2011).

A férfiaknak ugyanakkor egyre jellemzőbben kell megküzdeniük azzal a népesség felére jellemző ambivalens elvárással, miszerint a férfiak életcélja a pénzkereset, ugyanakkor legyen számukra fontosabb a családdal eltöltött idő, mint a többletjövedelem-szerzés. Érdekes, hogy a kenyérkeresői és a családcentrikus szerep

⁴³ Az eltérő értékelés lehet helytálló, de mögötte a nők „kapuőri” reagálása is állhat, mivel a hazai társadalom nagyon magasra értékeli a háziasszonyi és anyai szerepkört (és annyira alacsonyra a nők más területeken nyújtott teljesítményét), a nők féltékenyen védik a háztartás mezején belüli presztízsüket, kompetenciáikat, akár a férfiak segítségének lekicsinylésével is.

betöltésének párhuzamos elvárása a férfiak között jellemzőbb, mint a nők között (és egyre erősödik is) (Spéder, 2011).

Látható tehát, hogy a családi életre vonatkozóan a hazai értékrendben fontos változások történnek, noha az alapfelállás nehezen módosul. Hiába szeretné – elviekben – a társadalom fele, hogy az apák jobban bevonódjanak a család életébe, a mindennapok gyakorlatára koncentráló legutóbbi vizsgálatokból az derült ki, hogy a megkérdezettek fele az apák szerepvállalása közül legkevesbé fontosnak éppen a mindennapi feladatokban – konkrétan etetéssel, pelenkázással, öltöztetéssel – való aktív részvételt tekinti (szemben az anyagi biztonság és az életre való felkészítés kívánalmai mögött). A kutatás fő megállapítása az is, hogy a modernizálódó apaideál ellenére hiányzik a népesség döntő többségének apaképéből a mindennapi családi életben való aktív részvétel, erről csak absztrakt szinten beszélnek (Spéder, 2011: 223.).

Az együtt élő (házas)párok közötti – általam szintén családinak nevezett – szolidaritásnak bizonyos szempontból történő erősödése pozitív tendencia. Ugyanakkor a szolidaritáshiány klasszikus problémái, a partneri szolidaritás erős hiányosságai továbbra is léteznek: a magas válási, szétválási arányok mögött az említett megértés- és a kommunikációhiány, a háztartási munka, illetve gyermeknevelés körüli nézeteltérések, a családon belüli nemi szerepek eltérő megítélése áll, a régebben is jellemző alkoholizmus, hűtlenség, összeférhetetlenség, szexuális és anyagi problémák mellett (Földházi, 2008, 2015). Mindezekre azért fontos rámutatni, hogy lássuk, miféle feszültségek terhelik a családi életet. Ezek megoldása egyénileg, saját erőforrásból, több, de inkább kevesebb sikerrel zajlik, az együttélők empátiájától, szocializációs mintáitól függően – amennyiben egyáltalán megjelenhet/megjelenik a konfliktusok és feszültségek megoldásának igénye és főleg lehetősége. Ugyanakkor a familista családpolitika a gondozással járó terheket továbbra is a nőkre hárítja. Miközben a családok nem nélkülözhetik a nők foglalkoztatásával

megszerzett bért, az állam nem biztosítja a munkavállalás-családi feladatok összehangolását, sem a munkavállalói jogokon, sem az intézményes kisgyermekellátás férőhelyeinek biztosításával (Gyarmati, 2014).⁴⁴

A családi szolidaritás formái

A családi szolidaritás, illetve a nemzedékek közötti szolidaritás értelmezése és vizsgálata elég nehéz feladat, hiszen kutatásában nehezen elválaszthatók az érzelmek (szeretet, altruizmus, vágy, számítás, sérelmek) és a normák (belülről és kívülről fakadó kényszerek és elvárások, kötelességek). Bizonyos vonatkozások mérésére viszonylag könnyű a számszerűsítésre alkalmas mutatókat kidolgozni, és az összehasonlításra fogalmakat találni.

A segítségnyújtás különböző formáinak, a társas kapcsolatok gyakoriságának vizsgálata régi kutatási terület, amelyre számos alaposan kidolgozott módszer épül. Vannak azonban egzakt módszerekkel jóval nehezebben leírható vonások, ezek megragadásához a társdiszciplínák eredményeit is figyelemmel kell kísérni. A következőkben a családi szolidaritás egyszerre több – pszichológiai, szociológiai, gazdasági, kommunikatív – oldalának figyelembevételével, minél komplexebb körülírását kísérem meg.

⁴⁴ A jelenlegi, családközpontúként tált natalista családpolitika elsődleges célja a gyermekszületések növelése. Az ezredfordulót követő parlamenti viták elemzéséből pedig az derült ki, hogy a politikusok a nők elsődleges feladatának a biológiai reprodukciót tartják (Gregor, 2015: 98.), ennek megfelelően a családpolitika elsődleges célja mindmáig a termékenység növelése. A gyermek további sorsának egyengetése, a családok életkörülményének javítása vagy biztosítása nem kiemelt szempont. Pedig tudható, hogy a gyermek-„vállalás” legbiztosabb motivációja a nők munkavállalásának biztosítása, munkakörülményeik családi szerepekkel összehangolása. Régóta látható ugyanis, hogy a tradicionális, familista felfogású európai társadalmakban ma kevesebb gyerek születik, a nőket teljes értékű munkaerőként értékelő, az anya- és a dolgozószerepeket összehangolni segítő család- és társadalompolitikát biztosító társadalmakban pedig több.

Vern L. Bengtson és munkatársai az 1990-es évek óta folyamatosan dolgoznak a nemzedékek közötti, illetve családi szolidaritás megragadására alkalmas modellen (Roberts–Richards–Bengtson, 1991; Bengtson–Oyama, 2007; Bengtson et al., 2007). A nemzedéki, illetve a családi szolidaritás elemzése hat értelmezési dimenzió mentén történik, melyeket a késő modernitás speciális problémáihoz és a hazai empirikus eredményekhez igazítottam. E keretben az érzelmi szolidaritás a családtagok egymás iránti elismerésére, értékelésére, érzelmi támogatásának kifejezésére összpontosít, a társas szolidaritás dimenziója pedig a családtagok egymás közötti kapcsolatainak jellegére és gyakoriságára.

A funkcionális szolidaritás tulajdonképpen a generációs transzferek, a generációk közötti gazdasági vagy más típusú támogatások vizsgálatát jelenti. A modellt kidolgozók külön elemzési dimenziót alkottak a nemzedékek közötti nézetek, értékek és célok megfelelésének (konszenzuális szolidaritás), illetve a gyermeki és szülői kötelességek ellátására vonatkozó várakozások, azaz a családi értékek fontosságának normája (normatív szolidaritás) mentén. A strukturális szolidaritás pedig azokat a „lehetőségstruktúrákat” foglalja magában, amelyek biztosítják a többi dimenzió kereteit a valóságban, például a földrajzi közelség vagy távolság (Bengtson et al., 2007).

A családon belüli érzelmi szolidaritást a szakirodalmi diskurzusok többségében magától értetődő, illetve magától értetődően erősen pozitív jelenséggént értelmezik. Ha tudományos magyarázatot keresünk, a pszichológia számos egyértelmű magyarázattal szolgál a kötődésemlelettől kezdve az evolúciós pszichológián át az altruizmus irodalmáig, illetve nem is kell szakértőnek lenni ahhoz a belátáshoz, hogy az idősebbek mindig többet fektetnek be – pszichológiailag is – a fiatalabbakba. A késő modernitás elméletei pedig – legyenek ezek új szocializációs elméletek, metaelméletek vagy kordiagnózisok – szintén az érzelmi szolidaritás fontosságának erősödését hangsúlyozzák, hiszen az egyének külső vonatkoztatási keretei, támaszai (a munka világa, a hagyó-

mányos közösségek szereprepertoárja, a vallás, a lokális identitás stb.) relevanciájukat veszítik, így a család, a párkapcsolatok válnak az identitás, az ontológiai biztonság megteremtésének terepévé (Giddens, 1991, 1992; Kauffman, 2001). Ezen elméletek szerint a család feladatának átalakulásával változik a családi szolidaritás jellege is, az érzelmi tényezők egyre hangsúlyosabbá válásával. Ugyanakkor amennyiben az érzelmi szolidaritás választott definíciója – a családtagok egymás iránti elismerése, megbecsülése, érzelmi támogatása – alapján vizsgálódunk, azt kell mondanunk, hogy ez a családi szolidaritási típus az elismerési viszonyok válásával küzdő magyar társadalomban az erősen családközpontú értékrend ellenére nem a magyar családok sajátja. A familizmus ugyanis nemcsak a nemi szerepek konzerválásával, hanem gyakran a nemi egyenlőség elvetésével is párosul.

Mint tudjuk, a családon belüli munkamegosztás egyenlőtlen, a háztartás és a gyereknevelés feladatait a munkavállaló nők továbbra is második műszakban, nem fizetett, ezért társadalmilag nem is értékelt tevékenységként végzik. Annak ellenére, hogy bizonyos társadalmi csoportokban egyre gyakrabban osztják meg egymással párok és szülők a háztartási, különösen a gyermeknevelési feladatokat, a monoton, kellemetlen feladatokat továbbra is a nők végzik, melyekért nem jár elismerés, megbecsültség (Murinkó, 2014; Spéder, 2011; Blaskó, 2006; Pongrácz–Murinkó, 2009; Harcsa, 2014; Gregor–Kováts, 2018, 50–75.). Az idős, beteg, fogyatékos családtagok segítésének és ápolásának hatalmas nyomása is „természetesen” hárul a nőkre,⁴⁵ különösen az alulképzettek körében (az aktuális hazai helyzetről lásd Tátrai, 2015; Gregor–Kováts, 2018, 20., 40., 77–92.), mely feladatok ellátása a jelenkori Magyarországon hivatalos diskurzus szerint nem is minősül társadalmilag elismerendő feladatnak.

⁴⁵ Magyarországon például a 2000-es évek munkaerőpiaci és foglalkoztatáspolitikai döntéseinek meghozatalakor a különböző gondoskodói feladatokat szinte kizárólag a nők számára, családon belüli szerepeik alapján írták elő (Gregor, 2016).

A társas szolidaritás, a családtagok különböző nemzedékei közötti kapcsolat számos kutatás szerint gyakoribbá vált. Ez köszönhető egyfelől a széles körben elérhető kommunikációs technológiáknak, másfelől a posztadoleszcencia jelenségének is (Kacsuk, 2004; Somlai, 2007).⁴⁶ Éppen ezért meglepő, hogy a szakirodalom többségének várakozásaival ellentétben Magyarországon is lazulnak a kapcsolatok a nemzedékek között.

Az nem új jelenség, hogy a társas szolidaritás általában féllaladalan alakul: a legintenzívebben a szülők tartják a kapcsolatot (felnőtt) gyermekeikkel. Fordítva azért lanyhább, mert fiatal korban jóval több az ún. gyenge kapcsolat, nemcsak a kortárs csoportok, hanem a szakmai kapcsolatok miatt, valamint a fiatal pároknál az adott partner szüleivel is folyamatos a társas érintkezés, a gyermekkorban bekövetkezett válás pedig jelentősen megnöveli az egyik szülővel fenntartott kapcsolat meglazulását vagy megszűnését, valamint hozzájárulhatnak még ehhez a szülők és a partner között kialakuló feszültségek, konfliktusok is.⁴⁷ Mindezt a magyar adatok is igazolják. A legújabb barátságvizsgálatok ugyanakkor azt is mutatják, hogy Magyarországon is egyre jellemzőbb a korábban a nyugati társadalmakban megfigyelt választhatósági tendencia: az adott – elsősorban, de nem kizárólag rokon – kapcsolatoktól a választott kapcsolatok irányába eltolódás. A 2011-es *Háztartás Monitor*-vizsgálat bizalmas kapcsolatokra vonatkozó felmérése szerint négyszeresére nőtt a nem

⁴⁶ A posztadoleszcencia fogalmát a fiatal felnőttek életvitelét, egzisztenciáját, gondolkodásmódját az elmúlt 50 évben átalakító változások nyomán használja a szociológiai szakirodalom. Ez a fiatalkor és a felnőttkor közé beépülő életszakasz nem kor szerinti kategóriaként határozható meg, hanem olyan speciális társadalmi pozíciót jelöl, amelyben a fiatal jogilag felnőtt, de gazdaságilag nem önálló (mert például a szüleivel él egy háztartásban, vagy a szülei finanszírozzák önálló életvitelét). Ennek oka lehet a hosszan elhúzódó iskoláztatás, az ifjúsági munkanélküliség, a fiatalok önálló egzisztenciateremtésének különböző nehézségei, valamint kényelmi szempontok („mamahotel–papabank-jelenség”).

⁴⁷ Franciaországban az elvált apák 20%-a nem látja többet a válás után a gyermekét (Régnier-Loilier, 2013).

rokon bizalmasok átlagos száma, az emberek negyedének pedig egyetlen rokon bizalmasa sincsen (Albert–Dávid, 2015: 4–5.).

Magyarországon is igazolódni látszik a korábban a nyugati társadalmakra jellemzőnek tartott tendencia, hogy a barátok esetében természetesnek tekintett „választhatóság” egyre inkább a családi kapcsolatokban is megjelenik: azaz az emberek még a családtagjaik esetében is egyre többször csak azzal tartják a kapcsolatot, akivel akarják. 2013-ra jelentősen megnőtt azok aránya, akik megszakították, nem tartják a kapcsolatot, vagyis „soha és/vagy ritkán” találkoznak „erős” kapcsolataikkal. Gyarmati Andrea és Utasi Ágnes is azt találta, hogy az idősebb nemzedékhez képest az utódnemzedékeknél lazult az erős kapcsolatok hálójának intenzitása. Ez nem pusztán azt jelenti, hogy a családi közösségi szocializációban a fiatalabb generációk felé haladva csökken a közösségi kohéziót eredményező kapcsolati-közösségi családi minta hatása (Utasi, 2013; Gyarmati, 2014). Más kutatások a családi szolidaritás társas – és nem csak társas – oldalának nagymértékű gyengülését látják az olyan jelenségekben, mint az egyedülálló anyák egyre gyakoribb izolációja, az anya-gyermek kapcsolatok partnert és/vagy apát kizáró szimbiózisa, a kortárs női kapcsolatok preferálása a rokoni kapcsolatok helyett, különösen, ha a nagyszülők gazdaságilag még aktívak, vagy esetlegesen más irányú gondozási kötelezettségek terhelik őket.

A munkaerőpiacról kivonulók 86%-a tervezi, hogy nyugdíjas éveiben jelentős szerepet vállal majd az unokák gondozásában, felügyeletében (KSH, 2015). Ez az elképzelés egyre gyakrabban hiúsul meg unoka hiányában, nemcsak a későn és kisebb számban születő gyermekek, hanem a fiatalok kivándorlása miatt is. A társas szolidaritás társadalmi rétegenként is eltérő: Utasi reprezentatív kutatása alapján a kapcsolatok a legintenzívebbek a középfokú végzettségűek körében, mivel a szegénységben élők családi kötelékei könnyebben szétzilálódnak, nehezítve az intenzív kapcsolattartást, a diplomásokat viszont a migráció vagy

más mobilitást eredményező képzettség távolítja el a származási családtól, és ritkítja az együttléteket és kommunikációt.

Az elmúlt évtizedekben kirajzolódó tendenciákat látva, számosan érveltek a nemzedéki szolidaritás gyengülése mellett – és ugyanígy ennek erősödése mellett. A nemzetközi szakirodalomban a nemzedéki konfliktusok sokasodását előre jelzők a generációs igazságtalanság percepciójának erősödését feltételezték, hiszen az egyre nagyobb tömegű nyugdíjasréteget egyre kisebb számú aktív munkavállalónak kell eltartania. Az agizmus, az időssekkel szembeni előítélet erősödésére is többen figyelmeztettek: egyre több 85 év feletti, igazán idős emberrel lehet találkozni, akik közül sokan Alzheimer-betegségben szenvednek, stroke-on átesettek, demensek, ami mind mikro-, mind makroszinten teherterhel a család és a társadalom számára. Ám a fiatalabb, fittebb idősök is nehezen találják a helyüket a fiatalságkultusz és a rohamosan fejlődő digitalizáció uralta társadalmakban, amelyekben szembeötlő adaptációs nehézségekkel küzdenek (Bengtson–Oyama, 2007: 13; NCPOP, 2009). Mindezzel szembeállítható, hogy egyre több eszköz, megoldási stratégia és mechanizmus születik az egyre népesebb időskorú népességet illetően, hogy új normák alakulnak ki az idősök társadalmi (és nem csak gazdasági) részvételére (Tornstam, 2005; Barrow–Hillier, 2014). Mások a normatív szolidaritás dimenziója – reciprocitás, altruizmus, önérték, gyermeki kötelességek – felől közelítve meg a kérdést, ennek erősségére hivatkoznak, bemutatva, hogy amennyiben az idősök ellátását befolyásolhatják is a gazdasági faktorok, a gyermekgondozás a késő modernitásban is magától értetődő: még mindig az idősök ruháznak be többet a fiatalabbakba, és ez a „generációs altruizmus” tompíthatja a nemzedékek közötti feszültséget (Lowenstein, 2007; Lambrecht, 2005).

Az jó látható, hogy mind a mai napig a jóléti transzferek erősen az idősöknek kedveznek. Ez a tény már az 1980-as évektől kezdve a nemzedékek közötti konfliktus predesztinálása mellett érvelőket erősítette, illetve a generációs igazságosság vitájába és

problematikájába torkollott. Utólag könnyen belátható, miben tévedtek az elemzők. A generációk közötti konfliktus hipotézise makroadatokon nyugszik, miközben a kutatások a generációs és családi szolidaritás folyamatos jelenlétét mutatták, ugyanis mikroszinten önkéntes támogatás formájában vándorol a segítség az idősebb generációktól a fiatalabbak felé (Bengtson et al., 2002; Lowenstein et al., 2003). Éppen a nyugdíjrendszerek kiterjesztése és a nyugdíjasoknak juttatott jóléti transzferek teszik lehetővé az idősök számára, hogy szükség esetén segítsék gyermekeiket, és részt vegyenek a reciprocitás elvén működő transzferkapcsolatokban, tehát összességében ezek a családi transzferek gyakoribbá váltak (Wisensale, 2013).

A családi szolidaritás dimenziói közül a *funkcionális szolidaritás* mérése a legelterjedtebb, sőt igen gyakran maguk a generációs transzferek szolgálnak a családi szolidaritás mérésére. A legkülönbözőbb segítő, támogatási forma felkínálását és elfogadását, illetve elutasítását számos tényező motiválhatja. Martin Kohli az idősektől a fiatalok felé áramló pénzbeli transzfereket a következő funkciók alapján különítette el az idősebb nemzedékek oldaláról: javítják az idősök családon belüli pozícióját, viszonzásul ők is segítséget, törődést várhatnak el; kontrollál(hat)ják a fiatalok viselkedését a jutalomként/büntetésként megjeleníthető pénzbeli segítséggel; biztosíthatják a fiatal nemzedék jólétét a piac kedvezőtlen hatásainak tompításával (ami főleg a fogyatékos, munka nélküli és elvált gyermekek esetében hangsúlyos); megerősíti a nemzedékek közötti kapcsolatokat, erősíti a családi kohéziót (Kohli, 1999; Gyarmati, 2014 alapján).

A transzferek irányáról mind a hazai, mind a nyugat-európai szakirodalom azt állapítja meg, hogy az az idősektől a fiatalok irányába tart.⁴⁸ A hazai tendenciákra vonatkozóan, szemben a közkeletű vélekedéssel, „a gyermekek felé áramló összes nettó

⁴⁸ Ez az irány csak a dédszülők generációjánál vehet fordulatot, de ez sem magától értetődő (Gyarmati, 2014: 59).

más mobilitást eredményező képzettség távolítja el a származási családtól, és ritkítja az együttléteket és kommunikációt.

Az elmúlt évtizedekben kirajzolódó tendenciákat látva, számosan érveltek a nemzedéki szolidaritás gyengülése mellett – és ugyanígy ennek erősödése mellett. A nemzetközi szakirodalomban a nemzedéki konfliktusok sokasodását előre jelzők a generációs igazságtalanság percepciójának erősödését feltételezték, hiszen az egyre nagyobb tömegű nyugdíjasréteget egyre kisebb számú aktív munkavállalónak kell eltartania. Az agizmus, az időssekkel szembeni előítélet erősödésére is többen figyelmeztettek: egyre több 85 év feletti, igazán idős emberrel lehet találkozni, akik közül sokan Alzheimer-betegségben szenvednek, stroke-on átesettek, demensek, ami mind mikro-, mind makroszinten teherterhel a család és a társadalom számára. Ám a fiatalabb, fittebb idősök is nehezen találják a helyüket a fiatalságkultusz és a rohamosan fejlődő digitalizáció uralta társadalmakban, amelyekben szembeötlő adaptációs nehézségekkel küzdenek (Bengtson–Oyama, 2007: 13; NCPOP, 2009). Mindezzel szembeállítható, hogy egyre több eszköz, megoldási stratégia és mechanizmus születik az egyre népesebb időskorú népességet illetően, hogy új normák alakulnak ki az idősök társadalmi (és nem csak gazdasági) részvételére (Tornstam, 2005; Barrow–Hillier, 2014). Mások a normatív szolidaritás dimenziója – reciprocitás, altruizmus, önérték, gyermeki kötelességek – felől közelítve meg a kérdést, ennek erősségére hivatkoznak, bemutatva, hogy amennyiben az idősök ellátását befolyásolhatják is a gazdasági faktorok, a gyermekgondozás a késő modernitásban is magától értetődő: még mindig az idősök ruháznak be többet a fiatalabbakba, és ez a „generációs altruizmus” tompíthatja a nemzedékek közötti feszültséget (Lowenstein, 2007; Lambrecht, 2005).

Az jó látható, hogy mind a mai napig a jóléti transzferek erősen az idősöknek kedveznek. Ez a tény már az 1980-as évektől kezdve a nemzedékek közötti konfliktus predesztinálása mellett érvelőket erősítette, illetve a generációs igazságtalanság vitájába és

problematikájába torkollott. Utólag könnyen belátható, miben tévedtek az elemzők. A generációk közötti konfliktus hipotézise makroadatokon nyugszik, miközben a kutatások a generációs és családi szolidaritás folyamatos jelenlétét mutatták, ugyanis mikroszinten önkéntes támogatás formájában vándorol a segítség az idősebb generációktól a fiatalabbak felé (Bengtson et al., 2002; Lowenstein et al., 2003). Éppen a nyugdíjrendszerek kiterjesztése és a nyugdíjasoknak juttatott jóléti transzferek teszik lehetővé az idősök számára, hogy szükség esetén segítsék gyermekeiket, és részt vegyenek a reciprocitás elvén működő transzferkapcsolatokban, tehát összességében ezek a családi transzferek gyakoribbá váltak (Wisensale, 2013).

A családi szolidaritás dimenziói közül a *funkcionális szolidaritás* mérése a legelterjedtebb, sőt igen gyakran maguk a generációs transzferek szolgálnak a családi szolidaritás mérésére. A legkülönbözőbb segítő, támogatási forma felkínálását és elfogadását, illetve elutasítását számos tényező motiválhatja. Martin Kohli az idősektől a fiatalok felé áramló pénzbeli transzfereket a következő funkciók alapján különítette el az idősebb nemzedékek oldaláról: javítják az idősök családon belüli pozícióját, viszonzásul ők is segítséget, törődést várhatnak el; kontrollál(hat)ják a fiatalok viselkedését a jutalomként/büntetésként megjeleníthető pénzbeli segítséggel; biztosíthatják a fiatal nemzedék jólétét a piac kedvezőtlen hatásainak tompításával (ami főleg a fogyatékos, munka nélküli és elvált gyermekek esetében hangsúlyos); megerősíti a nemzedékek közötti kapcsolatokat, erősíti a családi kohéziót (Kohli, 1999; Gyarmati, 2014 alapján).

A transzferek irányáról mind a hazai, mind a nyugat-európai szakirodalom azt állapítja meg, hogy az az idősektől a fiatalok irányába tart.⁴⁸ A hazai tendenciákra vonatkozóan, szemben a közkeletű vélekedéssel, „a gyermekek felé áramló összes nettó

⁴⁸ Ez az irány csak a dédszülők generációjánál vehet fordulatot, de ez sem magától értetődő (Gyarmati, 2014: 59.).

erőforrás értéke nagyobb (a nemzeti jövedelem értékének 27%-a), mint az idősek felé áramlóé” (Gál–Vargha, 2015: 144.).⁴⁹ Magyarországon általánosan jellemző a felhalmozott vagyon gyermekeknek továbbadása ennek felélése helyett. A generációkon belüli transzferek legnagyobb része a családalapításkor nyújtott lakásvásárlási segítség, ezt követik a mindennapi pénzbeli és egyéb támogatások: főzés, gyermekgondozás, barkácsolás, elsősorban a dolgozó anya tehermentesítésére vonatkozó segítség (Gyarmati, 2014). A transzfervizsgálatokból az is kiderül, hogy a mai szülők nemzedéke nagyon nehezen tud(na) boldogulni a nagyszülők anyagi segítségével nélkül mind az alacsony, mind a magas státuszú családokban, a fiatalok családalapítás céljából felvett hitelét is többségében a gyermekeiket már felnevelt, nyugdíjra készülő, idősebb aktív korú megtakarítók finanszírozzák (Gál–Vargha, 2015: 136.).⁵⁰

Az elmúlt évtizedek társadalmi és értékrendbeli változásai érdekes tendenciákat rajzolnak ki a *konszenzuális* és a *normatív szolidaritás* dimenziójának vizsgálatakor is. Az előbbi a szülők és (felnőtt) gyermekek közötti nézet- és értékkülönbséget, vagy ezek egyezését követi figyelemmel, amelynek eredményei láttán akár az is elmondható, hogy érvényüket veszítik a konfliktus-, esetenként deviancia-központú (ifjúság)szociológiai paradigmák.

⁴⁹ Gál Róbert Iván és Vargha Lili becslése szerint a generációk közötti átcsoportosítás a nemzeti jövedelem értékének 11%-a, és ennek a kedvezményezettjei szinte kizárólag a gyermekek (Gál–Vargha, 2015: 144.).

⁵⁰ A fiatalabb generáció felé irányuló segítségnyújtást jórészt – a holland után – „legbőkezűbb” hazai nyugdíjrendszer teszi lehetővé. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a holland nyugdíj összege összevethető lenne a hazaiával, hanem azt, hogyan viszonyul a nyugdíjak összege az átlagjövedelemhez, illetve a nyugdíjba vonuló korábbi keresetéhez. Magyarországon azonban hiába teszi ki az átlagkeresőt tekintve a hozzárendelt nyugdíj összege az átlagkereset 70%-át 2012-ben, illetve a saját nyugdíj előtti keresetének 94%-át (Monostori, 2016: 124.) (a számok szerint...), ma mégis mind nagyobb probléma a nyugdíjasok elszegényedése. A legutóbbi vonatkozó reprezentatív kutatás szerint a nyugdíjasok több mint fele csak komoly lemondásokkal (33%), vagy önállóan sehogyan sem tud megélni (20%) a nyugdíjából. Kifejezetten komoly megélhetési gondjai vannak a 8 általános, vagy kevesebbet végzett megkérdezettek kétharmadának (Publicus, 2016).

A hazai reprezentatív ifjúságkutatások egyik legmeglepőbb eredménye, mennyire nagyfokú a hazai fiatalok egyetértése szüleik életvitelével, értékeivel, de más, német és francia kamaszokat vizsgáló kutatások is a konfliktusmentes intergenerációs viszonyt hangsúlyozzák, kiemelve a mindennapokban folyamatosan megkötött kompromisszumok szerepét (*Magyar Ifjúság*, 2012; Galland, 2008; De Singly, 2006). A fiatalok és szüleik normáinak közeledése nem meglepő a késő modernitás társadalmában. A fogyasztói társadalom homogenizáló hatása, a populáris kultúra térhódítása világszerte a nemzedékek közötti kulturális különbségek elhalványulásával jár, de a funkcionális családi szolidaritás kapcsán leírt új típusú függésrendszerek – posztadoleszcencia, prekaritás⁵¹ – kialakulása mind eredményezheti a konszenzuális szolidaritás erősödését.

Különösen érdekes ezért, hogyan alakul a gyermeki és szülői kötelességek ellátására vonatkozó várakozások és remények *normatív szolidaritás* dimenziója. A konszenzuális szolidaritás erősödése feltételezi, hogy a különböző nemzedékek egyetértenek a hagyományos normatív elvárásokkal és kötelezettségekkel: a gyermekek szocializációjának, családi és intézményi oktatásának biztosításával, a fiatalabbak pénzügyi és érzelmi támogatásával, illetve az idősek gondozásának családi és társadalmi szintű biztosításával. Noha attitűdök szintjén ezzel teljes egyetértés kialakulása látható, más képet mutatnak a mindennapi viselkedést és hazai gyakorlatot feltáró kutatások. Gyarmati Andrea kvalitatív, Utasi Ágnes reprezentatív kutatása szerint egyértelmű törés lát-

⁵¹ A prekariátus fogalmát a növekvő és a társadalom egyre szélsebb rétegeit elérő létbizonytalanság megragadására kezdték használni az 1980-as, 1990-es évektől. A *précarité*, *précaire* kifejezések a francia nyelvben régóta használatosak, a nyolcvanas években az elszegényedő családok közpolitikai intézkedései kapcsán használták, mára azonban a késő modernitás kapitalizmusa által teremtett „új bizonytalanságok” leírására használják. A kiszámíthatatlanság, a bizonytalan munkaviszonyok, a növekvő rugalmasság igénye, a munkanélküliség újfajta sebezhetőséget és kiszolgáltatottságot eredményez, amely egyes elemzők szerint új társadalmi réteg (akár prekariátus osztály) megjelenéséhez vezet. Lásd a 10. lapalji jegyzetet.

szik e téren a mai 30-asok, 40-esek és szüleik korosztályi kapcsolatában. A mai anyák nemzedéke jóval kevésbé, inkább csak alkalmanként számít a szülei gondozási segítségére, és a viszonzás sem olyan magától értetődő. Ennek oka egyfelől az anya-lánya kapcsolat megváltozása: a viszony közvetlenebb, barátiabb, de kritikusabb hangvételű is, a fiatalok jóval kevésbé engednek beleszólást például a gyermeknevelésbe. Másfelől a szülők generációjának gondozási segítése felnőtt gyermekeik (unokáik) felé csak szükség esetén, alkalmanként jellemző, nem magától értetődő (Utasi, 2013; Gyarmati, 2014). Megfordítva pedig, az idős szülőknek nyújtott segítség mérésére használt „gyermeki felelősség”-index alapján Magyarországon a többi kelet-európai országhoz képest alacsonyabb a gyermekek szülei iránti felelősségérzete, inkább hasonlít a nyugati országok többségéhez (Medgyesi, 2016: 65.). Mivel a familista értékrendű hazai lakosság a mindennapok gyakorlatában erősen paternalista elvárású, így valószínűsíthető, hogy a „gyermeki felelősségvállalás” viszonylag alacsony szintje elsősorban a rendszerszintű szolidaritás, azaz az állami közpolitika jóléti szolgáltatásai iránti elvárással magyarázható. Ez a rendszerszintű szolidaritási struktúrákra áttolt egyéni szintű felelősség- és cselekvéshárítás Magyarországon a potenciális szolidaritásvállalás legtöbb esetében megfigyelhető.

A fenti nemzedéki szolidaritás típusokat, viselkedéseket nagymértékben határozzák meg olyan strukturális tényezők, amelyeket Bengtsonék *strukturális szolidaritásként* értelmeztek. A szerzők elsősorban a földrajzi közelség-távolság meghatározta lehetőségstruktúrákra gondoltak, a magyar családok vonatkozásában ez azonban sokáig nem jelentett elsődleges szempontot.⁵² Az utóbbi évtizedben tömegével külföldre költöző és ott családot alapító fiatalok esetleges viselkedésváltozására több forgatókönyv is elképzelhető a családi és generációs szolidaritás vonat-

⁵² Itthon a családi szolidaritás mobilitás miatti meggyengülése leginkább a nagyközségekenél őket jellemzi (Utasi, 2013).

kozásában. Mérhető tendencia a nyugat-európai országokban letelepedő magyarok hazainál nagyobb gyermekszülési hajlandósága, de az még kevésbé látható, hogy hasonulnak-e a családra vonatkozó normák, szolidaritási magatartásformák a befogadó ország normáihoz (az anyák gyors visszatérése a munkaerőpiacra, nem rokon segítség intenzív bevonása), vagy „hibrid” megoldások alakulnak ki (nagyszülők időleges vagy tartós kitelepülése, Skype-kapcsolatok), vagy esetleg meglazulnak a nemzedékek közötti kapcsolatok.

A generációs szolidaritás hazai lehetőségterét a földrajzi tényezőknél erősebben alakítják a demográfiai, szocioökonomiai meghatározottságok. A családi formák pluralizációja számos tekintetben befolyásolja a családi szolidaritás mintáit. A magas hazai válási arányszámok a partnerek (esetleg szülőtársak) egymás iránti szolidaritáshiányos kapcsolatát is tükrözik, illetve nagymértékben meghatározzák az egyedülálló szülő lehetőségeinek terét. A partnerkapcsolatok sérülékenysége, illetve az, hogy a fiatalok több mint harmada átéli szülei szakítását, a családi szolidaritási mintázok átrendeződésével is együtt jár: a szülők, különösen az egyedülállók, a gyermekekkel szolidárisak, nem a partnereikkel (Utasi, 2013). A gyermekeknek ez a családon belüli szerepváltozása tovább erősítheti a generációk közötti szolidaritást, amelyet megerősíthet a fiatalok jó részének stabil partnerkapcsolati hiánya.⁵³ A már felnőtt gyerek folyamatos támogatása azonban kölcsönös érzelmi kiszolgáltatottságot is kialakíthat a szülők és felnőtté vált gyerekeik között (például az elköltözés és általában véve a felnőtt életvitel korlátozásával) (Utasi, 2002).

Összességében a különböző – pszichológiai, kapcsolati és szocioökonomiai – dimenziók mentén végzett európai és észak-ame-

⁵³ Ők szolidaritást főleg az anyáktól és a lánytestvérektől remélhetnek (Utasi, 2013). Albert Fruzsina és Dávid Beáta kutatásából azonban az a tendencia látszik kirajzolódni, hogy a korábbi anya/lánytestvér bizalmas szerep a női családtagokra kezd redukálódni, mivel a nem tekintetében egyre inkább homogénebbé válnak a bizalmasok: a férfi egy másik férfit tekint bizalmas barátjának, míg a nőnek a barátnője lett a bizalmasa (Albert-Dávid, 2015).

rikai vizsgálatok mindenhol azt mérik, hogy változatlanul erős a családi közösség értéke és a családi kapcsolatok intenzitása, csak hogy ezeknek a kutatásoknak működő családok az alanyai. Más kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a nemzedékek közötti kapcsolatok jó részét a közöny és a végleges leválás, illetve a konfliktus jellemzi, és mind a nyugati, mind a hazai eredmények a párkapcsolatban élők arányának csökkenésére hívják fel a figyelmet (Spéder–Szalma, 2015).

A családi szolidaritás mint az egyenlőtlenségek újratermelője

A családba mint a társadalom építőkövébe vetett hit töretlen tehát. A hazai társadalom nem lát más alternatívá(ka)t az egyéni biztonság szavatolására, de az is általános meggyőződés, hogy a családi szolidaritás magának a társadalomnak is az összeforrasztó cementje. Annak a régi meggyőződésnek, miszerint egy társadalom akkor integrált – mondhatni: erős –, ha maguk a családok „integráltak” („erősek”), logikus továbbgondolása az a nézet, hogy a családok felbomlása a társadalom integrációját is veszélyezteti.⁵⁴

⁵⁴ Ezt a gondolkodást vallja a hazai családszociológia számos képviselője, akik az 1940-es, 1950-es évek funkcionalizmusa szellemében tekintenek a családra, mely társadalmi funkcióját (azaz a társadalmi integrációt) csak a szigorúan elkülönített, komplementer családi és nemiszerep-megosztáson alapulva képes betölteni, a felek haláláig tartó stabil és állandó összekapcsolódásban. Ezt a meggyőződést erősíti, hogy Magyarországon a hagyományos nemiszerep-megosztás szerint működő családok a legstabilabbak (értsd: legtartósabbak), valamint ezekbe a családokba nagyobb eséllyel születnek gyerekek, mint például a házasság nélkül együttélést választó családokba. (Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy azokban a családokban, ahol a feleség nem dolgozik, kevesebb a gyerek [Pongráczné–S. Molnár, 2011: 99].)

Nagyrészt ez a meggyőződés áll az egyszülős családokkal szembeni negatív sztereotípiák mögött is, például a „csonka” családban nevelkedő gyerekek devianssá válásáról (mely leegyszerűsítő állítást az aktuális kutatások nem támasztják alá, vö: Elekes, 2010: 119.; Tóth, 2012).

A család intézményének változásaiért ugyanakkor nem okolhatók kizárólag az individualizmus térhódítása vagy – mint sokan teszik – a nők önmegvalósítási szándékai.⁵⁵ Ez olyan alapvető társadalmi változások következménye, mint a nők fizetett munkavállalása, a meghosszabbodott életkor, az egyszülős családok problémája stb. Ahogyan a család már nem értelmezhető abban a 19. századi, 20. század eleji genderfelosztási rendben, ahol a nőké a privát, a férfiaké pedig a nyilvános szféra.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a közbeszédben a társadalmi szolidaritást kiegészítő (felülíró?) családi szolidaritás elképzelése akkor erősödik meg, amikor az állam nem szervezi meg jól a generációs transzfereket, például az idősektől a fiatalok, még inkább a fiatal munkanélküliek felé, vagy fordítva: az idősödő társadalom problémája, a nyugdíjak finanszírozása vagy az ápolás kérdése is mind kemény gazdasági kérdés és érdek – a családi szolidaritás naturalista retorikájába bújtatva. A családi szolidaritás külső – szükség esetén mindig bevethető –, jogi alapról történő megerősítési kísérlete egyfelől a család belső életébe oktrojált beavatkozás, másfelől kísérlet a társadalom refeudalizálására. Például a szülőtartás⁵⁶ jogszabálya nemcsak visszarepít minket

⁵⁵ Lásd az Országgyűlésben elhangzó, egyik kormánypárti képviselő kirohanását: „A nők az önmegvalósítás, emancipáció mellett elfelejtenek gyereket szülni. (...) Majd, ha mindenki megszülte a maga két-három vagy négy gyermekét, akkor mehet önmegvalósítani meg emancipálódni. ... Azzal kellene foglalkozni, hogy ebben a társadalomban ne egy vagy két gyermek szülessen, hanem három, négy vagy öt gyermek. És akkor lenne értelme annak, hogy jobban megbecsülnénk egymást, és fel sem merülhetne a családon belüli erőszak.” (Adattár, 2012. szeptember 17.)

A felszólalásnak ezúttal következménye is lett: az általános felzúdulást követő civil kezdeményezések nyomán végre törvénybe foglalták – 2013 nyarán – az évek óta húzott-halasztott, családon belüli erőszak büntethetőségét. Mivel a familista ideológia szerint a „család” és az „erőszak” oximoron, a családi erőszakra vonatkozó törvényjavaslat neve álságos módon a háztartáson belüli, majd kapcsolati erőszakra módosult.

⁵⁶ Az Alaptörvény előírja, hogy a nagykorú gyermekek kötelesek gondoskodni rászoruló szüleikről. Ez a kötelezettség a családok védelméről szóló törvényben is megjelenik, amely szerint „a nagykorú gyermeknek külön törvényben foglaltak szerint tartási kötelezettsége áll fenn azon szülőjével szemben, aki magát önhibáján kívül nem képes eltartani”.

a társadalombiztosítás előtti korba, hanem a családi szolidaritás nevében éppen a családi szolidaritást robbantja szét azzal, hogy a család életébe beemel egy idegen személyt (intézményt, önkormányzatot), akinek lehetősége van a gyerekek beperlésére, hogy a szülő megkapja az ellátásához szükséges pénzt.⁵⁷ Ez megint csak a család ürügyén hozott intézkedések hátterére világít rá, valamint a fent vázolt társadalmi valóság teljes negligálására, a család retorikájának eszközként használatára nem életszerű esetekben is.⁵⁸ Ugyanakkor még az olyan családbarát intézkedések, mint a családi adókedvezmény vagy a Családok Otthonteremtési Kedvezménye (CSOK) esetében is világos, mennyire nem az összes család támogatása a cél, hanem csak a kiválasztott „minőségi”, középosztálybeli családoké.⁵⁹

⁵⁷ Arra most nem térek ki, hogy milyen családképet sugallnak a megregulázandó gyermekekről rendelkező jogszabályok, nemcsak a szülőtartás, hanem a gyermekek kötelességeit rögzítő családvédelmi jogszabályok („a ...*tanköteles* korú gyermek kötelessége, hogy képességeinek megfelelően eleget tegyen tanulmányi kötelezettségének” és hogy „*korának és fejlettségének megfelelően tartózkodjék az egészségét károsító életmódtól, valamint gondozása és nevelése érdekében szülőjével együttműködjön*”), vagy a szülők felügyeleti kötelezettségéről kamasz gyermekeik közterén vagy szórakozóhelyen tartózkodásakor („a *kiskorú gyermek szülője köteles ... gyermeke felügyeletéről külön jogszabályban foglaltak szerint gondoskodni, amikor a gyermek éjszaka közterületen, szórakozóhelyen tartózkodik*”). (2011. évi CCXI. „A családok védelméről” c. törvény. Az Alaptörvény családfelfogásáról lásd Dombos–Polgári, 2013; Pásztor, 2017.)

⁵⁸ A család retorikája olyannyira magával tudja ragadni a kormány bizonyos képviselőit, hogy még a familista diskurzusban is problematikus javaslatokat fogalmaznak meg például a gyermektelenségi adóról, a gyermekek szavazati jogáról, illetve a vasárnapi zárva tartás kapcsán a vasárnap is nyitva tartó családi boltokról, amelyekben „vasárnap is együtt van a családok”. Újabban az egyik napról a másikra megszületett „családtudomány” szak ideológiái/politikai nyomásra oktrojált bevezetésének ötlete keltett jogos felháborodást a tudományos és az egyetemi autonómia mezőjében. Miközben továbbra sem világos, mit ért a kormány „családtudományon”, milyen szakmai érvekkel támasztja alá egyetemi képzésbe bevezetését, a családsciológia szerves részét képező társadalmi nemek tudományát, a gendertanulmányokat ideológiai megfontolásból rendeleti úton, ellehetetlenítve szüntette meg.

⁵⁹ Vö. ezt Balogh Zoltán egyik népesedési konferencián tett 2014-es ki-jelentésével, miszerint nem mindegy, hogy „*hová születnek azok a gyermekek, akik megszületnek*”. <http://vs.hu/kozelet/osszes/balog-zoltan-kiuzne-a-csaladpolitikabol-az-abortuszhoz-valo-jogot-1111>)

A családi szolidaritás bizonyos típusainak gyengülése tulajdonképpen logikus következményként is felfogható. A szakirodalom egy része úgy véli, hogy minél több a jóléti szolgáltatás, azaz minél több területen helyettesíti a jóléti állam a családot, annál kisebb a családon belüli transzferek gyakorisága, mennyisége, a családon belüli segítségnyújtás. Azaz a rendszerszintűvé vált szolidaritás gyengíti vagy legalábbis átalakítja a családi szolidaritás legtöbb formáját. Mások ellenben úgy vélik, hogy a jóléti állam nem kiszorítja, hanem kiegészíti a családi transzfereket, ezért funkcionálisan kettéválik a családi és az állami szolgáltatás, ennélfogva a nem kötelességszerű segítségnyújtás formái szaporodnak meg. Ezek az elméleti megközelítések fordítva is alkalmazhatónak tűnnek: a jóléti intézmények szükségessége vagy leépülése esetén a családok kénytelenek belső erőforrásaikra támaszkodva, elsősorban a családjuktól segítséget kérni. Ezt a meggyőződést tovább erősítette az az elképzelés, hogy a nyugdíjazást követően a nagyszülői segítség lehetősége tömegmérétekben rendelkezésre áll.⁶⁰ Némely kutatások azonban ellentmondanak ennek a meggyőződésnek, azaz hogy a családi szolidaritás automatikusan működésbe lép (Gyarmati, 2014). Az utóbbi években mind Magyarország, mind más nyugati társadalmakban nyilvánvalóvá vált, hogy a várakozásokkal ellentétben a hiányzó szolgáltatások nem feltétlenül hoznak létre intergenerációs transzferallokációt. Magyarán: mikroszinten a családtagok hiába szeretnének

A CSOK alakulását elemző közgazdász szerint a 66 ezer család között szétoztott 170 milliárd Ft kétharmadát 10 ezer család élvezi (Lovas Judit, elhangzott: Klubrádió, 2018. március 7. vö.: <http://www.azenzem.hu/cikkek/meghokkento-szamok-a-lakashitelezesrol/4681/>)

⁶⁰ A munkaerőpiacról kivonulók 86%-a tervezi, hogy nyugdíjas éveiben jelentős szerepet vállal majd az unokák gondozásában. Ugyanebből az időseket megcélzó friss KSH-kutatásból az is kiderül, hogy a nyugdíjasok harmada segít, tud segíteni *valójában* a családjának (az ebből a kiadványból nem derül ki, hogy mikor, mennyit, hogyan) (KSH, 2015). A nagyszülői segítségnyújtás elmaradásának számtalan oka lehet, ezek között az egyik legfontosabb a hazai időskorú népesség rossz egészségi állapota. (A nyugdíjasokra vonatkozó legutóbbi reprezentatív kutatás szerint a nyugdíjasok a bevételeik negyedét költik az egészségükre: Publicus, 2016; Krémer, 2015; Monostori, 2015).

segíteni egymásnak, erre egyre kevésbé van módjuk, illetve – és ettől nem függetlenül – egyre jellemzőbb a felelősség és a segítségnyújtás áthárításának igénye az intézményekre. A családi szolidaritás erősödése tehát egyszerre következhet a társadalom, a társadalmi szolidaritás gyengüléséből, illetve jelenhet meg a társadalmi anómia leküzdésének, adott társadalom megerősítésének eszközeként, ugyanakkor ennek fordítottja is igaz lehet.

A mikroszinten egyértelműen pozitívan értékelt családi és generációs szolidaritás ugyanakkor társadalmi szinten elemezve, az új nemzedékek egyenlőtlenségének meghatározó faktora. A generációk közötti egyenlőtlenséget családi szolidaritás tehát kompenzálja: csökkenti a szülők előnyét, javítja a fiatalok gazdasági, társadalmi helyzetét. Itthon „kebelbéli védelemként” továbbra is a társadalmi védelem elsődleges formája, a társadalmi kapcsolatok meghatározó forrása. A prekaritás következményeinek tompításával vagy a generációs törésvonalak feloldásával a családi szolidaritás akár a társadalmi szolidaritás kiegészítője is lehetne, ám éppen ellenkezőleg hat: a családi szolidaritás az új nemzedékek közötti egyenlőtlenség meghatározó faktora, hiszen a szülői beavatkozás döntő az életút megkezdésekor, a munkaerőpiacra bejutáskor, az egzisztencia kiépítésénél. A szülői segítségben ekkor megnyilvánuló családi szolidaritás az egyenlőtlenség transzmisszióját eredményezi nemzedékről nemzedékre. Mind a nyugati, mind a hazai társadalomra jellemző, hogy a család támogatása a diplomás fiatalok esetében a legmagasabb (Medgyesi, 2002: 332.). Különösen a pénzbeli segítség esetén egyértelmű, hogy a jobb jövedelmi helyzetben lévők, leginkább a jövedelmi megoszlás felső 20%-ába tartozók között magasabb a segítők, ezen belül a több területen is segítők részaránya (Medgyesi, 2002). Korábbi kutatásokból az is kiderült, hogy a rosszabb helyzetben lévők sem több pénzbeli segítséget, sem több természetbeni ajándékot nem kapnak családjuktól (Spéder, 2002), miközben másoktól nem is remél(het)nek segítséget (Utasi, 2013; Albert-Hajdu, 2016).

A családi szolidaritás jellemzői nyilvánvalóan átalakultak az elmúlt néhány évtizedben, és valószínűleg további változásoknak lehetünk majd tanúi és résztvevői. A családi és a generációs szolidaritás szociológiai vizsgálatának azonban azzal az ambivalenciával is meg kell küzdenie, hogy miközben az egyén és a családok szintjén a szolidaritásnak ez a típusa egyértelműen pozitív jelenségeként értelmezhető (ennek én- és identitásvédő, az egzisztenciális biztonságot támogató szerepével), társadalmi perspektívából nézve a családi és a generációs szolidaritás ma a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének meghatározó és egyre jelentősebb faktora. Ez azonban már kivezet a családi szolidaritás problémaköréből, hiszen a családok közötti növekvő egyenlőtlenség a társadalmi igazságosság kérdéséhez vezet.

2. SZOLIDARITÁS A (FIZETETT) MUNKA VÁLTOZÓ VILÁGÁBAN

A munka világában jelen (nem) lévő szolidaritás bemutatása bizonyos szempontból könnyebb, bizonyos szempontból nehezebb. A nehézséget nagyrészt az okozza, hogy a (fizetett és nem fizetett) munka világában egy olyan, a 20. század elején kialakult szolidaritásfogalom keretében gondolkodunk, amely a munkavállalók hasonló élet- és munkahelyzetére, személyes kapcsolataira és közösségeire épülve alakult ki. Mára erodálódtak mindennek a feltételei, nézzük ezt akár mikroszinten a dolgozók attitűdjei, stratégiái felől, középszinten a kollektívák és csoportok viszonyaiban, vagy makroszinten a strukturális átalakulások, gazdasági, politikai beavatkozások vonatkozásában. A következőkben az elsődleges munkaerőpiac hazai körülményei között próbálom feltérképezni a klasszikus érdekvédelem, a (bér)munkás- (munkavállalói) szolidaritás és a kollektív cselekvés lehetőségeit és gátjait, illetve ezekben megragadni azokat a jelenségeket, amelyek a másodlagos munkaerőpiac, a közmunka elterjedésével alakítják mindezt.

A szolidaritás konkrét megnyilvánulási formáinak bemutatása előtt azonban röviden a munka világról Magyarországon.

A magyar munkaerőpiaci helyzet alakulása

A rendszerváltást követő gazdasági válság során közel 1,5 millió munkahely szűnt meg, több mint 1,2 millió fővel esett vissza a foglalkoztatás, és jellemzővé vált a tömeges és a tartós munkanélküliség. Ezt követően ingadozó mértékben 2007-ig bővült a

foglalkoztatás, majd a 2008-as gazdasági válság következtében újra 145 ezer munkahely szűnt meg. 2010-től azonban újabb növekedés indult, míg 2013 végére a foglalkoztatás már átlépte – az 1992 óta nem látott – 4 millió fős határt (Tímár, 1994.; Laki, 2006.; Eppich–Köllő, 2014).

Noha a fenti adatokból arra is következtethetnénk, hogy a válságot sikerült leküzdeni, és új korszak köszöntött ránk, ám mi sem áll távolabb a valóságtól. A munkaerőpiac rendszerváltást követő teljes átalakulása számos olyan torzulást eredményezett, ami a mai napig meghatározza az ország gazdasági, politikai és társadalmi teljesítményét, az egyének attitűdjeit, stratégiáit és gondolkodásmódját.

A rendszerváltást követő gazdasági, társadalmi válság részben előre látható volt: a kapitalista világpiachoz szinte előzetes felkészültség nélkül csatlakozó perifériabeli ország elavult gazdasági szerkezete, technológiai elmaradottsága, a gazdaság *jelentős mértékű külső eladósodottsága* és a tőkehiány miatt erősen függött a pénzáramlásoktól, és ezek jelentős részben az exportból és a privatizációs bevételekből álltak össze. A külföldi tőke bevonásának stratégiája a tőke számára kedvező környezet – adómentességek, beruházástámogató alapok, exportzónák létrehozása, csatlakozás a kereskedelmi és beruházási szervezetekhez – megteremtéséhez kapcsolódott. Magyarország abban a versenyben, amelyet a többi közép-európai posztszocialista állammal a befektetések megszerzésért, a gazdaságpolitika és intézményrendszer átalakításaival folytatott, sokáig az élen járt. A kilencvenes évek tőkebeáramlásával bizonyos, túlnyomórészt feldolgozóipari ágazatok az új külföldi tulajdonosok exporttermelési rendszerébe ágyazódva versenyképesé váltak, a nyugati cégek technológiai, menedzsment- és piaci ismereteinek adaptálásával.⁶¹ A multina-

⁶¹ Az ezredfordulón a beruházások közel háromötödét külföldi vállalatok adták, a hazai vállalati vagyon kétötöde volt külföldi kézben, rajtuk keresztül zajlott az export 80%-a és az import 76%-a (Laky, 2001; Laki, 2006). – Jelen keretek között nem célok a gazdasági folyamatok mélyreható elemzése, inkább csak a

cionális cégek szerepe nyilvánvalóan meghatározó jelentőségű volt az újraiparosításban, a hazai gazdaság magára találásában, ugyanakkor a piacvesztés, a hazai piac összezsugorodása, majd az új tulajdonosok érdekei nyomán az ország ipari termelése leszűkült (és a kivitelre állt be). A magyar gazdaságban kiugróan magas arányú külföldi tőke, illetve a termelésben meghatározó multinacionális vállalati szerkezet számos szempontból járult hozzá a hazai gazdasági szerkezet torzulásához. A befektetői környezet vonzóvá tételének következményeként *átalakult* a munkaerőpiac is: a nemzetközi nagyvállalatoknak bedolgozó hazai vállalkozások versenyében a költségek csökkentése szabályozatlan munkakörülményekhez, a munkavállalói érdekek semmibevételéhez vezetett. A munkavállalók kiszolgáltatottságához az is hozzájárult, hogy – noha a megjelenő multinacionális cégek egy része komplex technológiát és tudást igénylő iparágakat honosított meg – gyakran csak könnyen helyettesíthető munkaerőre épülő, alacsony szakképzettséget igénylő, összeszerelő jellegű munkát kínáltak (Szalai, 2001, 2015; Laki, 2006; Mizsei, 2013; Greskovits–Bohle, 2007, 2008; Greskovits, 2015).⁶² További probléma, hogy a nemzetközi cégek beruházásaikat nem terítették szét az ország egész területén, hanem azokat kizárólag egy-egy városra – Bu-

munkavállalók érdekvédelmét, közös cselekvési lehetőségeit, szolidaritási aktsait befolyásoló tényezőket emelem ki. Jóllehet, minden mindennel összefügg: a külföldi tulajdonosok nagymértékű profitkivitele, a dinamikus szektor nemzetközi vállalatainak helyben maradását bőkezű támogatásokkal fenntartó gazdaságpolitika jelentősen hozzájárult a belső jövedelemátcsoportosítás mikéntjéhez és a társadalom legkiszolgáltatottabb csoportjainak életminőség-romlásához.

⁶² Ennek következményeképpen a hazai termékek felvevőpiacának dekonjunktuurája már a 2000-es évek elején gyárbezárásokkal, multinacionális cégek távozásával járt, ami alapjaiban rendítette meg a gazdaság teljesítőképességét (Pogátsa, 2007; Szalai, 2006). A jelenség egyik példája a magyar IBM. A 90-es évek közepén a székesfehérvári Videoton romjain megtelepedő IBM-gyár exportja viharos gyorsasággal emelkedett évi egymilliárd dollár körüli szintre, majd a cég néhány év múlva Kínába települt (Mizsei, 2013: 219.). Többen úgy vélik, hogy az ország félperifériás, fejletlen helyzetéhez az is hozzájárult, hogy az Európai Unió egy olyan kapitalizmusmodell felé terelte a posztszocialista gazdaságokat, amely modellek már maguk is ellentmondásos rendszersajátosságokkal küzdöttek (Greskovits, 2007.; Szalai, 2006).

dapest, Győr, Székesfehérvár, Szombathely –, leginkább az ún. a „kapuvárosokra” vagy egy-egy térségre koncentrálták, ahol a legkedvezőbb munkaerőpiaci, adózási, logisztikai-infrastrukturális, kulturális körülményeket kínálják. Csak a fővárosban, az ország nyugati régióiban, a kapuvárosok környékén, a nagyjából 3000 falusi település közül mindegy ötszázban gyors modernizálódás ment végbe, a többiben viszont, különösen Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben, állandósult a lemaradás (Laki, 2006: 181., Vastagh, 2017: 80.). A hazai gazdaság szerkezet így kettészakadt: egy teljes egészében külföldi tulajdonban lévő, dinamikusan fejlődő részre és egy vegyes (magyar és külföldi) tulajdonban lévő, minimális *növekedést mutató részre*. A problémát tetézte, hogy a gazdaság e két szektora közötti gazdasági kapcsolat nagyon gyenge: a kifelé orientálódó piaci szektor nem tud mit kezdeni a neki ugyan alárendelődő, de olcsó, tanulatlan munkaerőt foglalkoztató, prekapitalista jellegűnek is nevezhető szektorral. A két szféra közötti beszállítói, vevői kapcsolat olyan gyenge, hogy a multinacionális cégek – exportáljanak és beruházzanak is bármennyit – a csak nagyon kevésbé képesek magukkal húzni a hazai tulajdonú közép- és kisvállalkozói kört (Némethné–Sinkovics–Szennyessy, 2008; Szalai, 2015). A munkaerőpiac területi szegmentálódása miatt az ország gazdaságilag dinamikusan fejlődő régióiban rendszeresen munkaerőhiány mutatkozott, míg a beruházások által el nem ért térségekben magas maradt a munkanélküliség. Az amúgy sem nagy országon belüli mobilitást az is nehezíti, hogy a fejlődő régiókban hiába magasabbak a bérek, ha az árak és a megélhetési költségek is azok. Így e duális piaci szerkezet mellett jelent meg a fekete- és szürkegazdaság, a naturális önellátás, amelyet a munkaerőpiacról kiszorulás és az alacsony bérek okozta megélhetési kényszerek tartanak fenn mindmáig.

A rendszerváltás után a foglalkoztatottak területi tagolódása mellett ezek szektoronkénti aránya is jelentősen átalakult: kevesen élnek mezőgazdaságból, és egyre többen dolgoznak a

szolgáltató szektorban. Ez a fejlett országokéhoz hasonló szerkezet azonban a válság szülte kényszerű átrendeződés, nem pedig a gazdasági fejlődés következménye. A szolgáltató szektor növekedése például annak köszönhető, hogy ez a szféra épült le a legkevésbé a többihez képest, azaz nem a lakosság szolgáltatások iránti igényét és az erre fordítható *jövedelmek emelkedését* jelzi.⁶³ Emellett a szolgáltató szektor proletarizálódása a nyugati társadalmakra is jellemző aktuális tendencia.⁶⁴

A mezőgazdaság átalakulása kifejezetten kudarctörténet. Sokszor nemzetközileg is elismert, versenyképes termelési módokat és technológiákat alkalmazó termelőszövetkezeteket számoltak fel, és ennek során tenyészállományok, gépparkok, feldolgozási eljárások, termelésszervezési, munkamegosztási formák mentek tönkre és veszendőbe. A téeszek feldarabolásával létrejött kicsi és tökeszegény magángazdaságok képtelenek voltak mind a meglévő szakmai tudás, mind a termékek kihelyezéséhez szükséges kapcsolati háló alkalmazására, az e „tőkék” megtartására, továbbvitelére törekedő üzemek és téeszek erőfeszítéseit viszont megghiúsította az új politikai elit téeszellenes fellépése.

A fő problémát mégis a szocialista nehézipar összeomlása jelentette, amely nyomán munkások tömegével veszítették el a munkahelyüket. A helyükön maradni tudók reálbére felére-kétharmadára csökkent, megszűntek a vállalati szociális juttatások. A nehéziparban dolgozók nehezen vagy sehol nem találtak új

⁶³ A legfrissebb adatokat vizsgálva is az látható, hogy a növekedés negyede a fiskális ágazatokban, valamint szolgáltató szektorban keletkezett. A létszámnövekedést produkáló járműgyártást és a gépipart leszámítva az iparban nem nőtt a foglalkoztatás. A növekedés nagyrészt az állami forrásokra és az országba betelepülő szolgáltató központokra épülő szakmai, tudományos, műszaki tevékenységekhez, az adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenységekhez köthető (Eppich–Köllő, 2014: 174–175.).

⁶⁴ Claus Offe éppen a munka jellemzőinek – termelés átalakulása, változó gyártási igények, változó munkafeladatok, flexibilitás, atipikus munkaformák, új munkaszervezés és termelési technológiák – megváltozásával magyarázza a szolgáltató szektor térnyerését, mely folyamat Offe szerint a munka jelentőségének csökkenéséhez vezet egyszerűen azért, mert ez a szektor a termelőmunkától különböző, sajátos racionalitáskritériumok mentén működik (Offe, 2000).

munkahelyet, hiszen ezek a veszteséges óriáscégek nem voltak keresettek a külföldi befektetők számára. A munkát találó alkalmazottaknak a többsége a könnyűipari ágazatban, ezen belül is elsősorban a képzetlen, alacsony bérű munkásokat foglalkoztató kis- és középvüzemekben, például az egykori nagyvállalatok számára bedolgozó cégeknél talált munkát.

A nagyüzemek leépülése együtt járt az egyébként is sok szempontból diszfunkcionális munkavállalói szolidaritás hagyományos kereteinek, elsősorban a szakszervezeteknek a meggyengülésével, illetve térszerkesztésével. Az üzemi kollektívák, munkavállalói közösségek felbomlottak, a termelőszövetkezetek feloszlása kiépült kapcsolatrendszereket, közösségeket szüntetett meg. Mint később részletesen is szó esik róla, mindezek a változások alapvetően befolyásolták a szolidaritás lehetőségeit.

A hazai munkavállalók problémáit a vállalkozási szabadság lehetősége sem oldotta meg. Noha a kilencvenes éveket sokan „a vállalkozások korának” is nevezik, ennek gyengeségei – a tőkehiány és mellékfoglalkozás jelleg – már a magángazdaság kiépülésével egy időben nyilvánvalóvá váltak. A vállalkozások túlnyomó többsége kis- vagy mikrovállalkozás: 90%-uk csak a tulajdonosnak, vagy legfeljebb még egy embernek adott munkát (Laky, 2001: 40.).⁶⁵ A magyar vállalkozók többsége önfoglalkoztató ma is, e valójában kényszervállalkozások többségének nincsen a háztartás vagyonától elkülönített tőkéje, valamint fele nem fő-, hanem mellékfoglalkozásként működő vállalkozás.⁶⁶ A kis- és családi vállalkozások hiánya szempontunkból azért fontos, mert Nyugat-

⁶⁵ A legfrissebb adatok szerint 2016-ban a (0–9 főt foglalkoztató) mikrovállalkozások aránya 94,4%-a, a 649 733 mikrovállalkozásból mindössze egyfős: 471 058; háromnegyedük a szolgáltatási szektorban működik, árbevételük az uniós országok nemzeti közí összevontításában a 4. legrosszabb (KSH Vállalkozások, 2016, KSH Kis- és középvállalkozások, 2016: 1. tábla, KSH, Vállalkozások teljesítmény-mutatói, 2016).

⁶⁶ A kisvállalkozói-családi vállalkozói szektor megerősödésének nem kedveztek a nagy adminisztratív terhek, sem a gyorsan változó szabályok, sem a domináns piaci szereplők által meghatározott és befolyásolt piacok.

Európában vagy a Mediterráneumban jellemzően a kisvállalkozások adnak munkát azoknak a képzetleneknek (vö. Köllő, 2014), akik Magyarországon a munkanélküliek, különösen a tartósan munkanélküliek túlnyomó többségét teszik ki.

A rendszerváltást követően kialakult egy új társadalmi réteg is, amely dolgozó, de elszegényedő, a munkaerőpiac határán egyensúlyozó emberekből áll, akik sokszor hol valamilyen segítséget, hol valamilyen munkához jutva marginalizálódnak (Laki, 2006: 68–69.). De náluk is rosszabb helyzetben van a túlnyomó többségben városoktól elzárt, gettósodó falvakban élő hazai „underclass” (Ladányi–Szelényi, 2004). Ezekről a településekről szinte lehetetlen tartósan kitörni, ugyanakkor e népesség száma gyorsan nő, mert nagy számban települnek be ide a városokból, mindenekelőtt Budapestről és a sikeresen szuburbanizálódó falvakból kiszoruló családok (Virág, 2006; Ladányi–Virág, 2009). Sok, korábban a városokból az agglomerációs falvakba kiköltöző család kényszerül továbbvándorolni a leszakadó térségek gettósodó falvaiba, tartós munkanélküliségük, kirekesztettségük folytán.

„Élesen rajzolódik ki az a tendencia, hogy a posztindusztriális gazdaság- és társadalomszerkezet számára »felesleges« népesség beszorul az indusztriális térszerkezet átalakulásra máig képtelen maradványaiba, és az erőltetett és szervesen államszocialista iparosításból kimaradt, vagy jószerivel csak az indusztrializáció negatív hatásai által érintett preindusztriális zárványokba.” (Ladányi–Virág, 2009, 17.)

A munkaerőpiac átrendeződéséből eredő társadalmi feszültségeket a mindenkori kormányzat foglalkoztatáspolitikája – egészen a 2008-as válságig – a munkavállalók jóléti ellátásba terelésével, ezek számának csökkentésével „oldotta meg”, ami azonban hosszú távon súlyos következményekkel járt.⁶⁷ A korai nyugdí-

⁶⁷ A magyar foglalkoztatáspolitikai húsz évét (1990–2010) összegzi Bartha-Fazekas–Scharle, 2012.

jaztatás lehetősége és a családtámogatás különböző hazai formái a kilencvenes évek közepéig a legbőkezűbbek közé tartozott, amelyek lehetővé tették, hogy a súlyos elszegényedést elkerülve százezrek lépjenek ki a munkapiacról. Ez észszerű eljárásnak tűnt adott helyzetben, azonban a mindenkori gazdaságpolitika a következő évtizedekben sem nehezítette meg a gazdasági aktivitásból kilépést. Greskovits Béla arra hívja fel a figyelmet, hogy a visegrádi országok kormányai egy jóléti „társadalmi szerződéssel” próbálták legitimitásukat fenntartani, „(...) a jóléti állami szolgáltatásokkal igyekeztek megbékíteni az átalakulás veszteségeinek politikailag befolyásosabb csoportjait, míg a legkiszolgáltatottabb rétegek, például a romák, a szerződésből nagyrészt kirekesztődtek” (Greskovits, 2015: 12.; l. még Szalai, 2007).⁶⁸

A társadalmi konszolidáció ára, az idősebb és képzetlenebb munkavállalók kivonása a munkaerőpiacról a másik oldalról az államháztartási kiadások növekedésével járt, aminek finanszírozása a csökkenő számú munkavállalóra és munkaadókra hárult.

„1995-ben a munkaképes korú lakosság közel felének valamilyen jóléti ellátás – munkanélküli-, anyasági vagy rokkantsági ellátás, korai nyugdíj – biztosította a megélhetését. Ez az arány a rendszerváltás első néhány évében alakult ki, és még 2008-ban is 43% körül állt.” (Kátay–Scharle, 2012: 109.)

A munkaképes korúak majd harmadának ma is valamilyen jóléti ellátás biztosítja legális jövedelmét (Scharle, 2017: 349.).⁶⁹ Az

⁶⁸ Az intézkedések azért is tűntek igazolhatónak, mert noha a válság számos társadalmi csoport számára rendkívüli megterheléssel járt, igazán erőteljes ellenállást, de még csak jelentős társadalmi tiltakozást sem váltott ki. Magyarországon közel másfél millió embert néhány év alatt anélkül bocsátottak el a munkahelyéről, hogy egyetlen valóban komoly szakszervezeti akcióra sor került volna (Greskovits–Bohle, 2007: 13–14.; Greskovits, 1998.; Laki, 2006: 72). (Ennek okaira még visszatérünk.)

⁶⁹ Például a gyermeket nevelő nők alig több, mint fele van jelen a munkaerőpiacon. A krónikus gazdasági depresszióval sújtott régiókban, valamint az alacsonyan képzett nők esetében a gyerekek az egymást követő születésekkel egyfajta szociális támogatássá változott (Messing, 2012: 205.).

ebből adódó költségvetési bevételi kényszer ugyanakkor az egyik legmagasabb járulékokat eredményezte a legálisan dolgozók számára, miközben a jövedelmi frusztráció, azaz a megélhetéshez szükséges jövedelem elégtelensége továbbra is súlyos probléma maradt. Ez ismét a tartós munkanélküliség tendenciáját és a szociális kiadásokra szoruló körét növelte.⁷⁰ A munkavállalás motivációját a nyugdíjrendszer is gyengítette, hiszen a nyugdíjnál csak kicsivel több bér csak jóval nagyobb erőfeszítéssel érhető el egy munkavállaló. Az álláskereső motiválására pedig nem helyezett megfelelő súlyt a mindenkori foglalkoztatáspolitikai.

A javuló foglalkoztatottsági mutatókat illetően megállapítható, hogy az ezredfordulót követően két tényezőnek volt kulcsszerepe. Az oktatás kiterjesztése közvetlenül (az oktatási rendszerben maradó) és közvetetten (a népesség iskolázottsági szintjének emelkedésén keresztül) is hatott. 2012-től a nyugdíjkorhatár emelése és a korhatár előtti nyugdíjazás megnehezítése szintén meghatározó volt (Eppich–Köllő, 2014: 161.). A foglalkoztatottsági adatok javulása ma részben az idősebbeket érintő nyugdíj-szabálynak köszönhető. Egyrészt a 45–64 éves korcsoport nyugdíjazását 2012-től fokozatosan 65 évre emelik, másfelől számos tekintetben szigorították az öregségi és rokkantsági nyugdíjba vonulást. Ezzel ugyanakkor éppen a nehezebben foglalkoztatható idősebb, esetleg rosszabb egészségi állapotú, illetve képzetlenebb munkavállalókat irányították a munkaerőpiacra.

A munkaerőpiac átalakulása különösen két korosztály lehetőségeit alakította át gyökeresen. Mint látható, a legidősebb, 50 év körüli munkavállalók jó része kiszorult a munkaerőpiacról, sokuk

⁷⁰ Lehet vitatkozni arról, hogy a feszültség csökkentésére bevezetett minimálbér mennyiben járult hozzá a probléma megoldásához. Egyesek úgy vélik, hogy ez éppen a szegényebbeket, a leszakadó régiókban élőket, valamint a pályakezdő fiatalokat sújtotta, mert nem érte meg alkalmazni őket a magas járulékokkal terhelt bérek mellett (Köllő, 2012; Scharle–Váradi, 2009; Urbán–Udvari, 2016). Mások úgy vélik, hogy sokkal összetettebb okok vezettek a munkaerő-kereslet visszafogásához, nem a vélt magas minimálbér. (Az észrevételért köszönetet mondok Scheiring Gábornak.)

számára a rokkant- vagy öregségi nyugdíjba menekülés jelentette a legbiztosabb megoldást. A másik, a romló munkavállalási feltételeknek legjobban kitett korosztály a legfiatalabbak rétege.

A rendszerváltozást megelőzően magától értetődő életútmintha volt: 18 éves korban befejezni az iskolai tanulmányokat, állást vállalni, előbb-utóbb családot alapítani, önálló életet élni. A kilencvenes évekre felnőtté váló nagy létszámú korosztályokat ekkor kimondottan magas munkavállalási hajlandóság jellemezte (Laki, 2006: 185–186.). A családok egyáltalán nem voltak felkészülve az iskolákat befejező, de elhelyezkedni nem tudó gyermekek – akár huzamosabb ideig tartó – eltartására, sőt a szülőket is sújtó tömeges munkanélküliség miatt éppen hogy gyermekeik mielőbbi munkavállalását szorgalmazták. Ez azonban nem volt könnyű feladat: az akkor 25–29 éves korcsoportba tartozó fiataloknak átlagosan a fele keresett már munkát hiába (az *Ifjúság 2000* vizsgálat adatait idézi Laki, 2006: 186.).⁷¹ A korábban elterjedt és bevált iskolázási és munkavállalási gyakorlat folytatása így a legtöbbször akadályokba ütközött,⁷² és a keresőképes fiatalok parkoltatása nemcsak anyagilag, de pszichológiailag is váratlanul érte a családok többségét. Sem tapasztalataik, sem mintáik nem voltak a helyzet megoldására vagy áthidalására, és ezek a kifejezetten a külső körülményekből eredő generációs feszültségek a családokban szerepzavarokhoz, frusztrációkhoz, az autonóm

⁷¹ Az *Ifjúság 2012* kutatás szerint a nem tanuló ifjúság körében 42% azok aránya, akik életük során már voltak munkanélküliek, 2016-ban ez az arány 36–46% (korcsoportonként változóan) (Gazsó, 2013: 147.; Bene–Krémer–Pintye, 2016: 119.), a munkát vállaló fiatalok jó része pedig csak átmenetileg képes megkapaszkodni a munkaerőpiacon (Laki, 2011: 121.). A magyar fiatalok európai viszonylatban is kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetéről lásd például Király–Paksi, 2012: 62. Meglepő, hogy az *Ifjúság 2016* adatai szerint (a már ismertetett okok miatt) az általánosan emelkedő foglalkoztatási mutatók nem jelennek meg a fiatalok körében, és a négy évvel azelőtti kutatással teljesen megegyező a munkanélküliséget már megtapasztalt fiatalok aránya (ennek lehetséges okairól Bene–Krémer–Pintye, 2016: 119–126.).

⁷² „A szülők zöme az államszocializmusban bevett módon a fiúknál szakmunkás-bizonyítványban, a lányoknál szakközépiskolában gondolkodott” (Laki, 2006: 186.).

cselekvési és döntési helyzetek beszűküléséhez is vezethettek. Nemcsak a fiatalok, hanem sokszor a középkorú szülők nemzedéke is új életút minták barkácsolására kényszerült, tehát nemcsak maguknak az érintett fiataloknak, hanem a szüleiknek is szembeszűlniük kellett a korábban természetesnek vett kereső felnőtt lét mibenlétének megkérdőjelezésével, az elhúzódó serdülőkori, a posztadoleszcencia jelenségével. Az ifjúsági munkanélküliség társadalmi léptékű következményeit tekintve azért különösen súlyos jelenség, mert a munkaerőpiacról tartósan kiszoruló rétegek nemcsak marginalizálódhatnak, hanem a következő nemzedékre, saját gyermekeikre örökíthetik helyzetüket (Ferge, 2000, 2012; Darvas–Tausz, 2006; Husz, 2016). Azoknak a társadalmi csoportoknak az esetében, amelyekben nem rendelkeznek elegendő tőkével, hogy a munka nélküli fiatalok számára új stratégiákat valósítsanak meg – továbbtanulás, hazai vagy külföldi mobilitás, vállalkozásindítás, atipikus munkavállalás –, bekövetkezik a probléma generációs újratermelődése (Laki, 2006).⁷³

Az is látható, hogy a munkanélküliségre megoldásként tekintett atipikus munkavállalási formák a fiatalok esetében (is) sokszor teremtenek kiszolgáltatott helyzetet.⁷⁴ Nyilvánvaló, hogy so-

⁷³ A fiatalok munkanélkülivé válása kapcsán ennek anyagi és pszichés következményein (szorongás, izoláció, depresszió, egészségi állapot romlása) túl az ún. „sebhelyhatással” is számolni kell. A fiatalkori munkanélküliség ugyanis hosszabb távon is kimutatható hatással van a későbbi foglalkoztatási és kereseti lehetőségekre. Tömeges méretekben a nagyarányú ifjúsági munkanélküliség a társadalmi kohézió meggyengülésével is együtt jár: marginalizációval, a társadalmi részvétel leépülésével, kivándorlással, zavargásokkal és politikai bizonytalansággal (Urbáné–Udvari, 2016). A kivándorlás a hazai fiatalok jó része számára már elsődleges stratégiaként van jelen, legyen ez akár munkavállalási, akár hosszabb távú oktatási elvándorlás (Magyar Ifjúság 2012, 2016; Hárs–Simon, 2016.; KSH Népmozsgalomból 2017, 2018: 11.). A kijutáshoz és elrugaszkodáshoz szükséges tőke hiányában azonban sokaknak csak a közmunka lehetősége marad. Legrosszabb helyzetbe azok az iskolaelhagyó fiatalok kerülnek, akik a kötelező oktatási korhatár 16 évre csökkentését kihasználva, mindenféle képzés nélkül állnak be a közmunkások táborába.

⁷⁴ Az atipikus munka képlekeny gyűjtőfogalom, tulajdonképpen csak a klasszikus standardokhoz képest atipikus formákról van szó, hiszen idesorolják a részmunkát, a bedolgozást, az önfoglalkoztatást, a határozott idejű szerződése-

kan örömmel választanak a távmunkát, az önfoglalkoztatást – ha tehetnék. A részmunkaidő például bizonyos élethelyzetekben jó megoldás lehetne, csak hogy a részmunkaidőben kapott bér nem elég a megélhetéshez, a családfenntartáshoz. Hazai kutatásokból az derül ki, hogy a munkavállaló kiszolgáltatottságát növelő atipikus formák, amelyekre különösen jellemző a jóléti állam leépüléséből fakadó bizonytalanság, diszkontinuitás, esetlegesség, inkább a munkaadói oldal számára jelentenek előnyös megoldást. Hárs Ágnes kutatásaiból az is kiderül, hogy jóllehet egyre többen, de kényszerűségből fogadják el például a részmunkaidős állást Európa-szerte (Hárs, 2012: 5., 33–34.), nem véletlenül: a tipikus munkaformát (kollektív) jogok és garanciák védik – egyelőre. Az atipikus munka(vállalás) a munka bizonytalanságát erősíti, mivel a munkaadók az ideiglenes és a határozatlan időtartamú szerződésekkel válogathatnak a munkavállalók között; a fiatalok, a nők és főleg a kvalifikálatlanabbak kilátásai jóval kisebbek a biztos állás megszerzésére. A fiatalokat sújtó speciális jelenség a próbaidő (akár egy nappal a határidő) előtti elbocsátás.

Mind a nyugdíjba vonulás, mind a fiatalok oktatási rendszerben parkoltatása, tartós vagy ideiglenes munkanélküliségként eltarthatása tovább növelte a családokra nehezedő nyomást. Az érdekvérvényesítés semmiféle eszközzel nem rendelkező családoknak anélkül kellett ezekkel az egyéni szinten, családi gondként megjelenő, de valójában társadalmi méretű strukturális problémákat megoldania, hogy bármiféle segítséget kaptak volna ehhez.⁷⁵ Erre sem az állam, sem az önkormányzatok nem készültek fel, és ma sem látszik, hogy bármiféle erőfeszítés történe a hely-

ket, a távmunkát, a szezonális és az alkalmi munkát, a munkaerő-kölcsönzést és sokáig a közmunkát is.

⁷⁵ A munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszert például a probléma tömegessé válásával egy időben kezdték kialakítani. A társadalmi problémák megoldását a kormányzatok túlnyomórészt a szociális ellátórendszerekre tolják, így ezeket, miközben működésük során valós társadalmi igényekre kell reagálniuk, rejtett társadalmi és gazdasági funkciók sora működteti (Laki, 206: 186; Szalai, 2004–2005, 2007; Gyulavári–Krémér, 2006).

zet javítására, sőt mint láttuk, a NER számos ilyen kérdésre – Münchhausen báró módjára – a családi szolidaritás aktivizálásában látja a „megoldást”.

Visszatérve az elmúlt időszak látványosan szárnyaló hazai foglalkoztatottsági mutatóihoz: a foglalkoztatottság szintje 2013-tól feltűnő mértékű növekedésnek indult. A 15–64 éves népesség aktuális foglalkoztatási szintje 2016 júliusában 4 millió 343 ezer fő, a 15–64 éves népességre számított foglalkoztatási arány 66,4% volt. Gyönyörű adatok, de tudnunk kell, hogy a foglalkoztatottság növekedésében meghatározó tényező a közfoglalkoztatás kiterjesztése, valamint a szintén nem elhanyagolható méretű külföldi munkavállalás létszámnövekedése. Eppich Győző és Köllő János közgazdászok arra hívják fel a figyelmet, hogy „az elmúlt négy évben végbement 232 ezres foglalkoztatásbővülés fele az atipikus közmunka kiterjesztésének, a maradék felének közel fele a külföldi foglalkoztatás növekedésének köszönhető. A »hazai és valódi« munkahely-szaporulat csupán 66 ezerre tehető” (Eppich–Köllő 2014: 167.).⁷⁶

Kérdés, hogy miért olyan népszerű – az emberek jó része és a legtöbb politikai párt számára is – a közmunka. Lássuk először ennek gazdasági, majd ideológiai-politikai hátterét, működőképességét, majd ezt követően azt, hogyan kapcsolódik a szolidaritás problémakörébe!

A közmunka problémája

A javuló statisztikák ellenére a munkanélküliség Magyarországon továbbra is magas, 10% körüli.⁷⁷ A munkaképes korúak 28%-a

⁷⁶ „2016-ban a közfoglalkoztatásban 353,7 ezer fő dolgozott, tehát ennyien vettek részt az év során legalább egy napig ilyen típusú foglalkoztatásban.” (KSH Munkaerőpiaci folyamatok 2016, I–IV: 3.)

⁷⁷ A nyilvántartott munkanélküliek száma 2010 és 2016 között közel hatszáz-ezerről mintegy a felére csökkent. Létszámuk a közmunkásokkal együtt számítva

legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, ezeknek az embereknek csak a negyede tud elhelyezkedni. A képzetlenek magas munkanélküliségének egyik oka a gyenge közoktatás: a munkaerőpiac valódi igényeire sem a köz- és szakoktatás, sem a felnőttképzés nem reagál rugalmasan (például nem sajátíttatja el a többszöri szakmaváltáshoz szükséges alapkészségeket). Másik – ezzel valószínűleg részben összefüggő – ok, hogy itthon a vállalkozások eleve magasabb végzettséget kívánnak meg azonos munkahelyek betöltéséhez a nyugati vagy dél-európaihoz képest. Harmadrészt pedig hiányoznak azok a családi és kisvállalkozások, amelyek más országokban e réteg foglalkoztatói. Itthon az iskolázatlanabbak a munkaügyi kirendeltségektől is kevés segítséget kaptak, amit csak fokoz a közfoglalkoztatás más programokat kiszorító hatása (Köllő, 2014; Scharle, 2015; Messing, 2012). Ezzel szemben – mindezeket a problémákat egyszerűen figyelmen kívül hagyva – a közmunka ideálisnak tűnik azoknak az embereknek a foglalkoztatására, akiket az elsődleges munkaerőpiacra bejutásra képtelennek ítélnék.

Mint látni fogjuk, a közmunka bevezetésének további érve a nagyarányú fekete és szürke munkavállalás. Tudható ugyanis, hogy az alacsony végzettségűeknek jó része valójában dolgozik, csakhogy azt – éppen a magas költségek és kiszolgáltatottsága miatt – a hivatalos kereteken kívül teszi (Messing, 2006, 2009; Szalai, 2004; Virág, 2008; Vági, 2002; Marketing Centrum, 2011; Köllő, 2014). Ez az alkalmi és egyéb nem bevallott, munkaerő-igényes munkákból élő, nagyon olcsó, rugalmas és teljesen kiszolgáltatott, jelentős számban roma réteg a foglalkoztatáspo-

azonban ma is meghaladja a félmilliót. (Köllő–Varga, 2017: 78.) A munkanélküliek a közfoglalkoztatás idejére kikerülnek a munkanélküliek nyilvántartásából, így re-mek eszközei a foglalkoztatottság növekedését, a munkanélküliráta csökkenését statisztikákkal igazoló kormányzati sikerpropagandának. A munkanélküliek hivatalosan nyilvántartott létszáma (2016. I. negyedévében 273 ezer fő) nem egyezik a magukat munkanélkülinek vallók számával (420 ezer fő), és ez az elsődleges munkaerőpiacon többségében elhelyezkedni nem tudó közmunkásokkal együtt számolva összesen 643 ezer fő. (Forrás: KSH Munkaerőpiaci folyamatok, 2016. I.)

litikai intézkedések elsődleges célpontja – jóllehet, létszámában az inaktívknál jóval kevésbé jelentős létszámú népesség (Messing, 2012).

Mindez remekül illeszkedik a *welfare* helyett *workfare*,⁷⁸ a jóléti rendszer helyébe a „munkához kötődő ellátásokra épülő rendszer” kormányzati ideológiájába. A *workfare* ugyanis olyan fegyelmező segélyezési politika, amely a jóléti támogatások igénybevételét bizonyos, a munka világához kötődő részvételi követelményekhez köti.⁷⁹ A *workfare* program világszerte azért népszerű, mert azt üzeni az adófizetőknek, hogy adóikat munkahelyteremtésre fordítják, ennek pozitív gazdasági, adóbevételi következményeivel, elősegíti az önhibájukon kívül munkanélkülivé váltak munkaerőpiaci reintegrálását, illetve – a segélyezettekkel szemben táplált előítéleteket és az „érdemtelenek pénzelése” ideológiákat kihasználva – sugall erőteljes, akár rendpárti kormányzati fellépést a „potyautasok”, „csalók” és „lusták” megregulálására. Magyarországon a *workfare*-fordulat erősen összefonódik az etnikai előítéletekkel, és mivel a romák jelentős többsége

⁷⁸ Orbán Viktor a 2012-es Arab–Magyar Gazdasági Fórumon jelentette be, hogy „Új gazdasági modellt kell létrehozni az eddigi jóléti európai modell helyett, ez pedig a munkaalapú társadalom. Nem welfare, hanem *workfare* societyt építünk Magyarországon”. (<https://www.vg.hu/gazdasag/nem-welfare-hanem-workfare-society-t-epitunk-390935/>)

⁷⁹ „A segélyért le kell valamit tenni az asztalra” (Bass, 2010: 62–63.). A nemzetközi gyakorlatban a *workfare*-konceptió nemcsak arra irányul, hogy a munkanélkülieket a jóléti ellátásból kizárva, áttérrelje őket a munkaerőpiacra (jórészt közvetlen munkalehetőség megteremtésével, vagy munkaadók támogatásával). A foglalkoztatás növelésének másik módja jóléti ellátásokat igénybe vevők számára kötelező (szak)képzés és oktatás biztosítása, illetve további szempont lehet a *workfare* keretében létrehozott munkahelyek társadalmi hasznossága is. A foglalkoztatáspolitikai prioritásaitól, valamint a célcsoportok sajátosságaitól is függ, hogy a munkaerő minőségi feljavítását, a segélyezési politika kihasználása életvitelszerű gyakorlatának a megakasztását, illetve a szegénység társadalmi újratemelésének megakadályozását célozza-e meg (A képzetlenek foglalkoztatásának jó gyakorlatai, 2011). (A teljes juttatásmegvonás gondolatát itthon, egyelőre jórészt még felülírja, hogy a hazai társadalomban – iskolai végzettségtől függetlenül – erős a redisztribúcióra és az állami beavatkozásra való igény és ragaszkodás (Tóth, 2009: 43.; Krémer Balázs szóbeli közlése). Ezért is fogadta el könnyen a (jogi és emberiségi okokból egyaránt elfogadhatatlan) közmunka gondolatát a politikai paletta bal- és jobboldala.

dolgozik a regisztrált munka világán kívül (Marketing centrum, 2011), tökéletes célpontjai az intézkedéseknek.⁸⁰

Magyarországon a 2011-től egységes rendszerűvé alakított közmunka „jelenleg érvényben lévő kereteit a 2011. évi CVI. Törvény teremtette meg. A törvény előírja, hogy minden munkaképes korú álláskereső vagy szociális ellátásban részesülő munkanélküli személynek 12 hónap alatt minimum 30 napot kell közfoglalkoztatottként dolgoznia. A munkát elsősorban önkormányzatok és nagy állami vállalatok [...] biztosíthatják, de lehetnek foglalkoztatók civil szervezetek, egyházak is úgy, hogy a foglalkoztatás költségeinek 90%-át a költségvetés fedezi. Az a személy, aki bármely okból nem tesz eleget a 30 napos közfoglalkoztatási kényszernek [például mert nem kínálnak fel neki munkát, vagy 30 napon belül valami miatt felmondanak], két évre kikerül a szociális ellátó rendszerből és ellátatlan marad. 8 órás munkavégzés esetén a közfoglalkoztatott számára biztosított minimálbér 47 ezer Ft” (Messing, 2012: 206–207.). A közfoglalkoztatási jogviszony eltér a munka törvénykönyve alapján foglalkoztatottakétól, azaz a munkavállalókat védő jogszabályok egy része nem vonatkozik rájuk (Ferencz, 2014). A szabályozás meghatározza, hogy a pénzbeli munkanélküli-ellátásra igényt tartó személy köteles a számára felajánlott munkalehetőséget elfogadni – iskolai végzettségére és szakképzettségére való tekintet nélkül. A bevezetett intézkedés expliciten megfogalmazott törekvése a munkaerőpiaci reintegráció, a szegénységnyhítás, valamint a munkaaktiválás elősegítése és a munkára szocializálás volt. A közfoglalkoztatás gyakorlata ugyanis arra az alapfeltevésre épít, miszerint a hazai munkanélküliség fő oka nem a keresleti, hanem a munkakínálati oldal szabályozatlansága. E meggyőződés

⁸⁰ Nem ismerünk adatot a közfoglalkoztatottak etnikai összetételéről. Becsülni is csak a korábbi kutatások alapján lehet (Kertesi, 2005; Tardos, 2012), az „ezredforduló táján a közhasznú és közcélú munkában résztvevők negyede volt roma, a közmunka résztvevőinek kicsit több mint a fele, [...] a romák – önkormányzatok által becsült – aránya a közfoglalkoztatási programokban megyétől függően 30–60% volt” (Messing, 2012: 216.).

szerint a munkakínálat jelentősen növelhető a munkára készítés állami kikényszerítésével, elsősorban a munkanélküliséghez kapcsolódó támogatások csökkentésével, ezek feltételeinek szigorításával.⁸¹ Az elképzelés szerint a (minimálbérnél jelentősen kisebb jövedelmet biztosító) közfoglalkoztatással egyszerre lehet munkára nevelni a munkanélkülieket, és kiszűrni a segély mellett feketén dolgozókat (Cseres-Gergely–Molnár, 2014; Koltai–Kulinyi, 2013).

Ugyanakkor a magyarországi honosítását megelőzően más országokban bevezetett közfoglalkoztatás nemzetközi tapasztalatai egyértelműen azt mutatták, hogy nem hatékony ez a foglalkoztatási forma. Nincs tudomásunk olyan működő modellről vagy hatástanulmányról, amely szerint a közfoglalkoztatás tartósan munkanélküliek tömeges munkaerőpiaci integrációjára képes eszköz lenne.⁸² Annál többet találni ellenkező tapasztalatról beszámoló nemzetközi kutatást: ezek szerint a közfoglalkoztatási programok nem növelik az abban részt vevők későbbi foglalkoztatási esélyeit, sőt sokszor akadályozzák azt (Messing, 2012: 207.). Mindemellett az ezredfordulót követően bevezetett magyar programok⁸³ sem bizonyultak eredményesnek, azaz nem járultak hozzá a tartós munkanélküliség csökkentéséhez. Sőt az derült ki, hogy a közfoglalkoztatottaknak kisebb – sok esetben

⁸¹ 2011-től a korábbi 5 helyett 3 éven belül kell legalább 360 nap munkaviszonnyal rendelkezni, és a folyósítási idő lecsökkent 90 napra. Az ellátás összege a munkaerőpiacjárulék-alap 60%-a, az adható legmagasabb összeg a minimálbér 100%-a, megszűnt a minimálbér 60%-át kitevő alsó határ is. „A szabályozás változásának hatására a járadékban részesülők száma 2011 és 2012 között majdnem a felére, a segélyben részesülők száma a töredékére csökkent, miközben az ellátás nélküli álláskeresők száma jelentősen emelkedett” (Cseres-Gergely–Molnár, 2014, 205–206.).

⁸² A közmunkához hasonló programok máshol is léteznek, de hazai kiterjesztése egyedülálló. Legtöbb esetben ugyanis megaberuházások esetén fordulnak ehhez a nagy tömegeket megmozgató eljáráshoz, vagy éppen ellenkezőleg, kis, speciális csoportok (például drog- vagy alkoholfüggőség) rehabilitációs programok keretében alkalmaznak közmunkát.

⁸³ Ezek az „Út a munkához”, a 2011-től meghirdetett „Nemzeti Közfoglalkoztatási Program” és a „Magyar Munka Terv”, illetve a kistérségekre fókuszáló „Start-munka mintaprogramok”.

jóval kisebb – az esélye arra, hogy a programból kikerülve munkát találjanak, mint a közmunkát nem végző munkanélkülieknek (Bass, 2010: 60.; Scharle, 2011; Köllő–Scharle, 2011; Váradi, 2010; Molnár et al., 2017).

Az eredményeket elemző hazai szakirodalomban egységes álláspont alakult ki a tekintetben, hogy a közfoglalkoztatási programok nemhogy segítenének a visszajutásban a munkaerőpiacra, hanem ellenkező hatást fejtenek ki: a segélyek és az alkalmi munkák közötti körforgásba taszítva, kifejezetten rontják a piaci munkavállalás esélyeit (Cseres-Gergely–Molnár, 2014; Csoba, 2010; Csoba–Nagy, 2011; Fazekas–Scharle, 2012; Bass, 2010; Messing, 2012; Ferencz, 2014; Koltai–Kulinyi, 2013). Minél többször közfoglalkoztatott valaki, annál kisebb arra az esélye, hogy elhelyezkedjen a nyílt munkaerőpiacon. Az elhelyezkedési esélyeket tekintve „a közfoglalkoztatás befejezése után fél évvel az abban résztvevők alig több mint 10%-a lép ki az elsődleges munkaerőpiacra, és 2011 óta ez az arány folyamatosan csökken”, 80%-uk újra regisztrált munkanélküli lesz (Cseres-Gergely–Molnár, 2014: 221.). Egyes elemzők szerint ez oda vezet, hogy (a családtagokkal együtt) közel egymillió ember számára szűnhet meg a lehetőség a csatlakozásra az elsődleges munkaerőpiachoz, ami a szegmentált, duális munkaerőpiac további erősödéséhez vezet (Molnár, 2014; Cseres-Gergely–Molnár, 2014).

Az intézkedés – mind makro-, mind mikroszintű – torzító hatásai a média beszámolóinak köszönhetően jórészt a közvélemény számára is ismertek. Mivel nem rászorultság vagy családfenntartói szerepe alapján osztják be a munkanélkülieket a közmunkára (és a munkabér sem függ például a család nagyságától), a közmunkások jó részének kiszolgáltatottsága oly mértékű, hogy a helyi potentátok szinte feudális függőségbe kényszeríthetik őket. Bevett gyakorlat magánszőlők leszüretelése, a pártpolitikai tevékenység, magánbirtokok és -utak rendbetétele közmunkásokkal, a min. 100 milliárd forintos nagyságrendben (lényegében állami szubvencióval) előállított termékek értéke-

sítése pedig még zavarosabbá teszi az egyébként sem túl tiszta gazdaság helyzetét. Arról nem is beszélve, hogy az olcsó közmunkával előállított, nyomott árú termékek tönkreteszik a helyi konkurens kisvállalkozókat, tovább növelve ezzel a munkanélküliek számát (Koltai–Kulinyi, 2013).

További probléma, hogy míg külföldön a közfoglalkoztatáshoz szakmai támogatás, átképzés, álláskeresői tréning, de legalábbis intenzív álláskeresői konzultáció vagy elhelyezkedést segítő szolgáltatás társul, Magyarországon a közmunka önmagában áll, ezt egy – az általános iskolát be nem fejezettek iskoláztatására vonatkozó – képzési forma kivételével semmilyen más eszköz nem támogatja. Így, miközben a közfoglalkoztatás rendszerének tulajdonképpen két ellentétes logikájú feladatot – a foglalkoztatás bővítését és a szociális ellátás biztosítását – kellene egyszerre megoldania, idehaza a passzív szociális támogatást felváltó aktív, esetlegesen, sokszor szelektív módon, ellenőrizetlenül kiosztott szociális támogatássá vált, nem pedig valódi foglalkoztatásösztönző programmá. A legújabb adatok alapján az is látható, hogy az országos közfoglalkoztatásnak nincs munkapiaci kiegyenlítő szerepe: a legrosszabb munkaerőpiaci helyzetű megyék nagy részében kifejezetten alacsony az országos közfoglalkoztatás viszonylagos súlya. Ennek oka, hogy minél rosszabb helyzetű egy település, annál kevesebb szakemberrel rendelkezik, annál kevésbé tudja megszervezni a közfoglalkoztatást. A közfoglalkoztatás így tovább növeli a területi különbségeket.

„Meglepő, hogy a legrosszabb munkaerőpiaci helyzetű megyék nagy részében (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Nógrád) kifejezetten alacsony az országos közfoglalkoztatás viszonylagos súlya, míg Győr-Moson-Sopron megyében a legmagasabb. Ez azt jelenti, hogy az országos közfoglalkoztatásnak nincs munkapiaci kiegyenlítő szerepe.” (Molnár et al., 2017: 34.)

Sőt nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is fokozza ezt a hatást, hogy jelentős forrásokat von el más, esetleg hatékonyabb eszközöktől.⁸⁴

Ugyanakkor nem kétséges, hogy lehetnek az országnak olyan települései, illetve a munkavállalóknak olyan csoportjai, akiknek tartósan egyedül a közmunka jelenthet megoldást.⁸⁵ Kérdés, hogy mire kínál ma a közmunka megoldást. Kimutatható például, hogy az uniós források az esetek túlnyomó részében munkavállalót, nem pedig munkahelyet teremtenek, mivel a forrás megszűnésével ezek a munkahelyek nem maradnak fenn tartósan.⁸⁶ Bizonyos helyeken tehát csak az állam beavatkozásával és támogatásával jöhetnek létre munkahelyek, ugyanakkor közmunkaprogramot csak ott érdemes működtetni, ahol nincsen remény állásra és beilleszkedésre, mert „az ország nagy részén, ha korlátozott számban is, de léteznek a közmunkások számára is elérhető valódi állások” (Köllő, 2015: 154.). Tehát nem az a probléma, hogy sajátos, a gazdaság többi részétől elkülönült munkahelyeket hoz létre az

⁸⁴ A közfoglalkoztatás kiadásai – az EU-s támogatásokkal is számolva – már 2014-ben is több mint kétszeresét tették ki a többi aktív munkaerőpiaci program kiadásainak, ami azóta tovább nőtt. A téma kutatói, valamint közgazdászok, szociálpolitikusok azt is kiemelik, hogy a roppant költséges közmunkaprogram – elvonva a forrásokat – az összes többi foglalkoztatásjavítást célul kitűző programot leépíti, legyenek ezek a munkavégző képességét és készségeket javító, vagy a kereslet és a kínálat egymásra találását segítő programok. A közmunkaprogram költségeire, a kialakuló munkaerőhiányra, annak csekély hatékonyságára (erőforrás-pazarlás, a piacra jutás és az értékesítés megoldatlansága, földhiány, koordinálatlanság, megfelelő vezetők hiánya, motiválatlanság, szakképzetlenség és fejtelenség stb.) nem térek ki.

⁸⁵ Becslések szerint a fejtelenebb területeken a közmunkások 10-20%-a lenne megfelelő munkahely esetén gond nélkül átvezethető az elsődleges munkaerőpiacra, 20-40% százalék csak támogatással. 30-50%-ra becsülik azok arányát, akiknek az elhelyezését nem látják megoldhatónak egészségügyi vagy mentális problémák miatt (Molnár et al., 2017: 81–89.).

⁸⁶ Balás Gábor *Vehet-e az állam pénzért foglalkoztatást?* című előadásában úgy becsülte: 2014-re a fejlesztéspolitika 81 ezer fővel járult hozzá (a 458 ezerből) a foglalkoztatásbővüléshez, melyből 17 ezer képzett és 64 ezer képzetlen munkahely jött létre, „de a hatások 81-83%-a csak keresleti hatás mindkét csoportban, így a források kifutásával megszűnnek, alig 16 ezer munkahely marad meg tartósan” (Balás, 2016: 16.).

állam vagy az önkormányzat bizonyos területeken, hanem az, ha a közfoglalkoztatott ezáltal csapdahelyzetbe kényszerülve, nem tud kijutni az elsődleges munkaerőpiacra, vagy ha kiszolgáltatottságával és helyzetével visszaélve kizsákmányolják.

Vannak ugyanis arra utaló jelek, hogy a közmunkások tömegeit alkotó képzetlenekkel az önkormányzatok sokszor már nem is foglalkoznak, inkább saját finanszírozásuk pótlására használják a közfoglalkoztatási forrásokat. A közmunka tulajdonképpen legfőbb „sikere” a sokszor pénzhiányban szenvedő önkormányzatok olcsó munkaerővel ellátása. Mivel a közfoglalkoztatóknak sokszor érdekük a jó munkások megtartása, gyorsan kialakul a közmunkás és a közfoglalkoztató körben forgó visszaalkalmazása, ami az esetek túlnyomó többségében kilátástalan csapdahelyzethez, beragadáshoz vezet (Csoba, 2010; Ferencz, 2014; Koltai–Kulinyi, 2013; Scharle, 2011; Molnár et al., 2017: 17.). Ez a stratégia egyre több közművelődési intézményben is tetten érhető.

Az érettségizett és diplomás munkanélküliek közfoglalkoztatásának ösztönzésére a kormány 2013 végén indított kulturális közmunkaprogramot, mely nagymértékben megkönnyítette a közalkalmazottak közmunkásokra cserélését. Ennek nyomán az állami intézményekben egyre több az olyan közfoglalkoztatott, akiket eredeti munkaadójuk alkalmazott vissza ugyanabba a munkakörbe (korábbi bérük töredékeért).⁸⁷ Az adminisztratív feladatok egy része, bizonyos kulturális közfoglalkoztatási feladatok és legnagyobb arányban az önkormányzati intézményekben végzett munka esetében az állam tehát létrehozott egy minimálbér alatti bérkategóriát *kötelezően* ellátandó állami, önkormányzati feladatok végzésére a saját maga számára (Molnár et al., 2017: 72–73.).⁸⁸

⁸⁷ Mivel a Fidesz-kormányzat bevallott célja a kulturális közintézményekben dolgozó közmunkások számának növelése 2016-tól, ez a szellemi foglalkozásúak további deklasszálódását vetíti elő.

⁸⁸ Ez a jelenség messze nem csak a kulturális közmunkások körére jellemző. Az önkormányzatok maximálisan kihasználják a közmunka nyújtotta lehető-

Az eredetileg munkaerőpiaci eszköznek szánt közmunka a gyakorlatban tehát településműködtetési és szociális szerepet tölt be. Ez utóbbi a kisebb településeken különösen sok embert érint, legalább közvetve, a családján keresztül. Mivel megélhetést kell biztosítani az ott élőknek, kevésbé fontos szempont, ha nincs elég munka, nem túl értelmes vagy hatékony az elvégzendő feladat. Lényeg a békesség: a kisebb települések polgármesterének a szociális feszültségek tompítása miatt is érdeke minél nagyobb számú közmunkás alkalmazása,⁸⁹ ugyanakkor vigyázni kell ezzel a nagyobb települések esetében. Ott, ahol inkább van valamennyi piaci munkahely, erős társadalmi feszültséget, konfliktust okoz:

„[...] ha a közfoglalkoztatottaknak látványosan nincs értelmes munkájuk. Ezért a településvezetők nem merik teljesen kifizetni a közfoglalkoztatás mértékét. Különösen erőteljesen érvényesül ez a hatás ott, ahol jelentős számú roma él, de nem ők alkotják a lakosság többségét” (Molnár et al., 2017: 2.).

Azért tartottam fontosnak a közmunka ilyen részletességű bemutatását, mert az alapvető változásokat hozott (és hoz) a kisebb és nagyobb közösségek életébe. Sajnos sok mindenről még nem lehet nagy bizonyossággal és hitelt érdemlően kijelentéseket

sekeket: a szociális gondozás, egyes intézményekben a konyhai munkavégzés is közmunka keretében történik. Az általában érettségivel vagy más középfokú végzettséggel rendelkező kulturális közmunkások esetében azonban szembevetőbb a bérkülönbség, illetve ezeknek a dolgozóknak az alkalmazására is sokkal nagyobb lenne az igény: az önkormányzatok nem tudják helyettesíteni őket, de piaci áron sem tudják alkalmazni őket. Ezt a problémát trükkös megoldásokkal próbálják orvosolni. Ez utóbbiak egyre elterjedtebbek, hiszen az utóbbi években megváltoztak a munkaerőpiaci feltételek, és a munkaerőhiány éppen a legjobb képességű munkavállalókat tudná elvonni a közmunkától. Az ő távozásuk esetén azonban nagy valószínűséggel bedőlné a közmunkaprogram, amit sok kistépülés (polgármestere) nem engedhet meg, mivel az önkormányzati rendszer átalakítása és a forrásmegvonások miatt a kisebb települések már nem működtethetők közmunkások nélkül. (Elhangzott a *Közmunka ma és holnap. Új kutatások, új perspektívák* műhelybeszélgetésen, MTA TK SZI, 2018. június 7.).

⁸⁹ Nyílt titok, hogy a közmunka egy részében nem történik valódi munkavégzés, csak papíron (bújtatott munkanélküliség). Az elvégzendő feladatok sokszor nyilvánvalóan jóval kevesebb emberrel, sokkal rövidebb idő alatt is elvégezhetőek lennének.

tenni; az átalakulások napjainkban zajlanak, ezért a témában további kutatásokra, vizsgálódásokra van szükség.

Miközben jelentős különbségek lehetnek a közmunka tekintetében térségek és települések, polgármesterek és közmunkaformák között, a napvilágot látott eddigi tapasztalatok nagyrészt azt mutatják, hogy közmunka dezintegrálhatja a helyi közösségeket és munkapiacot. Tovább erősítheti a közösségen belüli politikai és vallási, etnikai ellentéteket, klientúrát épít, jelentős korrupciós potenciált hordoz, hűbéri jellegű viszonyokat hoz létre, és növeli a kiszolgáltatottságot.⁹⁰ A közmunka intézménye rombolóan hathat a személyközi kapcsolatokra, a társadalmi és a hétköznapi szolidaritásra is. Valószínűleg nem kevesen vannak olyanok, akiknek a közmunka lehetőséget, reményt, önbecsülést, ideiglenes biztonságot nyújt. A munka nélküli és képzetlen fiatalok számára különösen fontos valamiféle jövőkép és munkalehetőség (reményének) biztosítása. Mivel azonban – elsősorban a kisebb településeken – a közmunka „elnyerése”, „kiérdeklése” legtöbbször nem a rászorultság mértékétől, szaktudástól, kompetenciától vagy családnagyságtól, hanem a személyes kapcsolatoktól függ, a közmunka megszerzése kiváltsággá, rosszabb esetben a fegyelmezés és a büntetés eszközévé válik. A tartósan munkanélkülieket leginkább az teszi kiszolgáltatottá, hogy – a segélyezést és a közmunkát összekapcsoló *workfare* jelleg értelmében – elveszíti a szociális támogatásra jogosultságát az, aki egy éven belül nem vett részt közfoglalkoztatásban, vagy azért, mert kizárták, vagy azért, mert alulmaradt a közmunkastátus megszerzéséért folyó harcban. A helyi vezetők nem tisztázott kritériumok mentén rendezik a közmunkáért folyamodókat hierarchiába: az „érdemes” munkanélkülieket hosszú, viszonylagos biztonságot nyújtó, normál munkaidejű, jó munkakörökbe osztják be, az „érdemteleneket” csak 6 órás munkaidőre, nehéz kültéri munkákra, a lehető

⁹⁰ A közmunkásnak kötelező elfogadni a felajánlott közmunka-lehetőséget, de az önkormányzatnak nem kötelező felajánlania azt.

legrövidebb időszakra, a segélynél alig magasabb bérért (Messing–Molnár, 2009). A munka hossza és rendje, de legfőképpen a munkabeosztás jellege (iroda vagy csatorna?) mind alkalmasak a közmunkások diszkriminalizálására, sőt stigmatizálására. Egyes helyeken a közmunka a fegyelmezés és a kirekesztés eszközeként szolgál, különösen olyan településeken, közösségekben, ahol a döntéshozókat etnikai előítéletek és/vagy rendpártiság hajtja. Ezekben az esetekben – gondoljunk Gyöngyöspata vagy Érpatak példájára – a helyi cigányság többszörösen kiszolgáltatott és teljesen jogfosztott. Egyrészt az önkormányzatok meghatározhatnak egyéb feltételeket a segélyre jogosultsághoz (közösségi normák betartása, tiszta porta, megfelelő lakásbelső), amelyek elfogadása vagy elutasítása nyilvánvalóan önkényes. Másrészt munkajogi és munkavédelmi rendelkezések felügyelete híján,⁹¹ éppúgy kirendelhetik a közmunkásokat a közösség számára hasznos, mint értelmetlen, balesetveszélyes vagy megalázó munkákra (Messing, 2012: 209–216.).⁹²

A közmunkások – vagy bizonyos csoportjainak – közösségen belüli leválasztása vagy akár kirekesztése általánosan elterjedt. Különösen az iskolázatlan közmunkások elsöprő többsége dolgozik elkülönült közmunkásegységekben. Szegregálásuk mértéke jelentősen függ a helyi munkaerőpiac állapotától: az ország jobb helyzetű régióiban ugyanis a közmunkásoknak nagy része igazi munkaszervezetben, másokkal közösen dolgozik. A szegregáció mértékét emellett a romák részaránya is erősen meghatározza: az elkülönítés erősebb a romák által sűrűbben lakott vidékeken, ez a jobb állapotú területeken reintegrációt, rossz környezetben a megélhetést is nehezíti (Köllő, 2014).

⁹¹ Emlékeztetőül: a Munka Törvénykönyve bizonyos passzusai nem vonatkoznak azokra, akiket a közfoglalkoztatotti jogviszonyban alkalmaznak.

⁹² Ilyenek például azok a megfelelő szerszámok nélkül, akár heteken át végzett munkák, amelyek gépi erővel órák alatt elvégezhetők lennének, vagy „mindössze” a megfelelő tisztálkodási és higiéniai lehetőségek biztosításának hiánya.

Miközben sokak számára a közmunka jelenti a megélhetés elsődleges lehetőségét, negatív a közmunka, a közmunkás, de magának a közfoglalkoztatás rendszerének a társadalmi megítélése is. Az árokparton semmittevő, dologtalan közmunkás negatív sztereotípiája kezd általánosan elterjedni. Ennek oka lehet a bűjtatott munkanélküliség, a munkára valójában alkalmatlankok „munkára fogása”, valamint a fenti méltatlan vagy megalázó munkahelyzetek, illetve az a típusú feszültség, amely a közmunkások és a nagyon alacsony bérért dolgozó alkalmazottak között feszül. Ugyanis több kutatás is beszámol olyan településen belüli feszültségekről, konfliktusról, amely vagy a közmunkásokkal szembeni elvárásokból (ingyenmunka mindenki számára például utca- vagy portarendezés esetén), vagy munkájuk lekicsinyléséből és kritizálásából adódik (egész nap csak sétálnak). Számos olyan feszültségről is tudni lehet, amikor a közmunkások egymás között konfrontálódnak, például a brigádvezetési feladatok és a díjazás megoldatlansága miatt.

Helyi konfliktusforrást jelenthet továbbá az is, hogy a település polgármestere egyszerre választott tisztségviselő és a közmunkások vezetője. A kisebb településeken a polgármester újraválasztása ma elsősorban a közmunka megszervezésén, feszültségmentes levezénylésén múlik. A polgármester hatalma a „megfelelő” emberek kiválasztása, az állampolgárok hatalma a „megfelelő” polgármester kiválasztása. A legutóbbi országgyűlési választáson nyilvánvalóvá vált, hogy a közfoglalkoztatás alapvetően változtatta meg a polgármesterek kiválasztási szempontjait.⁹³

A közmunka szolidaritást érintő negatív tendenciái nyilvánvalók, könnyebben szemet szúrnak, ezekkel a médiában is találkozhatunk. Jóval kevesebb tudásunk és főleg forrásunk van a közmunka feltételei között működő, esetleg újonnan kialakuló

⁹³ Mivel az önkormányzatok mozgásterét más téren jelentősen csökkent, főleg a hátrányosabb helyzetű gazdasági térségekben a közfoglalkoztatás működtetése vált a legjelentősebb önkormányzati feladattá.

szolidaritásformákról. Az tudható, hogy főleg az elmaradottabb térségekben a közmunka bevezetésével a szociális feszültségek némileg mérséklődtek. Bazsalya Balázs, Bódis Lajos és Molnár György kutatásának tapasztalata szerint a közfoglalkoztatottak és a településvezetők között általában kölcsönös függőségi viszony alakul ki: az embereknek szükségük van a munkára, a polgármesterek pedig szüksége van a közmunkásokra – nemcsak a település fenntartásához, hanem a beruházási források lehívásához is (Molnár et al., 2017). Patakfalvy-Czirják Ágnes arra is felhívta a figyelmemet, hogy terepkutatásai során több olyan polgármesterrel találkozott, aki a tisztségét önkéntesként vállalta, elsősorban a közmunkaprogram megszervezése miatt. Ő számolt be arról a tapasztalatáról is, hogy a forrásszegény környezet, a szakemberhiány településen belül is, és a települések között is erősítheti a szolidaritást. A forráshiány együttműködésre késztet (kényszerít), ezért elkezdtek kialakulni annak bizonyos, elsősorban hálózatosodás jellegű formái. Mivel a közmunka nagyon eltérő helyszíneken és formában jelenhet meg, sokféle szolidaritási viszonyt, hálózatot generálhat, például léteznek olyan települések, ahol a közfoglalkoztatás a felzárkóztatás, a társadalmi integráció eszköze, ahol kifejezetten tudatosan folyik ily módon a szolidaritás növelése és a kirekesztés csökkentése.⁹⁴

*

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a – fogalmi egyszerűsítéssel élve – munkahelyi szolidaritást nagymértékben befolyásolja az állami szabályozás. Ez meghatározza a munkavállalás feltételeit, kerekeit, normális esetben garanciáit; egyértelműsíti a munkaadók lehetőségeit és korlátait. A szolidaritás második meghatározó

⁹⁴ A közmunka szolidaritási formákat és potenciálokat befolyásoló hatása izgalmas kutatási kérdés. Ennek kapcsán vizsgálható (és esetleg cáfolható) lehetne az a – viszonylag elterjedt – vélekedés, mely szerint a (mély)szegénység a szolidaritás előidézője és katalizálója lenne, illetve vizsgálható lenne a szolidaritásnak a lokális identitással összefüggő viszonyrendszere.

eleme a szociokulturális norma- és viszonyrendszer, ami szintén döntően befolyásolja a munkaadó–munkavállalói viszonyt. A harmadik tulajdonképpen az első kettő metszéspontjában található: magának a szolidaritás elemének a jelenléte (vagy hiánya) a munkavállalás elősegítésében vagy a munkavállalás során. Ezek a hátrányos helyzetű munkavállalók támogatása, esélyegyenlőséget biztosító eljárások, kollektív érdekvédelem garanciái.

A közfoglalkoztatás esetében nagyon nehezen megragadható szolidaritás kutatását követően az elsődleges munkaerőpiac színes történeti hagyománnyal és eszközkészlettel rendelkező érdekvédelmi, szolidaritási lehetőségeit járom körül. A következő részben elsősorban arra szerettem volna választ kapni, hogyan változott a munkahelyi szolidaritás a rendszerváltozást követően, illetve milyen szerepet játszottak mindebben a szakszervezetek.

A munkahelyi szolidaritás lehetőségtere, a szakszervezetek stratégiái

Az ismertetett gazdasági, társadalmi változások mellett a munka világát a kormány munkaügyet átalakító rendelkezései is jelentősen átformálták. Mind az országos érdekegyeztetés átalakítása, mind a sztrájk törvény módosítása és a Munka Törvénykönyvének újraalkotása rendkívül megnehezítette, esetenként kiüresítette a munkavállalók érdekvédelmét.⁹⁵

Magyarországon a KSH adatai szerint 2015-ben a szakszervezeti tagok létszáma 328 829 fő volt, ami a munkavállalók 9%-a.⁹⁶

⁹⁵ A későbbiekben részletesen hivatkozott rendelkezések bevezetését nemcsak a kétharmados parlamenti többség tette lehetővé, hanem a szakszervezetek erőtlensége is, ami elsősorban az állami erőforrásoktól függés, politikai és személyes kapcsolatokról fakadó lobbizás és a háttéralkuk hagyományának következménye. (A hazai szakszervezeti struktúra részletesebb bemutatását lásd a későbbiekben.)

⁹⁶ Az 1989-es közel 4 milliós tagsághoz képest a szakszervezeti taglétszám 1993-ra másfél millióra csökkent, 2010-re pedig félmillióra (KSH Munkaerő-felvétel, KSH Munkaerőpiaci helyzetkép, 2015).

Noha a ma megkérdezettek 57%-a szerint a kollektív szerződés befolyásolja a bérüket, azaz tudják, hogy a szakszervezetek munkája számukra is hasznos, mégsem lesznek szakszervezeti tagok. A hazai szakszervezetek erőtlensége, népszerűtlensége részben magyarázható a szakszervezeti mozgalmakat világszerte nehezítő, a termelési szerkezet átalakulásával járó tényezőkkel.

Napjaink kapitalista munkaszervezési rendszeréhez az 1968–1978 közötti évtized válságai vezettek el. A megrázkódtató erejű társadalmi mozgalmak következtében a munkáltatók képtelenek voltak a munkavállalók (és szakszervezeteik) kézben tartására, ami a termelékenység csökkenéséhez, sőt dezorganizálódásához vezetett. A válságnak az állam nyomására létrejött „szerződéses” politika vetett véget, mellyel a munkáltatók jártak rosszul, mivel a béremelkedés nem járt együtt a termelékenység növekedésével, de az 1973–75-ös olajválságot követő bérrendezés már a tőketulajdonosok előnyére alakult. Ezt követően a munkaszervezés, főként az iparban, világszerte átalakult. A vállalatpolitika a rugalmasságra épített: a kötetlen munkaidő, a munkások többfunkciósága és folyamatos képzése mellett megnövekedett az alvállalkozások jelentősége, számos feladatot kiszerveztek. A kiszervezés lehetőségei a bérharcot is ellehetetlenítették, egyrészt mert lehetővé tették, hogy a költségeket áthárítsák az alvállalkozókra (miközben az elvárásokat növelték), illetve konfliktus esetén a munkáltató ténylegesen odébb is állhatott (vagy ezzel fenyegetőzhetett). Vállalaton belül könnyebb szelektálni a kevésbé produktív állások között, amelynek kárvallottjai a fiatalok, az idősek, a „kevésbé rugalmasak”, a képzetlenebbek, a diszkriminált kisebbségek. A szelekció folyamatos veszélye feszültséget idéz elő az alkalmazottak körében, megnehezítve az érdekvédelem megszervezését. Ez az új típusú munkaszervezés nem sok teret hagyott a közösségi cselekvésnek (Burawoy, 1985; Boltanski–Chiapello, 1999: 326–332.).⁹⁷

⁹⁷ A munkaszervezés átalakulásának következménye a munkaterhek növekedése, a többfunkcióság elvárása lett azonos bérkifizetés mellett, de mindez a munkavédelem csökkenésével is együtt járt.

A hazai állapotok kilátástalanságának azonban ennél összetettebb, történelmi előzményekre visszavezethető okai is vannak.⁹⁸

A nyugati szakszervezetek célja az azonos munkavállalói csoportokra vonatkozó, azaz az ágazati együttműködésre épülő kollektív szerződések lehetőség szerinti minél nagyobb kiterjesztése volt – függetlenül a munkavállalót foglalkoztató vállalattól, illetve az egyes vállalatokon belül az adott munkavállalói csoport speciális helyzetétől. A hazai szakszervezetek gyakorlata ezzel szemben a vállalati szintű érdekvédelemre épül. Ennek előzménye az új gazdasági mechanizmus bevezetésekor átalakított munkahelyi kollektív szerződés, amely lehetőséget adott vállalati szintű eltérésekre. A szakszervezeti érdekvédelmi gyakorlat ennél fogva a partikuláris vállalati munkaerőpiacok kialakítására irányult, a vállalatközi, külső munkaerőpiac egységes szabályozása pedig kifejezetten nem volt érdekük, sőt a szakszervezetek „a vállalaton belül is pozitíve és negatíve privilegizált belső munkaerő-piaci csoportok kialakulását segítették elő vagy éppen legitimizálták” (Tóth, 2013: 124.). A vállalati szintű érdekvédelem másik következménye a munkahelyi szakszervezeti vezetők és a vállalatvezetés összefonódása lett, amely a vállalat érdekeivel konfrontálódás esetén sok esetben vezetett a szakszervezeti érdekvédelem feladásához. Már amennyiben kialakult egyáltalán konfrontáció, hiszen a vezetők összefonódása az informális problémamegoldás, a vállalatvezetéssel kialakuló nyílt konfliktusok elkerülését is szolgáló eljárások, az alkukra és lobbizásra épülő érdekvédelmi gyakorlat elterjedéséhez vezetett. Emellett bizonyos csoportok, különösen a speciális termelési technológiákat alkalmazó, kulcspozíciójú munkáscsoportok a termelés megakasztásával informális munkaharcha bocsátkozva elérhettek alkalmi sikereket, aminek eredményeképpen vállalatonként

⁹⁸ Ezek összefoglalásához Tóth András tanulmányára támaszkodtam (Tóth, 2013).

különböz(het)tek az erőpozícióba kerülő helyi munkáscsoportok. Az így kialakult érdekvédelmi mechanizmus nem a dolgozó egyéni védelmét segítette: a szakszervezeti tag munkavállalónak sok esetben kellett egyedül megbirkóznia a vállalatvezetéssel. A kis csoportos és egyéni alkuk világa abból a sajátosan individualizálódott, atomizált attitűdből építkezett (és visszahatva erősítette meg azt), amelyet Hankiss Elemér negatív modernizációként definiált, s amely oly jellemzővé vált a magyar társadalomra. E mechanizmus eredményeképpen a rendszerváltozást megelőzően nem voltak munkásmegmozdulások, spontán sztrájkhullámok, és nem jöttek létre új szakszervezetek.

A rendszerváltozást megelőző szakszervezeti szolidaritási megnyilvánulások elemzése a téma szempontjából nem jár nagy hozadékkal. Ezzel szemben érdemes néhány mondat erejéig kitérni az üzemi, munkahelyi közösségekre.⁹⁹ A hazai szolidaritási viszonyokat kutató Utasi Ágnes évtizedes kutatásait is összefoglaló könyvében amellet érvel, hogy a szocialista teljes foglalkoztatás hosszan tartó munkatársi kapcsolatokat biztosítva, a mainál nagyobb lehetőséget kínált munkahelyi közösségek alakulására, és ezek számos szolidaritáskifejező támogatás (például kaláka) alapját biztosították (Utasi, 2013). Bartha Eszter munkásokról írt összehasonlító munkájában megjegyzi, hogy ha nem is jöttek létre az agitprop által harsogott szocialista munkásközösségek, azért ilyenek léteztek. Ilyenek kialakulását éppúgy segítette a hagyományos nagyüzemi struktúra, mint a kollektivisták társadalompolitika, amely azért erőltette az ilyen közösségek kialakulását, hogy máshol ne szervezkedjenek az ezekben (párt-)ellenőrzés alatt tartott munkások. A közösségek kohézióját az egymásrautaltság is erősíthette, például a kalákában kivitelezhető házépítés, a hiánygazdaság kitermelte fusizás. Jóllehet, a szocialista brigádokban sokszor mesterségesen eről-

⁹⁹ Mely megállapítások elsősorban Szalai Erzsébet és Bartha Eszter kutatásai-ból, valamint Almási Tamás *Kitüntetetten* c. dokumentumfilmjéből származnak (Almási, 2001).

tették az oktatási-kulturális-ideológiai programokat, ezek mégis lehettek az aktív közösségi élet színterei. Ugyanakkor a párt éber szemmel figyelte a munkásbrigádokat is, mivel nemegyszer előfordult, hogy a hatalommal (vagy képviselőivel) szembehelyezkedve találták meg a – rendszer-ideológia bázisaként feltüntetett – munkásközösségek kollektív munkásidentitásukat (Bartha, 2012). Szalai Erzsébet pedig a munkások erős differenciáltságára hívta fel a figyelmet, egyfelől a kék- és fehérgallérosok közötti éles szembenállásra, másfelől a második gazdaságból profitálni tudó és az ebbe a szférába belépni nem tudó munkások között. Mindkét szerző hangsúlyozza ugyanakkor ezeknek a mesterségesen létrehozott munkahelyi közösségeknek a sérülékenységet, belterjességét, hierarchikusságát és bezárkózását (Szalai, 2004).

Az első független szakszervezetek – a Liga, a Munkástanácsok, a Szolidaritás, a Munkásszövetség – 1988–1989-ben alakultak meg. Az új szakszervezetek, szakítva a korábbi modellel, a piacgazdasághoz igazodva csak a munkavállalók érdekeit akarták képviselni, céljuk a központi bérszabályozás kollektív szerződésekkel felváltása, valamint az önkéntes tagságon alapuló munkaadói érdekképviselő kialakítása volt. A rendszerváltást követően mindenki arra számított, hogy a nyugat-európai mintához hasonlóan az autonóm kétoldalú tárgyalások és – különösen az (al)ágazati/szektorális – kollektív alku lesz a problémamegoldás eszköze. A kádári decentralizált érdekérvényesítés, az informális alku és az esetlegesen alakuló kijárás módszere azonban intézményesedett. A munkavállalók nagyobb része ugyan kilépett a szakszervezetből, de a tagságot vállalók többségében a régi szakszervezetekben maradtak, ami nemcsak a SZOT utódszervezeteinek szervezeti túlélését, hanem a munkavállalói képviselő legitimitásának megkérdőjeleződését vagy megkérdőjelezhetőségét is jelentette.

A szakszervezetek cselekvési lehetőségterének beszűkülése számos ok miatt következett be. A nehézipar és egyáltalán a szocialista állami (nagy)vállalati szféra összeomlása a foglalkoz-

tatottak számának gyors csökkenésével járt, hasonlóan a zöldmezős üzemek, a kis- és középvállalkozások, a feketemunka különböző formáinak terjedésével. Számtalan munkahelyen maga a szakszervezeti működés lehetetlenült el: a szakszervezet-ellenes vállalatvezetői nézetek és egyáltalán a modern menedzsmenttechnikák eredményeképpen sok helyen egyszerűen negligálták a szakszervezeteket.¹⁰⁰ Maguk a munkavállalók is nagyon nehezen vehetők rá a közös fellépésre, a szakszervezeti aktivitásra, vagy azért, mert konkrétan félnek a retorzióktól, de sokkal inkább azért, mert apatikusak, illetve egyéni megoldáskeresésben és stratégiában gondolkodnak. A „potyautas” attitűdnek megfelelően azt várják, hogy valaki fellépjen az érdekükben, és megoldja a panaszait, de nagyon keveset hajlandók tenni közös akcióval ennek érdekében. A munkavállalók sokszor éppen azért nem aktívak, mert a szakszervezetek által elért eredmények a nem szakszervezeti tagokra is érvényesek.¹⁰¹ A mind kevésbé szervezett munkáltatói szervezetek tevékenysége legfőképp a lobbizás és üzleti szolgáltatások nyújtása lett, és a leépült, sok esetben alig pár fős hivatali szervezetek éppen legfontosabb terepükön, a munkaügyi kapcsolatok terén tudtak egyre kevésbé segítséget nyújtani tagjaiknak. Ilyen körülmények között megalapozott szakmai álláspontok kidolgozására sem voltak képesek, így rohamosan csökkent a szakszervezetek jelenléte és a kollektív szerződések szerepe a munkafeltételek meghatározásában a munkaviszony szabályozásának fő terepét jelentő vállalati szinten (Tóth, 2013; Neumann, 2006).¹⁰²

¹⁰⁰ A helyzetet nem javította a hat szakszervezeti konföderáció rivalizálása sem.

¹⁰¹ Pedig még az új Munka Törvénykönyve bevezetése óta is több sikeres példa azt is mutatja, hogy azok a szakszervezetek, ahol jól működött a tagszervezés, és a tagok mind emberi, mind anyagi erőforrásokkal segítették a szakszervezeti akciókat, végül komoly eredményeket is el tudtak érni (Berki, 2016a; Kís, 2017).

¹⁰² A részvétel a háromoldalú érdekegyeztetésben az érdekképviselő, a munkafeltételek szabályozásának legfontosabb eszközévé vált. De a részvétel a szervezetek túlélése és működése szempontjából is elengedhetetlen volt, mivel az ott kiharcolható állami pénzforrások adták az országos érdekképviselők – alacsony

Az országos érdekképviselői szervezetek tevékenysége ezt követően legfőképpen az általuk fontosnak tartott (szakma)politikai kérdések kormányzati befolyásolására, állami finanszírozásának kijárására irányult, ami tovább erősítette az állami befolyás jelentőségét. 2006-ban azonban véget ért „a jóléti kompromisszumok korszaka”: a 2006-os válság, a költségvetési megszorító politika kiélezte az ellentéteket a háromoldalú érdekegyeztetés szereplői között. Noha mind a munkáltatói szervezetek, mind a szakszervezetek szembefordultak a kormány megszorító intézkedéseivel, a következő, Nemzeti Együttműködés Rendszere által rendszabályozott korszak nemcsak az 1989 óta tartó kompromisszumoknak vetett véget, hanem kis híján a munkaügyi kapcsolatokat is felmorzsolta.

Az új Munka Törvénykönyvét (a továbbiakban Mt.) szakszervezeti tiltakozások, demonstrációk, majd tárgyalások után 2012. július 1-jén léptették életbe.¹⁰³ A szabályozás indoklása szerint hozzájárult a foglalkoztatás növeléséhez, a versenyképesség javítása érdekében a munkaerőpiac rugalmassá tételéhez. A magyarországi munkaerőpiac ugyanakkor – mint azt nemzetközi összehasonlítások és hazai szakértők kutatásai is tanúsítják – nem rugalmatlanabb az európai átlagnál vagy a szomszédos országokénál: „a magyar szabályozás eddig is liberális volt, kevésbé védte a munkahelyeket, ezt mutatja az OECD összehasonlító indexe”

tagsági bevételektől és a saját erőforrások kimerülésétől sújtott – költségvetési bevételeinek legalább a felét.

¹⁰³ Előzményként elmondható, hogy a kormány 2011 júniusában megszüntette az Országos Érdekegyeztető Tanácsot, a szociális párbeszéd két évtizede jól működő intézményét. Az ezt követően megjelent első, majd második Mt. szövegének befolyásolására a szociális partnereknek a szakszervezetek tiltakozása, valamint a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) és az Európai Bizottság állásfoglalásai dacára is korlátozott eredményeket sikerült csak elérniük: az egyéni munkavállalói és a szakszervezeti védelmi minimumok egy részét visszaállítani és biztosítani. Az új Mt. előkészítése és elfogadása az érintettek bevonásával történő szakmai, illetve társadalmi konzultációk nélkül történt. A törvény elfogadását megelőző demonstrációkat és tiltakozásokat illetően el kell mondani, hogy ebben az érdekvédelmet alapjaiban átíró ügyben a szakszervezeteknek messze nem sikerült nyomásgyakorlásra alkalmas tömegeket megmozgatniuk.

(Laki–Nacsa–Neumann, 2013: 9.). Azt már a törvény hatálybalépése előtt is tudni lehetett, hogy az alapvető változtatásokat hoz, amely nem kedvez a munkavállalóknak, és különösen hátrányos helyzetbe kerülnek a kollektív jogok gyakorlói, a kollektív érdekvédelem, és tovább gyengíti a hazai munkavállalók státusát.

A változtatás egyik leglényegesebb elemét és egyszersmind a munkavállalók iránti kormányzati attitűdöt Nacsa Beáta a következőképpen foglalja össze:

„Minden munkajogi szabályozásban garanciális jelentőségű a munkaviszony megszüntetésére vonatkozó szabályanyag. E szabályanyag kialakítása azon a dogmatikai megfontoláson kell alapulni, hogy – elenyésző kivételtől eltekintve – a munkavállalónak sokkal nyomósabb érdeke fűződik az állása megtartásához, mint a munkáltatónak a munkavállaló foglalkoztatásának fenntartásához, éppen ezért a munkavállaló állását jogi védelemben kell részesíteni, és meg kell akadályozni, hogy a munkáltató önkényesen, alapos indok nélkül megszüntesse a jogviszonyt. E dogmatikai alapvetéssel szakított az új törvény.” (Laki–Nacsa–Neumann, 2013: 36–37.)

A törvény ugyanis túl azon, hogy azonos jogokat és kötelezettségeket írt elő a két félre a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatban, a munkaviszony jogellenes megszüntetésének jogkövetkezményeit is hasonló nagyságrendűként szabályozta mindkét fél számára, sőt lényegesen csökkentette a munkáltató jogellenes munkaviszony-megszüntetésének szankcióit is. Ennek következményeképpen az érintett dolgozó kevésbé mer fellépni a jogai érdekében, mivel a munkáltató viszonylag egyszerű szabályok betartásával, különösebb fizetési kötelezettség és szankciók fenyegetése nélkül megszüntetheti a munkaviszonyát.¹⁰⁴

¹⁰⁴ A tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy a munkaviszony jogellenes megszüntetésére elrendelt „szankciók enyhülése valószínűleg fel fogja puhítani a jogkövetési fegyelmet. A jogellenes felmondások száma a jövőben meg fog szaporodni, ez azonban nem fog a munkaügyi bírósági statisztikákban jelentkezni, mivel a munkavállalók számára nem fogja megérni a sokkal enyhébb szankciók alkalmazásáért [...] éveken át pereskedni” (Laki–Nacsa–Neumann, 2013: 38.).

A jogszabályváltozások hatásait felmérő kutatások visszatérő eredménye a rendkívül könnyen megszüntethető munkaviszony problémája: egyfelől a bírói gyakorlatban bevett, a munkáltatói önkényt lehetővé tevő bizalomvesztésre hivatkozó felmondás, másfelől a felmondás indokától függő végkielégítés jogosultsága, ugyanis az új szabályozás értelmében a magatartásra vagy nem egészségügyi okból bekövetkező képességhiányra vagy –csökkenésre (!) alapított munkáltatói felmondás esetén nem jár végkielégítés. Logikusan megjelenő félelem, hogy a munkáltató – annak érdekében, hogy megkerülhesse a végkielégítésre vonatkozó kollektív szerződéses szabályokat – a „nem megfelelő” magatartásra vagy a képességhiányra hivatkozik majd a felmondásoknál. Az egyenlőtlenség a felmondási idő eltérő kötelezettségéből is kitűnik: ez a munkavállaló felmondása esetén 30 nap, a munkáltató felmondásakor pedig 120 nap.

Az új Mt. számos más korlátozással él, a legnyilvánvalóbb azonban a szabályozás következtében elszenvedett bércsökkenés. Az új törvény értelmében továbbá lényegesen csökkent a felmondással szembeni munkajogi védelem mértéke több csoport – keresőképtelenek, védett korban lévők, gyermekgondozási szabadságról visszatérők – esetében; a próbaidő általános szabályaként 3 hónapot ír elő, „amelytől azonban a felek eltérhetnek, ha a kollektív szerződés hat hónapra felemeli a kollektív szerződés munkahelyen alkalmazható időtartamát”;¹⁰⁵ a munkavállaló kártérítési felelőssége súlyosbodott, miközben a munkáltató kártérítési felelőssége enyhült, ami csökkentheti a munkabiztonsági beruházásokat és növelheti a baleseti kockázatokat; a rugalmas munkaidőt célzó szabályok lehetővé teszik a munkaerő rugalmas felhasználását, ugyanakkor „teljesen tervezhetetlenné teszi a

¹⁰⁵ Laki és szerzőtársai adatai alapján a munkáltatók szívesen alkalmazták a 6 hónapos próbaidőt a kollektív szerződésben. „Ezt azonban nem feltétlenül a munkavállaló »kipróbálásához« szükséges hosszabb időszükséglet magyarázza. A próbaidő intézményének visszaélészerű alkalmazásával ugyanis a munkáltatók a rövid, de előre nem meghatározható időre felmerülő munkaerő igényük olcsóbb kielégítésére is használhatják a próbaidőt.” (Laki–Nacsa–Neumann, 2013: 53.)

munkavállaló privát életét és a családi kötelezettségek ellátását”; a munkáltató korlátozhatja a munkavállalók személyiségi jogait is (Laki–Nacs–Neumann, 2013, összefoglaló).

A kollektív jogok¹⁰⁶ területén az új szabályozás a jogok érvényesítésére szolgáló garanciák szisztematikus eltávolításával a szakszervezetek érdekvédelmi és érdekképviselési jogának szűkítését célozta meg: lehetőséget ad a munkáltatónak, hogy az információs és konzultációs kötelezettségét konkrét feltételek bizonyítása nélkül megtagadja, nem biztosítva a szakszervezetek működéséhez szükséges feltételeket – munkajogi védelem, munkaidő-kedvezmény –, működését ellehetetlenítse. A szabályozás rendkívül megnehezíti a kollektív szerződések terjedését és a sztrájkjog gyakorlását, a köztulajdonban álló munkáltatók munkavállalói esetében pedig jelentősen korlátozza, hogy a kollektív szerződést kötő felek hogyan állapodhatnak meg a munkavállalók juttatásában, ellehetetlenítve ezzel a felek közötti eredményes béralkut is (Dabis et al., 2015: 14.). Az Mt. átalakításának következményeit vizsgáló Dabis Erzsébet és munkatársai arra mutattak rá, hogy a dolgozók elsősorban a nagy létszámú, többé-kevésbé külföldi tulajdonú cégeknél kerültek a legrosszabb helyzetbe, ágazati szempontból pedig a szállítás, a posta, a távközlés és a raktározás helyzete a legkedvezőtlenebb.¹⁰⁷ Az új szabályozás

¹⁰⁶ A kollektív szerződés a munkáltató és a munkavállaló számára egyszerre tartalmaz jogokat és kötelezettségeket, megkötése elvileg mindkét fél érdeke, mivel elterheli az aláírók javára a törvényben szabályozott előírásoktól az adott ágazat vagy vállalat sajátos igényei miatt. A munkaadó az egységes munkafeltételek, a rendezett munkaügyi kapcsolatok, a vállalathoz illeszkedő működési keretrendszer miatt élvezzi a kollektív szerződés előnyeit, a munkavállaló számára többletjogokat és juttatásokat biztosíthat mind a munkakörülmények, mind a pótlékok és bérén kívüli juttatások terén. A dolgozók számára azért meghatározó a kollektív szerződés (nem)léte, mert mindezeket a jogosultságokat és juttatásokat általában csak kollektív (szakszervezeti) érdekérvényesítéssel tudják a dolgozók kihozni. Magyarországon egyre kevesebb lehetőség van kollektív szerződés megkötésére, utolsó adatok szerint a kollektív szerződéssel rendelkező munkavállalók aránya nem éri el a 30%-ot (Bábel, 2018).

¹⁰⁷ Lakiék és Dabasék kutatásából egyaránt az derült ki, hogy a vállalatok többségénél a vezetés csak lassan és óvatosan alkalmazza az új szabályokat. Leginkább a kisebb méretű, tisztán magyar magántulajdonban lévő cégek törekedtek

további negatív hozadéka, hogy legerőteljesebben a rosszabb szociális helyzetű, gyengébb érdekképviselési erővel rendelkező, egészségügyi problémákkal küzdő, a munkaszervezetbe rosszul integrálódó munkavállalókat érintette, éppen azokat, akiknek a legnagyobb szüksége lenne a kollektív érdekképviselésre (Dabis et al., 2015: 3–4., 33–34.).

A kormány ezzel egy időben megszüntette az Országos Érdekegyeztető Tanácsot, helyébe a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanácsot és a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumát állította, amelyek azonban nem helyettesítik a rendszeresen összeülő érdekegyeztető tanács szakmai tevékenységét; sem azért, mert ezekben nem nyílik mód az állami költségvetési, pénzügy-politikai, gazdasági környezettel összefüggő vitákra, sem pedig azért, mert megbeszéléseik nem nyilvánosak, ami miatt a szakszervezetek elvesztették a közhangulat médián keresztüli befolyásolásának lehetőségét. Bevett gyakorlattá vált az intézményesített rendszeres konzultáció helyett bizonyos kiválasztott – esetenként akár adott szakma által egyöntetűen megkérdőjelezhető támogatottságú – partnerekkel folytatott alkalmi egyeztetés, a kormánnyal szemben álló szakszervezetek működési feltételeinek rontása (illetve a kormányhoz közel álló szakszervezetek támogatása). A kormány több szférában kötelező tagságú

a munkabéke megőrzésére, akiknek vélhetően fontosabb jelenleg a munkahelyi nyugalom, mint a profit esetleges növekedése. Ugyanakkor a részben vagy egészben állami, önkormányzati tulajdonban lévő cégeknél jóval átlag felett romlott a dolgozók helyzete. A mikrovállalkozások munkaadói az átlagnál negatívabban, a közepes vállalkozások átlagosan, a kis- és nagy vállalkozások pedig pozitívabban értékelték a szabályozást. A jövedelem területén bekövetkezett szabályváltozások a kisvállalkozások, különösen a mikrovállalkozások számára kedvezőtlenek (Dabis et al., 2015: 40.; Laki–Nacs–Neumann, 2013: 3.) (miközben a 2010-től követve a közel 700 ezer, majd 2013-ra 600 ezerre csökkenő vállalkozások 95%-a foglalkoztatott 10 főnél kevesebbet, lásd a 65. lábjegyzetet. A szerzők a munkaadók részéről – akár tudatlanságból is – tapasztalható kívárási tendencián túl azt is feltételezik, hogy az új jogszabályok sok esetben csak egy már korábban fennálló – akkor akár még jogellenes – gyakorlatot legalizáltak. A dolgozó ennél fogva egyfelől nem érzékeli a negatív változásokat, másfelől a rendelkezések bizonyos része még nem érinti; a változások majd csak évek múltán jelentkeznek (felmondás, károkozás) (Dabis et al., 2013: 4.).

kamarákat hozott létre, amelyek a közszféra számos területén gyakorolják a konzultációs jogokat a szakszervezetek helyett – mely intézkedések egyébként a szakszervezeti jogokat biztosító nemzetközi egyezményekkel is szembemennek –, bizonyos területeken pedig – így a közigazgatásban, a fegyveres testületeknél, több közalkalmazotti és közszolgáltató szektorban – rendeletekkel érte el, hogy a szakszervezetek ne jelenthessenek nyomásgyakorló erő a kormány akaratával szemben (Tóth, 2013: 138.). Az Mt. módosításával és az elégséges szolgáltatás biztosításának sztrájk törvénybe emelésével¹⁰⁸ a kormány lényegében ellehetetlenítette az elmúlt évtizedekben egyedül sztrájkolni tudó munkavállalói réteg, a közüzemi szakszervezetek sztrájklehetőségét.¹⁰⁹

Így gyakran megszűnt a korábbi rendszeres konzultáció a szakszervezetek és a munkáltató között, mivel a szakszervezeti jogok csorbításaként a szakszervezetek számára még kevesebb mód nyílik a konzultációra, nem ellenőrizhetik a munkakörülményeket, a munkaidő betartását, nem emelhetnek kifogást, nem élhetnek vétőjoggal, mely korlátozások ellehetetlenítik a szakszervezet munkáját. A fel nem használt munkaidő-kedvezmény pénzbeli megváltásának betiltása miatt pedig a szakszervezetek jó részének a tagdíjjal azonos nagyságrendű bevétele esett ki. Ez egyrészt az érdekképviseleti munka minőségének a rovásá-

¹⁰⁸ A törvénymódosítás kimondja, hogy amíg a lakosság teljes ellátatlanságát kiküszöbölő, még elégséges szolgáltatást meg nem állapítják, nem lehet a sztrájkot megkezdeni, s amennyiben a felek nem tudnak erről megegyezni, akkor a bíróságnak kell döntenie. Azaz a sztrájk jogellenessé vált a közszolgáltatások területén az elégséges szolgáltatás biztosításának elmaradása esetén, miközben ezekről nem született jogszabály, és a bíróságoknak sem volt gyakorlata a még elégséges szolgáltatás mértékének megállapítására. Berki Erzsébet ennek kapcsán megjegyzi, hogy az elégséges szolgáltatásról szóló tárgyalásokat korábban általában jóhiszeműen folytatták le, nem a tárgyalás taktikai elemeként. E téren a szakszervezetek eleve hátrányból indulnak, mivel a közvélemény gyakran a szakszervezetek hibájának tartja, ha nem születik megállapodás az elégséges szolgáltatásról, és könnyen ellenük lehet hangolni a közvéleményt, miközben a menedzsmentnek tárgyal a mozgástere (Berki, 2016a).

¹⁰⁹ A közszféra érdekvédelmének gyengítésére szolgált a kormány által bevezetett életpályamodell is. Az egységes bértábla kikezdése a közös bérharc szervezése ellen irányult.

ra mehet (elmaradó szakszervezeti gyűlések, az infrastruktúra fenntartásának ellehetetlenülése), másrészt a tagoknak „visz-szaosztható” szociális juttatás, segély, ajándék és közösségépítő esemény elmaradása a sokak számára a szakszervezet hagyományos funkciójaként tekintett, legfőbb vonzerő elvesztését is jelenti, ami a tagok egy részének kilépéséhez is vezethet (Laki et al., 2013: 18.).¹¹⁰ A szakszervezeti tisztségviselők munkajogi védelmének és munkaidő-kedvezményének csökkentésével számuk is visszaesik, akik így kevesebb munkahelyi konfliktust tudnak és mernek felvállalni, „mert a dolgozók félnek, hogy amennyiben kinyitják a szájukat, másnap repülnek” (Laki et al., 2013: 15.). A szakszervezeti tagdíjak automatikus levonásának megszüntetése a munkabérből, már a rendelkezés bevezetését követően, a tagság felének az elvesztésével járt, sok helyen nyugdíjas aktivisták álltak be a profi érdekvédelmi szakemberek helyére (Tóth, 2014: 138.). Mivel a szakszervezeti tisztségviselők képzése megszűnt, egyre gyakrabban kényszerülnek csak a legalapvetőbb ismeretek elsajátítására alkalmas önképzésre. Ez a kapacitás- és szakértelmihiány nemcsak a már említett módon hat vissza negatívan az érdekvédelmi potenciálra (a tárgyalásokban felhasználható szakértői anyagok és érvek hiányával), hanem a munkavállalók kiábrándulásához is vezet. A kisebb szakszervezetek kimondottan hátrányos helyzetbe kerültek, hiszen egy kis szervezet nem fog tudni eltartani egy idejét az érdekvédelemre fordító aktivistát. Ez sok helyütt a szakszervezetek átalakulásával jár – ennek minden konfliktusával.¹¹¹

Fontos azonban mindemellett megemlíteni, hogy szakszervezeti érdekképviselettel eleve nem rendelkezik a versenyszférában az Mt. hatálya alá eső cégek több mint háromnegyede (és ezekben nem működik üzemi tanács sem) (Dabis et al., 2015: 63–

¹¹⁰ Erre a későbbiekben még kitérek.

¹¹¹ A szakszervezeteket érintő egyetlen előnyös változás a munkaidő-kedvezmény összehasonlításának lehetősége (azaz nem kell havonta kivenni), ami új stratégiai lehetőségeket adhat a szakszervezetek számára.

64.). A mikrovállalkozások esetében szinte elenyésző a szakszervezeti érdekképviselés, de a közepes nagyságú cégeknek is csak egyötödében létezik. A versenyszférában dolgozó munkavállalók szervezettsége szintén elég alacsony: reprezentatív munkavállalói minta adatai alapján mindössze 4,6% vallotta magát szakszervezeti tagnak. A versenyszféra dolgozóinak többsége eleve kimondottan távolságtartóan viszonyul a szakszervezetekhez: „egyharmaduk szerint nincs szükség az érdekvédelmi szervezetek munkájára; egynegyedük szerint az érdekvédelmi szervek nem tesznek meg minden tőlük telhetőt; 60%-uk szerint, ha meg is tesznek mindent, ennek nincs eredménye” (Dabis et al., 2015: 65–67.). A 2015-ben publikált vizsgálatának talán legmeglepőbb eredménye, hogy a reprezentatív minta dolgozóinak csaknem fele vagy nem tud szakszervezeti, üzemi jogosultságok utóbbi években elrendelt változtatásairól, vagy úgy tudja, hogy ezek még bővültek is. Nagyon erős munkavállalói tájékoztatatlanságról tanúskodik, hogy a jogkörök bővüléséről (!) „tud” az érdemi válaszolóknak csaknem kétharmada (Dabis et al., 2015: 68.). Az érdekvédelmi szervezetek munkáját az érdemi válaszolók háromnegyede méltányolta, mely pozitív attitűd még erősebb a 200 fő feletti cégeknél, az ipar, a szállítás, posta és távközlés, raktározás ágazatában, valamint a külföldi tulajdonú cégek esetében.¹¹²

A szakszervezeteknek és üzemi tanácsoknak ez a versenyszférában mért elutasítottsága azért is meglepő, mivel 2010-ben a szintén a versenyszférában (de még az új Mt. bevezetése előtt) felvett nagy méretű kutatás egyértelműen pozitív képet rajzol az érdekvédelmi tevékenység hatásáról. A szakszervezetnek és az üzemi tanácsnak már a léte befolyásolja a dolgozói megbeszélések gyakoriságát, lényegesen nagyobb a valószínűsége, hogy

¹¹² Ezzel szemben az érdekvédelmi szervekkel elégedetlenek aránya átlag (25%) feletti a 2–4 fős cégeknél, az egyéni vállalkozásoknál dolgozók, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a segédmunkások, a szakképzetlen fizikaiak összességében, a beosztott diplomások, az atipikus foglalkoztatásúak, a szabadban, terepen dolgozók, az alacsony jövedelműek között (Dabis et al., 2015: 69–70.).

az összdolgozói megbeszéléseken megtárgyalják a munkaügyi, pénzügyi, jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatos kérdéseket, a munkaegészségügyi és baleset-megelőzési szempontokat, az esélyegyenlőségi kérdéseket, a képzési lehetőségeket és egyáltalán a jövőbeni terveket (Kopasz, 2010: 131–133.).

A munkahelyi szolidaritás megnyilvánulási formái (sztrájkok, tüntetések)¹¹³

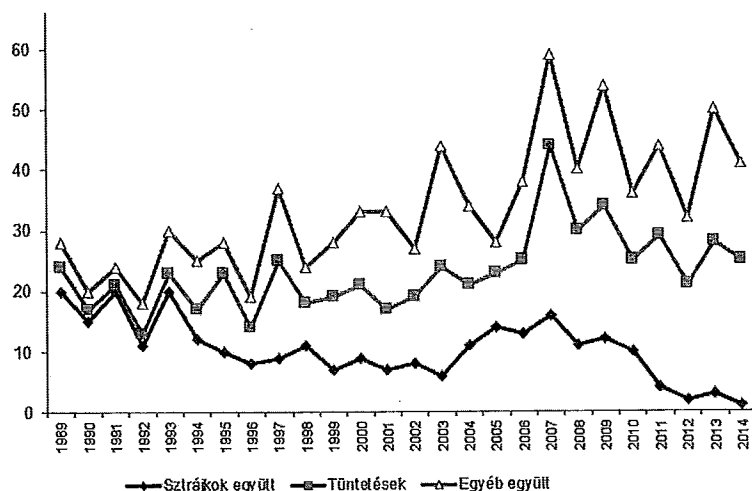
A szakszervezetek érdekérvényesítésének számos legitim eszköze van: vitarendezés és kollektív tárgyalás az érdekképviselés különböző szintjein, politikai lobbizás, a média és a nyilvánosság felhasználása, társadalmi partnerség kialakítása, sztrájk, demonstráció, aláírásgyűjtés, petíció, flashmob, útlezárás és legritkábban: éhségsztrájk. Ezek közül a legerősebb és leghatékonyabb a sztrájk. A sztrájktörvény 1. § (1) bekezdése szerint „A dolgozókat a gazdasági és szociális érdekeik biztosítására – az e törvényben meghatározott feltételek szerint – megilleti a sztrájk joga.”¹¹⁴ Azaz a munkavállalók hivatkozhatnak gazdasági és szociális érdekeikre, ám amennyiben a sztrájk „tisztán” politikai akciónak minősülne, úgy jogellenessé válik.

Berki Erzsébet adatai szerint 1989–2014 között összesen 874 munkaügyi akció volt, ennek 30%-a sztrájk (16% figyelmezte-

¹¹³ Jelen alfejezet nagymértékben támaszkodik Berki Erzsébet eredményeire (Berki 2010, 2015, 2016a, 2016b). A sztrájkhajlandóság bemutatására továbbra is Laki Mihály–Nacs Beáta–Neumann László (Laki et al., 2013) és Dabis Erzsébet–Felek Gábor–Lőrincz János–Rossu Balázs–Ruzs Molnár Krisztina (Dabis et al., 2015) kutatásait használok.

¹¹⁴ A KSH definíciója szerint a sztrájk „A dolgozók egy vagy több csoportja által kezdeményezett időleges munkabeszüntetés annak érdekében, hogy kikényszerítsék valamilyen követelésük teljesítését, illetve ellenállásukat fejezzék ki valamivel szemben, így nyilvánítsák ki sérelmüket, esetleg más dolgozókat támogassanak követeléseikben vagy szolidaritást vállaljanak azokkal sérelmeikben”. http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_ot_id=200&p_obj_id=5419

tő, 13% „harci” sztrájk,¹¹⁵ 1% szolidaritási sztrájk), amelyekben mintegy másfél millióan vettek részt (ami halmozódó adat), évi átlagban mintegy 61 ezren. Ez azt jelenti, hogy egy sztrájkolóra évi átlagban csak 11 perc munkaidő-kiesés jutott, a sztrájkok nagy többségében csak néhány száz fő vett részt (Berki, 2016a, 2016b).¹¹⁶

1. ábra. Az akciók számának alakulása 1989–2014
(Forrás: Berki, 2015: 6.)

Az 1. ábrából látható, hogy a rendszerváltozást követő években nagyobb volt a sztrájkhajlandóság, a kilencvenes évek közepétől a sztrájkokat felváltották az egyéb tiltakozó akciók. Árnyalja a képet, ha ágazatonként vizsgálódunk. Az iparban az összes ak-

¹¹⁵ A figyelmeztető sztrájk és a sztrájk hatékonysága Berki adatai alapján nagyjából azonos, az esetek 60%-ában érnek el jelentős eredményeket. Vagy azért, mert be tud avatkozni a döntési folyamatba, vagy azért, mert a munkáltató beépíti a szempontjaikat a döntésébe (Berki, 2016a).

¹¹⁶ A kiesett munkaidő száma összesen 7 666 562, évi átlagban 294 868, az egy sztrájkolóra jutó kiesett munkaidő összesen 4,84 óra, így jön ki évente a 11 perc.

ció mintegy fele sztrájk, 27% tüntetés; a közlekedésben kétharmad a sztrájk, 15% a tüntetés; az oktatás és a kultúra ágazatban csak 14% a sztrájk, 43% a tüntetés; az egészségügyben pedig 20% a sztrájk, 39% a tüntetések aránya. Ez az adat ugyanakkor csak a 2010 előtti akciókra vonatkozik! 2014-ben a közlekedés területén szervezett akciók jóval túlszárnyalták az iparban szervezteteket, 2014 után az oktatás/kultúra mezőjében ugrott ki leginkább a kollektív szervezett akciók száma (Berki, 2010, 2016b). Az is kitűnik, hogy a 2010. decemberi törvénymódosítás – a még elégséges szolgáltatás biztosításának kötelezettségével és ennek bírósági hercehurcájával – szinte teljesen ellehetetlenítette a sztrájkszervezést. Még ha az egyéb akciók száma és intenzitása esetleg növekedett is, tudható, hogy a sztrájkok 70%-a érte el a célját, míg például a tüntetéseknek csak 30%-a volt sikeres.

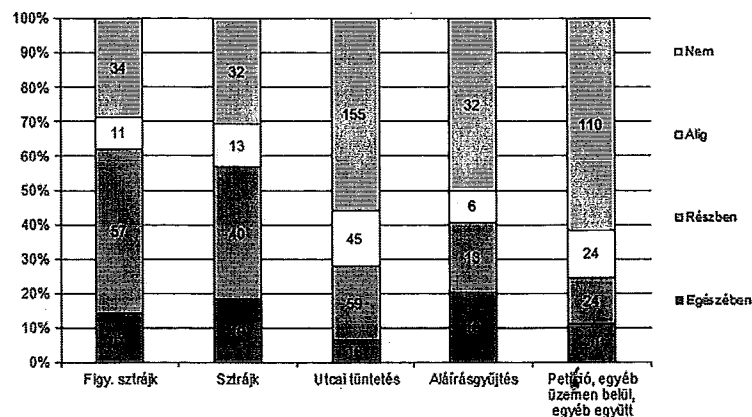
Az akciók nagyjából 20%-ában több akció szervezésére is sor került, amikor a megelőző próbálkozások nem jártak sikerrel. Ezekben az esetekben ugyanazokat az akciókat ismételték többször (a sztrájkot csak kivételesen), azaz nem a klasszikus elképzelés szerinti fokozatosan erősödő eszközök egymásra építését alkalmazták. Berki kutatásából az a nem meglepő fejlemény is nyilvánvalóvá vált, hogy a sztrájkok kiiktatásával a munkavállalók és a szakszervezetek¹¹⁷ mindinkább kénytelenek a többi, jóval kevésbé hatékony akciófajtát alkalmazni. De a benyújtott petíciók egyre magasabb száma a munkavállalók egyéni kockázatsökkentő magatartásáról, illetve az egyre inkább retorziókra hajló munkáltatói magatartásról is árulkodik. (1. táblázat.)

¹¹⁷ Volt pár munkavállalói csoport által szervezett akció, de leginkább a szakszervezeti szervezésű akciók voltak jellemzők.

1. táblázat. Az akciók száma és megoszlása jellegük szerint (1989–2014)

	Figyelmeztető sztrájk	Sztrájk	Szolidaritási sztrájk	Utcai tüntetés	Aláírásgyűjtés	Petíció	Egyéb üzemen belüli	Egyéb	Összesen
Összes (%)	143 16%	117 13%	10 1%	330 38%	72 8%	27 3%	51 6%	124 14%	874 100%
Évi átlag	6	5	0	13	3	1	2	5	34

Forrás: Berki, 2015: 5. (módosítva)

2. ábra. Az akciók eredményessége jellegük szerint
(Forrás: Berki, 2015: 14.)

Mindezek a fejlemények a munkavállalók szempontjából azért elkeserítőek, mert miközben a tiltakozó akciók száma növekedik, egyre csökken a megállapodással végződött viták aránya.¹¹⁸ A sztrájkot leszámítva, az üzemen belüli egyéb akciók – például a nagygyűlések – szintén jó eséllyel vezetnek megállapodáshoz, de itt közvetlen szembesítés zajlik. A tüntetések, petíciók vagy egyéb eszközök esetében egyre kevésbé lehet a döntéshozókra hatni: egyrészt, mert ezek nem elég erősek, hogy tartósan akcióegységbe kovácsolják az érintetteket, másfelől pedig a közvetlen ráhatást nem hordozó akciókban ritkán születik megállapodás – márpedig a sztrájk kiiktatásával szinte csak ilyen eszközök maradtak.

A sztrájkok szervezésének nemcsak politikai, hanem gazdasági feltételei is vannak. Az újraosztható javakért a gazdasági növekedés periódusában általában több sztrájk szerveződik, illetve a viszonylag rossz munkafeltételek (például alacsony bérek, túl hosszú munkaidő, munkavédelem hiánya) és a bizonytalanság növekedése (magas munkanélküliség, alacsony segélyek) is növeli a sztrájkok számát. A sztrájkszervezés politikai feltételei közé tartoznak a demokratikus és jogállami viszonyok (a partnerség és a jogok tiszteletben tartása, a nemzetközi egyezmények és az Mt. betartása), a bizalom és a szervezettség.

A sztrájkszervezés hazai feltételeinek közelebbi vizsgálatakor a gazdasági helyzettel összefüggő – korábbiakban már részletebben tárgyalt – romló munkavállalási feltételeken túl fontosnak tartom kiemelni a vonatkozó kutatásoknak azt a következtetését, mely szerint az esetleges gazdasági fellendülés nem feltétlenül javítja a hatékony érdekvédelem esélyeit. Mint láttuk,

¹¹⁸ A megállapodások sikere a követelések jellegétől is függ: 2010 előtt a bérekkel, juttatásokkal kapcsolatos esetek 41%-ban született megállapodás (amely az összes megállapodás 64%-a), a kollektív szerződés-kötés kapcsán 83%-ban megállapodtak a felek (Berki, 2010). A bérek és juttatások miatt szervezett akciók a leggyakoribbak végig a vizsgált periódusban (az összes eset 39%-a), de az utóbbi időben nagyobb a munkafeltételeket befolyásoló kormányzati, önkormányzati intézkedések vagy azok elmaradása miatt szervezett akciók, például létszámleépítés, átszervezés miatt (Berki, 2016b: 65.).

a cégek jó része nem élt az új Mt. munkaadóknak kedvező lehetőségeivel, valószínűsíthetően a munkahelyi feszültség elkerülése miatt. A tárgyalás és a munkahelyi béke megóvása egyébként beletartozik a külföldi tulajdonú vállalatok egy részének vezetési kultúrájába is, a hazai cégek pedig tartanak attól, hogy a munkahelyi konfliktusok károsak lehetnek a vállalat piaci teljesítményére, hírnevére is. A hazai viszonyok között gazdaságilag javuló eredményt mutató cégek jó része ugyanis általában úgy bővül, hogy közben a helyi, szakmai munkaerőpiacon ők kezdik diktálni a feltételeket. Ezek a dinamikusan fejlődő – akár külföldi, akár magyar tulajdonú – vállalatok a munkavállalóra nézve hátrányos megoldásokat könnyebben alkalmazzák, mint a nehéz piaci helyzetben levő vagy válsággal küzdő cégek.

A sztrájkszervezés politikai feltételeit illetően fő probléma a szervezettség és a részvételi hajlandóság (hiánya). A szervezettség aránya 6–8%-ra becsülhető, a szakszervezetek legerősebben a közsférában vannak jelen. A versenyszférában a sztrájkhoz csatlakozást több tényező befolyásolhatja. Például megfigyelhető, hogy minél nagyobb egy cég, minél rosszabb a munkavállalók anyagi helyzete, minél régebben dolgozik valaki egy cégnél, minél elégedetlenebb valaki a munkarenddel, az anyagi és erkölcsi megbecsültséggel vagy a munkahelyi légkörrel, annál jobban motivált a sztrájkban való részvételre. Az a kutatói feltételezés, miszerint erős „kritikai” potenciál rejlik bizonyos munkavállalói csoportokban – fizikai dolgozók, nők, iskolázatlanabbak, fiatalok, hátrányosabb munkaszervezeti pozíciójúak –, a hazai vizsgálatok nem igazolták. Az is kiderült, hogy a sztrájkhajlandóság tekintetében nincs éles fizikai-szellemi vagy nemzedéki választóvonal, és nemi, iskolázottsági tagoltság sem. Az igazi törésvonal a munkahelyi viszonyok megítélésében az alacsony munkaszervezeti státusúak, a munkaszervezetbe gyengén integrálódók, az egészségi problémákkal küzdők, a kvalifikálatlan fizikai dolgozók alkotta kisebbség és a többiek között húzódik: valójában ők azok, akiket az új Mt. bevezetését követő kedvezőtlen munkahe-

lyi változások a leginkább érintettek (Dabis et al., 2015: 8.). Bizonyos munkavállalói csoportokban átlag feletti az elzárkózás a sztrájktól: a néhány fős munkaszervezeteknél, a mezőgazdaság, a humán szolgáltatás területén; ellenben a magasabb „konfliktusokozó képességgel” rendelkező szállítás, posta, távközlés és raktározás szférájában jóval magasabb a hajlam a militarizálódásra (Dabis et al., 2015: 77–78.).

A magyar munkavállalók eddig is közismert alacsony konfliktusokozó hajlamát és erősen mérsékelt aktivitását a legújabb kutatások is alátámasztják: a versenyszférában „a többség ugyanis semmiképpen sem venne részt egy esetleges sztrájkban (még akkor sem, ha ez egy »végső esetben« alkalmazott eszköz lenne)” (Dabis et al., 2015: 75.). A szolidaritási sztrájk iránti hajlandóság különösen alacsony. Paradox módon a munkaadók körében ennél is magasabb – néhány százalékkal – a sztrájk elfogadottsága.¹¹⁹ Mindez nyilvánvalóan összefügg azzal is, hogy magával a sztrájkjoggal kapcsolatban is nagy a tájékozatlanság – a legutóbbi évek fejleményeit illetően pedig még inkább.

A sztrájkszervezéshez elengedhetetlenül szükséges bizalom minden félből kölcsönösen hiányzik. Egyrészt a szakszervezeti vezetők és a tagság viszonya sem mindig felhőtlen egy akció megszervezésénél. Előfordul, hogy a tagság többet szeretne, mint amit szervezők javasolnak, vagy az is megtörténik, hogy éles helyzetekben a tagság magára hagyja a vezetőket. Általában véve a hazai munkavállalói kultúrából hiányzik az együttműködés, a sikeres sztrájkhoz szükséges szolidaritás, mind saját munkahelyükön, mind a különböző területen dolgozók között (Kun, 2016: 4.).

¹¹⁹ Ennek az lehet a magyarázata, hogy míg a munkavállalók a sztrájkra mint kockázati tényezőre gondolnak, addig a munkáltatók – mivel biztonságban érzik magukat, és nem érzékelnek sztrájkfenyegetettséget – nem tényleges veszélyként, hanem a jog által is elismert „elméleti” lehetőségként számolnak vele (Dabis et al., 2015: 9.).

A fenti változások nagymértékben leszűkítették a kialakult kollektív jogok érvényesítésének rendszerét, amely a szakszervezetek szerepének és egyáltalán a munkahelyi szolidaritás újrarendeléséhez vezetett. Az új Munka Törvénykönyvébe bevezetett, még elégséges szolgáltatások biztosításának kötelezettsége magát a sztrájk szervezését nehezítette, illetve lehetetlennítette el. A hazai szakszervezeti érdekvédelem és a munkavállalók kollektív szolidaritásának gyengése, valamint az új Mt. rendelkezései következtében azonban nemcsak a döntéshozatali részvétel és a sztrájk lehetetlenül el. Mind a gazdaság, mind a társadalom anomikus állapotát tükrözi a mindinkább terjedő jogon kívüli foglalkoztatás, a jogszabályok áthágása, az egymás közötti alkuk, megállapodások révén a szürke- (vagy akár a fekete)piac határán működő világ. Ami természetesen megint csak a szakszervezeti szervezkedések útjában is álló akadályt képez.

Miközben a sztrájk törvény tiltja a politikai (azaz nem gazdasági és/vagy szociális) érdekből kezdeményezett munkabeszűntetést, a sztrájkok jó része nem lehet *nem* politikai indíttatású, hiszen a munkáltató vagy maga az állam, vagy ha nem, a munkavállalók *gazdasági és szociális* érdekeit befolyásoló döntést a kormány (önkormányzat, parlament) hozza meg. Az érdekvédelmi szervezetek abból a szempontból is patthelyzetben vannak, hogy nyilvánvalóvá vált: azok az érdekvédelmi akciók, amelyek szakmai alapokon szeretnének tárgyalásos úton megegyezésre jutni a kormánnyal, semmire sem mennek a döntéshozók elzárkózása miatt.

A szakszervezeti mozgalmak Európa-szerte válságban vannak, a kollektív szerződések visszaszorulása általános jelenség, miként a fiatalok szakszervezeti mozgalmaktól távol maradása, a tagság elöregedése is. Ugyanakkor¹²⁰ számos kísérlet történik új célcsoportok – nők, egyetemisták, atipikus munkavállalók – bevonására,

¹²⁰ Az itt következő gondolatok a 2015-ös, évenként megrendezett Magyar Munkajogi Konferencián hangzottak el (a beszámolóért lásd Munkajog.hu 2015).

online sztrájkok szervezésére, és egyáltalán, a munkavállalókon túli terjeszkedés lehetőségeinek, innovatívabb kollektív szerződések, új partnerségi szerveződések próbálgatására. A hazai szakszervezetek számára is mind sürgetőbb kérdés annak eldöntése, megmaradnak-e vállalati kereteken belül, vagy pedig – ahogy egy munkajogi szakértő fogalmazott: „kilépnek a komfortzónájukból, a vállalaton kifelé is tekintenek, közösséget építenek, civil szervezetekkel tartják a kapcsolatot és egyéb akciókat szerveznek” (Munkajog.hu 2015). Mások a munkaerőpiac háromnegyedét alkotó mikro- és kisvállalkozóknál foglalkoztatott munkavállalók bevonásában látnak potenciált, de ez esetben is ki kellene lépniük a szakszervezeteknek megszokott terepükről. Többen felvetik a területi szerveződés fontosságát és az ebben rejlő lehetőségeket.¹²¹ Régóta függőben maradt kérdés annak eldöntése is, hogy a szakszervezetek bizonyos munkavállalókat védő elit munkásszervezetekké váljanak-e, vagy visszanyúlva az elesettek védelmének klasszikus szakszervezeti értékéhez, általánosabb módon próbáljanak segíteni a munkaerőpiacon rosszul boldogulóknak.

A szakszervezetek revitalizációja kapcsán két megoldási mód látszik kibontakozni. Az egyikről már esett szó (és a következő fejezet is tárgyalja): a társadalom különböző szegmenseibe kilépő, civil mozgalmakkal összefogó, a dinamikusan szervezkedő aktív szakszervezet modelljéről van szó. A másik fő elképzelés a szolgáltató szakszervezeteké. Ez a tendencia itthon is érzékelhető, számos szakszervezet és tagsága esetében alakult ki valamiféle, fogyasztási „visszaosztogató” piaci viszony, amely fogyasztáson keresztül lojaltizáló kádári stratégiához visszanyúlva, nem idegen a hazai szakszervezeti kultúrától. Ez azonban inkább az érdekvépviseleti munka gyengeségét jelzi, és nem melleleg éppen a szakszervezeti mozgalom közös cselekvésre és szolidaritásra építő alap gondolatát nélkülözi. Továbbá úgy tűnik, hogy a hazai

¹²¹ A munkahelyekhez kapcsolt alapszervezetekhez (és nem területhez) kapcsolódó szakszervezeti kötődés megszűnik a munkavállaló kilépésével vagy elbocsátásával.

szakszervezetek számára a jogi eszközök bevetése és mozgósítása sem lehet konstruktív stratégia, és mind többen hangsúlyozzák a láthatóság, az aktivizmus fontosságát.

Lássuk, hogyan kísérleteznek ezzel a szakszervezeten kívüli szervezetek, mozgalmak, milyen alternatívái lehetnek a kollektív cselekvésben megnyilvánuló szolidaritásnak!

3. SZOLIDARITÁS A HÉTKÖZNAPOKBAN ÉS VÁLSÁGHELYZETBEN

Napjainkban a szolidaritás kérdésköre nem tárgyalható a menekültválság érintése nélkül. Magyarországon a 2015-ös nyári menekülthullám és az erre adott válaszok különösen éles és ambivalens módon befolyásolták a szolidaritás percepcióját. 2015 nyarán az egész ország állt döbbenben az események sűrűjében: több százezer ember – közöttük sok idős ember, kisgyerekes család – vágott át az országon, kisebb-nagyobb megállásra kényszerülve.¹²² A döbbenetet azonban nemcsak az események sokkja okozta, hanem az erre adott hazai reakció: az erőteljesen ellenséges állami propaganda. A sok tekintetben negatív, elutasító társadalmi hangulat ellenére rengeteg magánember és kisebb-nagyobb civil szervezet sietett a rászorulóknak segítségére.¹²³

¹²² 2015-ben 177 135 főt regisztráltak menedékkérőként, emellett több mint 414 ezer tiltott határátlépő személyazonosságát regisztrálták a hatóságok (akik – kértek bár menedéket, vagy sem – túlnyomó többségükben elhagyták az országot). 2016-ra a menedékkérők száma ötödére esett vissza (Erát, 2017; KSH Menekültek a világban, 2016).

¹²³ A menekültek segítségét, ellátását önkéntes civilek végezték 2015. szeptember közepéig, a fizikai és jogi határzár életbelépéséig. (A Szerbiával szomszédos határszakaszon 2015. szeptember 15-én, a horvátországi határszakaszon pedig 2015. október 16-án lépett működésbe a határzár.) Bernát Anikó, Kertész Anna és Tóth Fruzsina adatai alapján „a budapesti székhelyű Segítsünk Együtt a Menekülteknek csoport zárt csoportja és a *Migration Aid* (MA) zárt főcsoportja elérte a 10 000 fős létszámot, de a MA nyílt oldala, ahová a legkönnyebben lehetett csatlakozni 35 000 like-ot gyűjtött össze. A konkrét segítői helyszínekhez kötődő zárt, operatív csoportok jellemzően párezres létszámmal működtek: a nagyobb budapesti pályaudvarokhoz kötődően a MA Keleti zárt csoportja 2500 fős, a MA Nyugati 2900 fős, a MA Déli pedig 1200 fős tagot számlált, a MA egyik fő vidéki bázisa, a MA Debrecen pedig 600 főt. A legjelentősebb vidéki csoport, az elsőként 2015. június végén alakult Migszol Szeged volt 2500 fő körüli tagságával. Az egyes csoportok tagsága természetesen átfedte egymást, sokan több csoportnak is tagjai voltak, különbö-

Mindez alapjaiban rázta meg a hazai szolidaritással kapcsolatos tudásunkat és elvárásainkat. Jelen fejezet arra a két legfontosabb kérdésre próbál meg választ adni, „miért, hogyan történhetett mindez?”, illetve „mi történt a későbbiekben ezzel a cselekvési potenciállal?”, hogy feltérképezhessem a kollektív cselekvés aktuális lehetőségterét. Az első kérdést a cselekvő szolidaritásra, a segítségnyújtásra vonatkozó társadalomtudományi szakirodalom – jórészt szociológiai, pszichológiai – segítségével vizsgálom,¹²⁴ a másodikat 9 célzott, fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés elemzésével. Ezek résztvevői társadalomtudományi szakon tanuló fiatalok voltak, a két szakértői csoportos interjút pedig civil szervezetek vezetőivel készítettük.

A szolidaritás kirobbanó megnyilvánulása

2015 nyarán a segítségnyújtásként megjelenő szolidaritás azért volt váratlan, mert – mint ahogyan az előzőekben szó volt róla – a hazai társadalom különösen bizalomhiányos, bezárkózó, sőt a leginkább idegenellenes Európában (az ESS értékkutatásai alapján: Messing–Ságvári, 2016: 23.).¹²⁵ Az idegen kultúrákat elutasító (és jórészt nem is ismerő) igen elterjedt attitűd gyakran párosul állampolgári passzivitással és a minden probléma meg-

ző mértékű aktivitással, de ettől függetlenül is figyelemreméltóan rövid idő alatt sikerült felépülniük a semmiből.” (Bernát–Kertész–Tóth, 2016: 291.)

¹²⁴ A semmiből rövid idő alatt kinövő szervezetek tevékenysége, szerveződése, valamint az önkéntesek és más segítők motivációjának feltérképezését szinte az eseményekkel egy időben megkezdték. Azóta több feltáró kutatás is napvilágot látott (Simonovits–Bernát, 2016; Bernát–Kertész–Tóth, 2016 és 2017; Zakariás, 2016b; Feischmidt, 2016, 2018; Janky, 2016).

A két, civil aktivistákkal, civil szervezetek vezetőivel készített csoportos interjút Takács Flóra PhD-hallgató segítségével és aktív közreműködésével szerveztém. A tíz, egyetemistákkal folytatott irányított beszélgetés részleteit, valamint a fókuszcsoporthoz tartozó módszer rövid ismertetését lásd a Függelékben.

¹²⁵ A hazai idegenellenességről (a teljesség igénye nélkül) lásd Fábrián–Sik, 1996; Csepeli–Fábrián–Sik, 1998; Bernát, 2010; Neményi–Takács, 2005; Simonovits, 2013, 2016; Sik, 2016; Sik et al., 2016; Messing–Ságvári, 2016.

oldását az államtól váró, paternalista hozzáállással. Minderre rájátszott a kormány idegenellenes kampánya 2015 áprilisától,¹²⁶ amely a menekülteket az európai kultúrát, társadalmat, majd a kereszténységet fenyegető – jobb esetben –, parazita gazdasági migránsokká, rosszabb esetben terroristává címkézte át. Az akut válságot 2015 júniusában végül az okozta, hogy az állami intézmények és hivatalos szervek eleinte tehetetlenül, majd tudatos passzivitással figyelték a tízezerszámra érkező menekültáradatot, megtagadva a legelemibb humanitárius ellátás biztosítását is. Ezt tovább fokozta a professzionális segítségnyújtó szervezetek (például a Vöröskereszt) tétlensége,¹²⁷ illetve több magas rangú egyházi vezető (például a katolikus érsek) felszólítása a be nem avatkozásra. Azok a magánemberek, civilek, akik a legkülönbébb indíttatásból szolidaritást mutattak a menekültekkel, kezdetben elég kaotikus körülmények között, de előbb-utóbb – gyakran professzionális szakemberek segítségével – önkéntes tevékenységüket, hozzájárulásukat megszervezve, rövid idő alatt számos szervezetet hoztak létre, tulajdonképpen állami feladatok megoldására és hatékonyan mondható ellátására.

Miközben a szolidaritás e kirobbanó megnyilvánulása sokak számára egyfajta felszabadulást jelentett,¹²⁸ lehetőséget adva többek között a cselekvő segítségnyújtásra, számos tényező nehezítette a civil segítők munkáját, szervezetekké formálódását. Egyfelől a minták hiánya, amin magának a közösségi cselekvésnek, a szerveződésnek a gyakorlatát értem, de idesorolható a magyar társadalom mindennapjaiban csak szórványosan megjelenő civil

¹²⁶ Előkészítendő a Nemzeti Konzultációt a Bevándorlásról 2015 májusában. Az idegenellenes, majd antiszemita vagy egyszerűen „csak” gyűlöletkeltő kampány társadalmi befolyásoló és véleményformáló erejéről lásd Bernát–Messing, 2015, 2017; Janky, 2016; Bognár–Janky, 2015; Torbó, 2016.

¹²⁷ Amit utólag a nyári szabadságolásokkal, majd a túlszegélyezés elkerülésével magyaráztak.

¹²⁸ „15-ben mintát kaptunk, kifejezetten felszabadító hatással járt: több évtizedes ilyen leszorítottságot és szegységet és frusztrációt szabadított fel, addig mindig lenyomták a szolidaritást” [civil aktivista].

önkéntesség kultúrájának gyengesége is. Több kutatás is beszámol a sürgősen megoldandó konkrét feladatok, illetve a legjobb szándékkal segíteni akarók amatőr hibái közötti feszültségről, az aktivisták és segítők egy részének túlpörgéséről, majd kiegészéről, a szervezeten belüli, illetve szervezetek közötti konfliktusokról. Másfelől a menekültek segítésének aktusa azonnal politikai felhangokat kapott, noha a legelterjedtebb indíttatású segítők nagyon heterogén társaságot alkottak, akiknek tetteit távolról sem lehet csupán ellenzéki politikai aktivitásként értelmezni.¹²⁹ A kormány migrációellenes kampányát követő diszkurzív térben a menekülteket segítők sokszor már nem is ellenzéki, hanem egyenesen mint „nemzetellenes”, „nemzetáruló” tevékenységet folytatók jelentek meg, amely diskurzusban humanitárius cselekedeteik a (muszlim) terrorizmus elősegítését szolgálták. Ez az újonnan kreált belső ellenségkép számos feszültséget, sőt helyenként inzultusokat is eredményezett a segítők és a menekültekben „migráns” idegent vagy veszélyforrást látó lakosok között (l. Takács F., 2018).¹³⁰ A segítők kriminalizálása azonban nemcsak a kormányzati retorika szintjén zajlott, hanem – az embercsempészet vádját a menekülteket a saját járműveikkel szállító segítőkre alkalmazó – jogszabályi szinten is, ami tovább nehezítette a konkrét segítségnyújtás lehetőségeit, illetve elbizonytalanította a résztvevőket és a szervezeteket.¹³¹ A szolidaritás illegitimé alakításának kormányzati szándéka az adott helyzetben valószínűleg nem akadályozta jelen-

¹²⁹ Bernát és munkatársai úgy látják, hogy a segítőkkel ellenséges diskurzusok mégiscsak elősegítették a kritikai-ellenzéki magatartást is magában foglaló csoportidentitás kialakulását a különböző, eredetileg hangsúlyosan politikamentes, politikasemleges szervezetekben is (Bernát et al., 2016).

¹³⁰ „Olyanokat láttunk, hogy megy a család és anyuka magyarázza a gyereknek, hogy látod, ilyenek, etetik ezeket a majmokat.” „Az első ülésen ült egy idős hölgy a lányával, és mondták, hogy takarodjatok már innen, (f****) ne hozzátok ezeket a fertőzött dögöket ide. Nagyon káromkodtak végig. Mi mondtuk, hogy érvényes papírjaik vannak erre a buszra. Aztán az lett a vége, hogy leköptek.” (Tóth, 2017)

¹³¹ Az embermentés és az embercsempészet összemosásának stratégiája nem magyar sajátosság, újra és újra megjelenik Európa-szerte a menekültellenes retorikában.

tős mértékben a segítségnyújtást, de hosszabb távon megágyazott a különböző segítségnyújtási, szolidaritási akciók címkézésének, sőt kriminalizálásának is.

A humanitárius akciók és szervezetek politikai aktorként megjelenítése, illetve az attól való félelem egyébként is rákfenéje a magyar társadalomnak. A különféle civil szerveződések (NGO-k) létrejöttét és közösségi cselekvését az is nehezíti Magyarországon, hogy a civilekkel szemben létezik egyfajta – sokszor már önmagában is nehezen értelmezhető – semlegességi elvárás, miközben a politika(i) pártok) minduntalan megpróbálnak rátelepedni a működő vagy formálódó civil szervezetekre. Ez azzal jár, hogy a civil szervezetek politikai címkézés alanyai lesznek, sokak szemében könnyen elvesztik a hitelüket, miközben céljaik legtöbbször nem is valósíthatók meg a politikai szféra érintése nélkül: mára a leg-
hétköznapiabb egyesületek, klubok működése, működtetése is átpolitizált hatalmi kérdéssé vált. Civil szervezetek látnak el többek között olyan állami feladatokat, mint tanodákban, szakkörökben, szakmai műhelyekben nyújtott oktatási segítségnyújtás, gyakran mentálisan vagy szociálisan hátrányos helyzetű gyerekeknek, a hospice vagy más egészségügyi központokban nyújtott betegellátás, idősgondozás, drogprevenció, környezetvédelem, sportolási lehetőségek biztosítása, helyi közösségekben közösségfejlesztés, hagyományörzés, városszépítés, illetve érdekérvényesítés (például betegjogok képviselője, egyes szakmák érdekképviselője, kisebbségek jogai, általában az emberi jogok stb.).

2014 őszén a kormány először az Ökotárs Alapítvány kriminalizálását (Torma, 2016) célozta meg, 2017 tavaszára már a teljes, a kormánypolitikusoknak nem tetsző, de egyébként állami feladatokat ellátó vagy ellátni próbáló civil szféra ellehetetlenítésével próbálkozott, ami 2018 nyarára egyes civil szervezetek kriminalizálásába torkollott.¹³² Ennek a helyzetnek a visszája azoknak az

¹³² 2017. június 13-án a parlament elfogadta a fideszes képviselők által benyújtott, orosz és izraeli mintát követő „civil” törvényt, amely regisztrációs kötelezettséget ír elő a külföldről is támogatást kapó civil szervezeteknek, és amelyek

álcivil szervezeteknek a sokasága, amelyek közpénzen, a jelenlegi kormány pártpolitikai támogatásával, sok esetben kifejezetten a kormány pártpolitikai eszközeiként működnek (GONGO-k).¹³³ Mindez sokakban tovább erősíti azt a civil szervezetekről alkotott negatív képet, amely szerint nem közérdeket, hanem (párt-) politikai célokat szolgálnak, megvonva így tőlük a támogatás és a részvétel potenciális lehetőségét.¹³⁴ Ennek fényében különösen problematikus, hogy a civil szféra működésére a mai napig egyetlen tényezőnek van meghatározó befolyása: a központi kormányzat tevékenységének. És miközben a támogatás, illetve

ettől kezdve külföldről támogatott szervezetnek minősülnek. A TASZ és a Helsinki Bizottság bojkottálja a törvényt, és az Alkotmánybírósághoz, az Európai Bírósághoz, valamint a strasbourgi emberi jogi bírósághoz fordult. 2018 januárjában elkészült a „Stop Soros” törvénycsomag, amely különböző szankciókat határozott meg „a tömeges migrációt propagáló, külföldről támogatott szervezetek” ellen, augusztusban pedig hatályba léptek a 25 százalékos „bevándorlási különadót” előíró szankciók. A menedékkéréssel és migrációval kapcsolatos tevékenységek (és nem mellesleg a hajléktalanság!) kriminalizálása az Alaptörvény (7.) módosításával zajlott, mely „az idegen népesség” betelepítésének tilalma mellett korlátozta a gyülekezés és szólásszabadság jogát. A kormány ezzel újabb szintet lépett, mely nem maradt következmények nélkül: az Európai Bizottság újabb kötelezettség-szegési eljárást indított Magyarország ellen, az Európai Parlament elé kerül az ország elítélése az Európai Unió közös értékeinek, például a menekültválságban vállalt szolidaritás semmibevétele miatt, illetve (újra) felmerült bizonyos szankciók lehetősége is.

¹³³ Klasszikus civil szervezetként van bejegyezve a Civil Összefogás Fórum és a polgári körök is (Kuti, 2016: 332.). A hazai álcivil szervezetekről, és általában véve az NGO-GONGO hazai szereplőiről lásd Varga Áron (Varga, 2016), a grassgroot, alulról szerveződő csoportokról Kerényi Szabina összefoglalóját (Kerényi, 2016).

¹³⁴ Gerő Márton és Kopper Ákos tanulmányából kiderül, hogy a hazai lakosság a politikai pártokhoz hasonlóan bizalmatlan volt a civil szervezetekkel szemben már 2014 előtt is (Gerő–Kopper, 2011: 60.). Kérdés, hogy ezt a civil szervezetek elleni frontális támadás és kampány hogyan módosította. Lehetséges, hogy bizonyos társadalmi csoportok esetében a kormányzat erőfeszítései visszafelé sülték el, legalábbis ezt a benyomást erősíti a Közbizalom 2017 (a Civil Kollégium Alaptörvény és a Közösségfejlesztők Egyesülete által megrendelt) kutatása. Eszerint a budapesti, iskolázott, 35 év alatti, és/vagy több forrásból tájékozódók körében éppen a civilelles és a „Soros-kampány” hatására nőtt a civilek támogatottsága (Közbizalom 2017). Azonban erősen valószínűsíthető (mivel nem készült felmérés), hogy a társadalom többségének civil szervezetekre vonatkozó véleményét negatívan befolyásolta a kormánypropaganda, mivel ez párhuzamosan zajlott az országgyűlési választásokra időzített, idegengyűlöletre és rasszizmusra épített ellenségképzésnek.

akadályozás szempontjából még viszonylag kedvezően ítélik meg az önkormányzatok szerepét a különböző civil szervezetek, a kormányzat megítélése egyértelműen negatív: a 2010 óta visszaeső kormányzati támogatás, a költségvetési támogatás perverz elosztása, a civilek elleni politikai támadások és egyáltalán a civil szféra gyarmatosítása a jellemző (Kuti, 2016: 290–293.).

Mindennek következményei jóval túlmutatnak a civil szervezeteken és általában véve a nonprofit szektoron, hiszen a szolidaritás állapota, formái elválaszthatatlanok a civil-nonprofit szférától. Magának a demokratikus építkezésnek és demokratikus ellenőrzésnek az alapja szűnik meg, amennyiben elveszti célját vagy vonzerejét a bármilyen szervezethez, közösségi cselekvéshez csatlakozás (hiszen a pártpolitikai aktorrrá válás alternatívája csak nagyon kevesek számára jelent valódi alternatívát. Nem is beszélve a kontroll és a demokratikus építkezés hiányáról és az eltérő (párt)politikai értelmezésének problematikusságáról). A közösségi cselekvés iránti érdektelenség vagy az aktorai-ba vetett bizalomhiány ismét abba az ördögi körbe vezet vissza, ahol az emberek szűk családi, baráti hálózataikba visszahúzódnak, társadalmilag is passzívvá válnak, és mivel kapcsolataik, tapasztalataik nagyon szűk körűek, rengeteg ismeretlen idegen és kevés ismerős van jelen életükben, ez tovább élteti az „idegekkel” szembeni bizalmatlanságot és az ellenséges beállítódást (Gerő–Kopper, 2011).¹³⁵ Ezeket a félelmeket napjaink trendjei is

¹³⁵ Utasi Ágnes 2013-as kutatásaiból is az derül ki, mennyire homogének a hazai ismerősi körök, baráti társaságok (Utasi, 2013: 64., 75.). Angelusz Róbert és Tardos Róbert 2003 és 2008 között vizsgálták a hazai társadalom egyre erősödő polarizálódását, a politikai polarizációt követő személyes kapcsolatháló homogenizálódása következtében. Az a magatartás, miszerint a politikai véleménykülönbségből adódó konfliktusainkat a mindennapokban is igyekszünk minimalizálni (hiszen kultúránknak nem része a konfliktuskihordás és konfliktusmegoldás gyakorlata), nemcsak a választói tömbök klikkesedéséhez, hanem a különböző világlátású és értékrendszerű emberek közötti érintkezés, kommunikáció és értelmes vita megritkulásához, a demokrácia alapjainak megrendüléséhez vezetett (Angelusz–Tardos, 2011). Ezt tetézi az iskolai szocializáció, amelynek során sem a demokratikus alapjogokat és kötelezettségeket, sem vitakultúrát, sem toleranciát és empátiát nem tanulnak a gyerekek és fiatalok, hiszen eleve nem is találkoznak

alátámasztják: a civil szféra jogi és adminisztrációs kontrollja, a kritikus hangok – főleg az emberi jogi, érdekvédő, *watchdog* szervezetek – ellehetetlenítése, sőt kriminalizálása, a politikai ellenségképzés, a nonprofit szféra finanszírozásának további romlása például a független finanszírozás vétójának alkalmazásával, kormányzati álcivil szervezetek létrehozása, támogatása, azaz magának a civil szférának a gyarmatosítása (Ágh, 2016: 29–33.; Kuti, 2016: 293–296.). A kormányzati támadás következménye, hogy visszalép a szervezetek eddigi pénzügyi támogatóinak jelentős része, újak toborzása pedig egyre nehezebbé válik. Magyarországon egyébként is hiányzik mind a CSR (vállalati társadalmi felelősségvállalás), mind a filantróp adományozás kultúrája. Mindennek eredményeképpen civil szervezetek szűnnek meg, alternatív szolgáltatások tűnnek el, de felmerül annak lehetősége is, hogy a jövőben újabb jogszabály-módosításokkal korlátozzák a szakmapolitikai véleménynyilvánítást is (Sebály, 2016), tovább kriminalizálják vagy más módokon vegzálják a saját vagy mások érdekeiért kiállókat.

2015-ben tehát azt láttuk, hogy miközben az önkéntesek száma az előző években folyamatosan csökkent, egy humanitárius válság kapcsán mégis emberek tízezrei vállaltak aktív szolidaritást. A válsághelyzet azonban természetesen kivételes. Az ilyenkor megjelenő intenzív segítségnyújtás miértjeire számos magától értetődő válasz is kínálkozik, illetve a pszichológiai kutatásoknak köszönhetően tudható, hogy az altruizmus akkor vált át a legkönnyebben tettekre, ha az ember tisztán látja, hogy a másik segítségre szorul, megválaszthatja, hogy segít-e vagy sem, illetve bármikor könnyen kiléphet a segítő helyzetből. Ez esetben nyilvánvaló volt a menekültek, különösen a családok és a kiskorúak kiszolgáltatottsága, a segítségnyújtásnak pedig számos – akár anonim – formája állt rendelkezésre a kevéske gyümölcstől

a saját szűk miliójuktól különböző diákokkal az európai viszonylatban extrém módon szegregált hazai iskolarendszerben (Neményi–Takács, 2005; Messing–Ságvári, 2016).

a pénzadományon át a konkrét önkéntes munkában megjelenő segítségnyújtásig. Az eseményeket követően szinte azonnal vagy bizonyos szereplőkkel az eseményekkel párhuzamosan felvett interjúk, kérdések arra világítottak rá, hogy a segítő szervezetek mindegyike, de a magánemberek többsége is, elsősorban humanitárius okokkal magyarázta cselekvő szolidaritását, sokan ismerőseik vagy családjuk érintettsége, vagy személyes okok miatt kapcsolódtak be a segítségnyújtásba (Bernát et al., 2016: 295.; Feischmidt, 2018). Azoknak a magánembereknek, akiket politikai motiváció (is) sarkallt a segítő beavatkozásra, szintén voltak humanitárius motivációik is: a hivatalos szervek szándékos tétlenségét akarták civilként kompenzálni, illetve az ellenségkonstruáló, idegenellenes kampány ellenpólusát demonstrálni.¹³⁶

A humanitárius motiváció egyébként nem meglepő vagy előzmény nélküli. Egyfelől, válság esetén a hazai lakosság is rendszeresen kifejezi szolidaritását (Kuti, 2006; Prehoda, 2015). Másfelől pedig az egyéni szolidaritás és segítségnyújtás esetében is, a szociális értékeket kifejező motivációk a legfontosabbak a magyar önkéntesek számára (Bartal–Kmetty, 2011: 19.; Utasi, 2013: 95.). A vonatkozó hazai kutatások egybehangzóan állítják, hogy Magyarországon az önkéntes cselekvés legalapvetőbb mozgatórugója a „tenni valami fontosat egy társadalmi ügyért” kijelentéssel ragadható meg, amelyet tovább erősít a hivatalos szervek tétlensége vagy tehetetlensége, a társadalmi célú tevékenységek állami támogatásának hiánya (Bartal, 2010; Bartal–Kmetty, 2011; Czike–Kuti, 2006). Ezzel összefüggésben, különösen fon-

¹³⁶ „Meg akartam mutatni, hogy a mi kultúránk az igenis segítő, hogy az embert védi. Vállasos neveltetést kaptam és nekem azt adták át a családba, hogy segíteni kell. Volt bennem egy ellenazonosulás a plakátkampánnyal szemben, hogy »Nem az én nevemben.«” (Tóth, 2017) A morális felháborodás, az empátia ereje, majd a konkrét segítségnyújtás azonban számos segítő politikai aktivizmusra is késztetett, jóllehet korábban nem vettek részt semmi ilyesmi (Kende et al., 2016a: 180.). Kende és munkatársai úgy vélik, hogy a menekültválságnak éppen az erősen átpolitizálódott kontextusa miatt az ebben vállalt önkéntességet „valójában a társadalmi változásokért végzett aktivizmus egyik formájának kell tekintenünk” (Kende et al., 2016b: 184.).

tos motiváció még a lokalitás eleme, az a meggyőződés, hogy tevékenységükre szüksége van a helyi közösségnek. Ez különösen akkor mozgósít erősen, ha a lakosok kormányzati forrás- és támogatáshiányt érzékelnek, illetve a cselekvésüknek közvetlen eredménye van (Czike–Kuti, 2006; Mészáros et al., 2011). (Erre később még visszatérek.)

A következőkben rövid (szociál)pszichológiai kitérővel az egyéni szolidaritás e két ösztönzője – a humanitárius aktusok, illetve a társadalmi problémamegoldás – vizsgálatán keresztül kísérlem meg bemutatni, milyen jellemzőkkel írható le ma a hazai szolidaritás – pontosabban: hogyan, mi motiválja ma a magánemberi szolidaritást, és milyen formákban jelenik ez meg.

Mikor (nem) vagyunk szolidárisak?

Amikor megkíséreljük kibontani a szolidaritás, a társadalmi segítségnyújtás motivációjának kérdéskörét, rögtön beleütközünk az angolszász utilitarista és pszichológiai megközelítés dominanciájába. Eszerint az emberek a kölcsönös viszonzás reményében segítenek másoknak, illetve azért, hogy rossz érzésüket enyhítsék. Ennek oka nem is a bajban lévő személy állapotának javítása, hanem a pozitív énkép, az önbecsülés fenntartása – „a jó ember segít másoknak, én jó ember vagyok” – és a társadalmi presztízs. E szerint a gondolatmenet szerint valódi altruizmus nem is létezik, hiszen az önzetlen segítségnyújtás mögött is a pozitív érzések és tapasztalat megszerzésének vágya húzódik. Más megközelítésen alapuló kutatások természetesen egyéb okokat hangsúlyoznak, és eltérő következtetésre jutnak.¹³⁷ Az együttműködő,

¹³⁷ Kérdés persze, számít-e a segítség indítéka, amikor a cselekvésnek kézzelfogható az eredménye? Az önkéntesség előmozdításában mindenképpen. Ezért is szerepel a motiváció kérdése ekkora súllyal az önkéntesség szakirodalmában, hiszen a legfőbb cél a segítő, kollektív cselekvés előmozdítása, fenntartása. Szintén mindegyik, a szolidaritás témakörére összpontosító csoportos beszélgetésben

segítő viselkedés az egyén értékrendjén, szocializációján is alapulhat: lehet a társadalmi felelősségvállalásba, az egyenlőségbe és az igazságosságba vetett hit, az önmagunkkal szembeni elvárások vagy társadalmi segítségnyújtási normák következménye, de állhat mögötte érzelmi kötelék és együttérző törődés, vagy esetleg önfeláldozási vágy. A magas empátiaszint inkább párosul proszociális viselkedéssel, mint például a presztízsszemponturnem anonim segítség, vagy későbbi haszonszerzés reményével kalkuláló, a beavatkozás költségét mérlegelő motiváció (Bereczkei et al., 2010). Azok a vizsgálatok, amelyek a másik helyzetének javítását célzó indíttatásokat tártak fel, három fő okot találtak: a szenvedést (azaz a segítő azért cselekszik, mert együttérez a szenvedővel), a hasonlóságot (minél nagyobb a hasonlóság az adó és kapó felek között, annál nagyobb a segítségnyújtás esélye), illetve az önértékelés növelésének lehetőségét.¹³⁸

A szenvedés elemének vizsgálata a szolidaritás, a segítségnyújtás és a humanitárius akciók terén ma divatos és izgalmas kutatási terület.¹³⁹ Didier Fassin szerint a szenvedés társadalmi megítélésében a közelmúltban újabb fordulat következett be (Fassin, 2002, 2012). A történelem során az emberek persze mindig szenvedtek, de a társadalmi szenvedés mint politikai konstrukció modern találmány. A humanitárius érv a 18. században született meg a filantróp társaságokban, akik a rabszolgaság eltörléséért harcoltak, de csak mintegy negyven éve meghatározó. Hannah Arendt (Arendt, 1991: 75–148.) a társadalmi kérdésről írt tanulmányában a „könyörület politikájáról” beszél, azaz a szegé-

spontán megjelent az utilitárius motiváció kérdése, amire a fiatalok nagy többségben nemmel válaszoltak.

¹³⁸ Jelen fejezetnek nem célja az altruizmusmotiváció vagy az önkéntesség szakirodalmának részletes bemutatása, így azokra a kérdésekre sem térek ki, hogy általában véve miért motiváltabbak az idősebbek, a nők és a magasabb iskolai végzettségűek a segítségnyújtásban kifejeződő szolidaritási megnyilvánulásra, illetve hogyan alakul át az önkéntesség felfogása (Magyarországon is).

¹³⁹ Akárcsak más érzelmek „felfedezése” a társadalomtudományokban. A szenvedés magyar nyelvű szakirodalmához lásd Balogh–Valastyán, 2016; Sik, 2017; Takács, 2016a, 2016b.

nyek, az elnyomottak, a „nép” szenvedései kiváltotta nyilvános cselekedetek erkölcsi igazolásáról:

„A történelem tanúsága szerint korántsem magától értetődő, hogy a nyomorúság látványa szánalmat keltsen az emberekben; az együttérzés még azokban az évszázadokban is a politikai szférán és a gyakran bevett egyházi hierarchián kívül működött, amelyekben a nyugati civilizáció erkölcsi normáit a keresztény vallás könyörületessége határozta meg. Itt azonban a tizennyolcadik századdal foglalkozunk, amikor ez az ősi közöny eltűnően volt, s az európai társadalom bizonyos rétegeiben, épp azok körében, akik a francia forradalmat csinálták, kezdett általánossá válni egyfajta – Rousseau szavaival élve – az emberrel »veleszületett idegenkedés, amelyet embertársai szenvedése láttán érez« (Arendt, 1991: 91–92., erről részletesebben Takács, 2016a, 2016b).

A társadalmi kérdésnek ez – a könyörület modern politikájának is nevezhető – felfogása nem az egyenlőtlenségek absztrakt elvonatkozásából indul ki, hanem a nyomor konkrét realizációjából és a nyomorultak szenvedéseiből. Fassin úgy véli, hogy erre alapoznak a kirekesztés kortárs reprezentációi, valamint a segélyezés közpolitikai intézkedései is,¹⁴⁰ ezért a mai kérelmezők is erre apellálnak (Fassin, 2005, 2018). Ez azonban egy paradoxonhoz vezet: az érdemre feljogosító szenvedés megjelenítése a szenvedés banalizációját eredményezi, ami éppen a segítségre érdemesítő együttérzést tompítja. A szenvedés dimenziójának bevezetése a politikába sokak szerint éppen a szolidaritás ideálját torzítja el, illetve ellehetetleníti a politikai vitát. Itt nemcsak a viktimizációs harcról van szó – ki a nagyobb áldozat, ki méltóbb

¹⁴⁰ Ez az elem a hazai segélyezési gyakorlatban is jelen van. Szalai Júlia részletesen dokumentálja a segélyezés mikéntjét, a „rászorultság” szempontjainak érvényesülését, a rászoruló és a segélyre nem jogosultak közötti döntési mechanizmusokat. Megállapításai egybecsengenek Didier Fassinéval, a francia segélyosztás tanulságairól – az igazságosság politikáját felváltja a könyörület politikája. Szalai szerint kiemelkedő szerepe van az „emberi tényezőnek”: konkrétan a rokonszenvenek, a jólétesültségnek, az ügyeskedésnek. A segély elnyerésének feltételévé a szánalom és együttérzés megszerzése válik, melyhez azonban elengedhetetlen a kérelmező lelki és testi nyomorának feltárása, feltárulkozása, lojális együttműködése, autonómiájának feladása, ön maga kiszolgáltatása (Szalai, 2007: 166–175.).

a szolidaritásra? –, hanem arról is, hogy a könyörület politikája – a neheztelés érzésével összekapcsolódva – azt kockáztatja, hogy a plurális vitára rászakad a „nyomorultakra irányuló jóindulatú figyelem, amikor is az egyik vitapartner a szenvedést lobogtathatja önmagában való jogként, elismerésként” (Périlleux–Cultiaux, 2009: 15.). Szerintük ezért a könyörület logikájának beemelése a vitába megakadályozza az elnyomottakkal való érdekközösség kialakítását, valamint képtelenné teszi a rászorulókat az egységes fellépésre, szabadságukban pedig az (egyéni) boldogság útkeresésére kötelezi őket.¹⁴¹ Az (elsősorban testi) szenvedés szolidaritásra érdemesítő szerepének (újbóli) megerősödését Robert Castel is visszalépésként értelmezi a társadalombiztosítást megelőző korba (Castel, 1995). Luc Boltanski pedig azért tartja átgondolandónak a szenvedők humanitárius meggyőződésű megsegítését, mert ezek a cselekedetek mindig elszigetelt, magánemberi akciók maradnak, amin persze változtatni kellene (Boltanski, 1993).

A humanitárius érv és a szenvedés motívuma a 2015-ös nyári szolidaritáshullám nyomán megkérdőjeztet önkéntes segítők motivációiban is messze a leghangsúlyosabb ok volt.¹⁴² Ezt Tóth Fruzsina Márta és Kertész Anna állapították meg, akik a segítők elsődleges narratívái alapján három fő motivációs típust is elkülönítettek: az altruista, a politikai indíttatású és az érintettségéből

¹⁴¹ A humanitárius érv térhódításának következményével számos szerző foglalkozik. Eszerint a politika már nem az érdek vagy az igazság terminusai-val, hanem a szenvedés és együttérzés fogalmaival él, hogy a humanitárius érv a kormányzás rendjévé, a kivételes állapot bevezetésének, sőt bármilyen katonai beavatkozás legitimáló erejévé is váljon (Fassin, 2014; Fassin–Pandolfi, 2010).

¹⁴² A humanitárius válságban segítők motivációi sokban hasonlítanak a hétköznapi önkéntesség ösztönzőihez. Tóth Fruzsina Márta gyűjtéséből néhány kiragadott példa: „Amikor először kimentem és láttam, hogy pokrocon ülnek a földön a gyerekek, akkor tudtam, hogy nekem segítenem kell.”, „Mivel tudom, mennyire nehéz egy kisgyereket kézben vinni, tudtam, hogy ebben nagy segítségre van szükség a menekült családoknál.”, „Két fiatal lány egy kisgyerekekkel, szíriaiak voltak. Nem is volt semmi kendő rajtuk. Beszélgettem velük, akkor döbbentem rá, hogy ők teljesen olyanok, mint mi.” (Tóth, 2016: 31. és 27.) A (korosztályi, nem státusbeli) hasonlóság, az „azonosság” felfedezésének élménye Feischmidt Margit menekülteket segítő önkéntesekkel készített interjúiban is meghatározó (Feischmidt, 2018: 88., 90.).

fakadó ösztönzést (Bernát et al., 2016; Tóth–Kertész, 2016). Kutatási eredményeiket összegzi az általuk összeállított 2. táblázat.

2. táblázat. Az egyéni önkéntesek fő motivációs struktúrái – ideáltípusok

Motivációs csoportok	Altruista motiváció	Politikai motiváció	Érintettség
Fő érzelem	együttérzés	felháborodottság	kötelességtudat, szomorúság
Munka típusa	adományozás, háttérmunka	operatív feladatok, hivatalos szervekkel való kapcsolattartás	tolmacsolás, orvosi ellátás
Menedékkérőkkel tartott kapcsolat	a segítségnyújtásban ragadható meg; terepmunka esetén a fő motívum a bizalomépítés	epizódszerű, a segítő munkára korlátozódik, más jellegű feladatok miatt kevés a személyes találkozás és tapasztalat	legszorosabb kapcsolat, sok érintkezés, aminek elsődleges oka a nyelvtudás, fő motívum a bizalom
Reflexió	változó	objektív, reflektált	érzelmi alapú

Forrás: Tóth–Kertész (2016), idézi Bernát et al., 2016: 297.

Nemcsak a szolidaritás motivációi voltak különbözők azonban, hanem maguk az önkéntesek is nagyon vegyes csoportot alkottak kor, iskolázottság, vallási meggyőződés és – a kormányzati diskurzus sugalmazásával szemben – átpolitizáltság tekintetében is. Látható volt persze bizonyos csoportok túlsúlya, hiszen nyári szünet volt, így az önkéntesként egyébként is aktívabb nyugdíjasok és idősebbek mellett rengeteg diák, sok tanár vagy más szellemi munkát végző segítő volt látható. Emellett mind a segítő Facebook-csoportok bejegyzéseiből, mind az említett kutatásokból kitűnik a hazai kisgyermekes családok intenzív közreműködése (Bernát et al., 2016: 291.).¹⁴³

¹⁴³ Ennek magyarázatához persze nem szükséges (szociál)pszichológiai szakirodalmi jártasság, elég, ha magunk elé idézzük a földre terített pokrócokon fél-

A válság azonban kivételes állapot a szolidaritás, a segítségnyújtás szempontjából is, mivel ilyenkor az ember gondolkodás, mérlegelés nélkül cselekszik, amire ilyenkor nincs is idő, illetve gyakran spontán érzelmei vezérlik.¹⁴⁴ A mindennapi szolidaritás vagy segítségnyújtás, különösen ennek rendszeressé váló formái azonban sokszor éppen az ellenkező megközelítésből vet fel kérdéseket: miért nem szolidárisak az emberek általában, és miért nem segítenek többet egymásnak?¹⁴⁵

A segítségnyújtás vagy a szolidaritás háritásának, illetve elutasításának számos jól ismert (szociál)pszichológiai és szociológiai magyarázata van. Ezek ismerete azért különösen fontos, mert feltételezzük, hogy amennyiben megismerjük azokat a pszichológiai gátakat, szociálpszichológiai mechanizmusokat, valamint szociológiai okokat, amelyek a szolidaritás és a segítségnyújtás háritását vagy megtagadását kiváltják, ezek tudatosításával, erre kidolgozott kampányokkal, terápiával pozitív változás is elérhető lenne. A segítő magatartás egyik legjellemzőbb gátja a kívülálló apátiája, amikor az emberek azért nem segítenek, mert nem érzik magukhoz közel állónak a másik problémáját, nem érzik érintettnek a másik szenvedésében. A nagyvárosi életmód természetes következménye a csoportos ignorancia és a konformitás kényszerének együtt járása: ha mások közömbösen viselkednek, az abban erősíti meg az egyént, hogy ő se avatkozzon közbe. A (szociál)pszichológiában külön kutatási terület a járókelő közömbössége néven ismert pszichológiai mechanizmus, amikor

ájultként heverő gyerekek képét, amely jelenetet a hazai lakosság egy része szó szerint testközelből élhetett át.

¹⁴⁴ A válság „ugye az megint csak az a modell, amikor hirtelen kellett egy kérdésre reagálni. És amiben van egy jobb fajta tehetetlenség is, merthogy az ember nem gondolkodik, meg a szervezetek se feltétlenül gondolkodnak azon, hogy most akkor ez végig menjen-e a döntéshozatali folyamaton, hanem amikor ott, helyben segítségre van szükség, akkor meglépik ezt, ami nyilván egy csomó feszültséghez is vezet, minél tovább tart ez a helyzet, vagy minél hosszabb ideig kell kezelni ezeket a problémákat” [egy civil aktivista].

¹⁴⁵ Több csoportos interjú elején is a szolidaritás kifejezésre spontán megjelenő reakció az „az, ami nincs” volt.

azért nem segítünk egy arra rászorulóknak, mert más sem teszi azt. Ha azonban valaki megteszi az első lépést, azaz nonkonform módon, nem a közömbös, a be nem avatkozó csoport normáinak megfelelően viselkedve segít, mások is csatlakoznak hozzá.¹⁴⁶ A néhány főnél nagyobb tömeg esetében a felelősségmegosztás elve is érvényesül, ilyenkor azt gondolják az emberek, hogy mások úgyis segítenek, vagy segíteni fognak, tehát nekik maguknak nem kell cselekedniük. További ok a kompetenciahiány vagy ennek érzése, ez esetben az emberek nem akarják önmagukat kínos helyzetbe hozni. Mindezeket a – legtöbb ember számára automatikusan jelentkező – mechanizmusokat felül tudja írni a segítő modell: ha valaki segít, akkor általában mások is beavatkoz(hat)-nak (Aronson, 1978).

A megkérdezett fiatalok közül a szolidaritási cselekvések egyik legnagyobb gátját többen is a platformok, cselekvési lehetőségek hiányában látták. Az aktívan önkénteskedők vagy társadalmi mozgalmakban részt vevők, esetleg külföldi tapasztalatokkal rendelkező fiatalok a segítségnyújtás és a szolidaritás kimutatásának hiányzó hazai kultúráját is kiemelték. A civil aktivisták véleménye megoszlott ebben: voltak, akik úgy vélték, hogy aki segíteni akar, az meg tudja ezt tenni, mások szintén előtérbe állították a szolidaritás kultúrájának hiányát. Ők azonban azt is hangsúlyozták, hogy a szolidaritás tanulható, amire több – főként iskolában zajló – kezdeményezést említettek, amelyek lehetőséget adnak a diákoknak konkrét segítői tapasztalat szerzésére (szendvicskészítés),¹⁴⁷ vagy a szolidaritás kifejezésének módjára (megemlékezés, együttérzés az áldozatokkal), amelyek a későbbi-

¹⁴⁶ Például sok, az adó 1%-ának megszerzését célzó motivációs kisfilm próbálja nézőjét kibillenteni a közömbös szemlélő szerepéből.

¹⁴⁷ A lelkes és jó szándékú kezdeményezések sajnos sokszor veszítik el éppen azt a funkciójukat, hogy a diákok testközelből ismerjék meg, értsék és érezzék át a rászorulóknak problémáit, és tapasztalják meg a szolidaritásból és segítségnyújtásból adódó élményt, mivel a segítség logisztikája végül a felnőttek (például a szülők) részvételét igényli. Így „az iskolai programok absztrakttá válnak, nincs személyes kapcsolat, a »jóérzés« megtapasztalása” [civil aktivista].

ekben mintaként is szolgálhatnak. Az iskolához kötődő másfajta segítségnyújtási formát, a gimnazisták számára kötelező iskolai önkéntes szolgálat (a továbbiakban IKSZ) ötletét a diákok közül többen helyeselték, de azok a megkérdezettek, akik ténylegesen részt vettek benne, rossz tapasztalatokról számoltak be.¹⁴⁸ Kérdés, hogy a nem megfelelő körülményekkel bevezetett intézkedés orvosolható gyermekbetegségeiről van szó, vagy arról a pszichológiai kutatások sokasága által megállapított problémáról, hogy az önkéntesség kötelezővé tétele – kényszere – nem növeli, hanem éppen ellene hat a segítség vagy az önkéntes tevékenység motivációjának (Dorner, 2013; Bodó et al., 2017).

Az önkéntesek aránya Magyarországon nemzetközi összehasonlításban egyébként is nagyon alacsony, kissé hektikusan változik nagyjából 300 és 500 ezer fő között (Czike–Bartal, 2005; Czike–Kuti, 2006; Bartal, 2010; Fényes, 2015; Perpek, 2017). Az elmúlt években megugró adatok (KSH Önkéntesek, 2016) legfőbb oka egyrészt kimondottan az érettségi teljesítéséhez kötelezően előírt „önkéntesség”, az 50 óra iskolai kötelező szolgálat. A másik ok módszertani-statisztikai. A KSH 2016-os hazai önkéntességről készített beszámolója szerint a 15–74 évesek harmada végzett előző évben önkéntes munkát, amelynek túlnyomó része alkalmanként (!) vagy rendszeresen végzett házi- és ház körüli munka, vásárlás, ügyintézés, gyermekfelügyelet, beteg- és idősgondozás. Mint látható, az önkéntesség e (propagandisztikusan jól kiaknázható) kategóriája – önkéntes segítség ellenszolgáltatás nélkül, akár saját külön háztartásban élő szülőnek, gyermeknek (!) is (KSH Önkéntesek, 2016: 2.) – erősen vitatható: a szomszédnak a

¹⁴⁸ Nemcsak arról van szó, hogy a kapkodva és átgondolatlanul bevezetett intézkedés nyomán egyéni megoldások születnek, a diákok sokszor nem mehetnek olyan helyre, ahol szükség van rájuk, oda meg igen, ami nem felel meg az intézkedés céljának (időnként az ingyen diákmunkaerővel történő visszaélésekről is hírt kaptunk), hanem arról, hogy esetenként az IKSZ-es fiatalok a közmunkásokkal konkurálnak a feladatok, munkák kiosztásánál. Ugyanakkor számos pozitív példáról is érkezik beszámoló (Domján, 2018), összességében a program bevezetésének eredményei vegyesek (Bodó, 2016; Bodó et al., 2017).

saját bevásárlásunkkal együtt megvett kiló kenyér, a nagyszülők baby-sittingje a szakirodalom által használt definíciói szerint nem sorolható az önkéntesség kategóriájába.¹⁴⁹

Az önkéntesség és a segítségnyújtás alapvető mozgatórugója éppen a személyes motiváció kialakulása, amely kollektív megjelenési formában valamilyen elérhető célt és kisebb-nagyobb sikerek megélését jelenti. A siker alatt egészen apró minisikerek is érthetőek, például a csoporton belüli elért konszenzusok, vagy az elköteleződésben meghatározó „saját hely” megtalálása egy csoportban, egy „ügy” iránti elköteleződésben. A társas kapcsolatok, a közösséghez tartozás megélése és az elismertség igénye egyébként a legfontosabb motivációja a szociális interakciónak – mint ezt a hazai önkéntes kutatások is megállapítják. Az elismertség nálunk azonban – a nyugat-európai, angolszász helyzettől eltérően – nem jelenti a társadalmi elismerés igényét, hiszen az önkénteskedés megítélése ambivalens, sokak számára még ma is úri passzióként felfogott tevékenység. Sokkal inkább annak a kisközösségnek, szervezetnek a tagjainak az elismeréséről van szó, amelyben maga az önkéntes tevékenykedik (Bartal-Kmetty, 2011: 20). Miközben nyilvánvaló, hogy az önkéntesség terápiás jellegű a hazai önkéntesek egy része számára is, ők ezt sokkal inkább társadalmi és nem énközpontú cselekvésként élik meg.¹⁵⁰ A motivációs tényezők között természetesen megjelenik

¹⁴⁹ E definíció szerint önkéntes munka az olyan szervezett, önkéntesen végzett tevékenység, amelyért végzője nem fogad el anyagi ellenszolgáltatást, és *amelyet önmaga és családja esetleges hasznán túl, elsősorban más személyek, társadalmi csoportok, a közösség épülése érdekében végez.* Ettől szokás megkülönböztetni, az önkéntes munkához szorosan kapcsolódó adományozást: a természetben és pénzben nyújtott támogatásokat, amelyeket az egyének minden ellenszolgáltatás nélkül ajánlanak fel nonprofit vagy egyházi szervezetek, közintézmények, illetve a családi és baráti körükön kívüli magánszemélyek számára (Czike-Kuti, 2006: 24.; Bartal-Kmetty, 2011: 146–147.). Tehát az informális, családtagoknak, barátoknak nyújtott alkalmi vagy akár rendszeres segítségnyújtást, illetve az adományozást ezek a vizsgálatok – a KSH-tól eltérően – nem definiálják önkéntességeknek.

¹⁵⁰ Azon persze lehet gondolkodni, vajon a pszichológiai motivációk erőteljesebb jelenléte az alacsony hazai pszichológiai kultúra, vagy adott társadalmi normarendszer következménye-e: az önkénteseknek az önfejlesztés, önismeret,

a karrier fejlesztése is, de elsősorban mint kapcsolatépítési és kevésbé tanulási, önfejlesztési lehetőségként. Mindebből az is kiviláglik, hogy mennyire sokféle feladatot tölt be az önkéntesség az atomizált, bizalom- és kapcsolathiányos társadalomban: az önkéntesek társas kapcsolatokat építenek ki, erősítik a társadalmi integrációt, mások helyzetének, problémáinak megértése révén pedig a szolidaritást és a reflexív beállítódást.

A segítségnyújtás vagy a szolidaritás hárításának és elutasításának tehát számos oka lehet: a bizalmatlanság, a félelem, az előítélet, a hibáztatás, a környezet nyomása vagy a lustaság. A hazai és a nemzetközi kutatások is azt mutatják, hogy az egzisztenciájukban fenyegetett, lecsúszó társadalmi csoportok a legbezárkózottabbak és legkirekesztettebbek (Utasi, 2013; Messing-Ságvári, 2016; Takács, 2015). A mindennapok során tapasztalt szolidaritás(hiány) feltérképezésére szervezett fókuszcsoportos beszélgetések egyik legérdekesebb része is a „szolidaritás luxusa” [egy szociológus hallgató] körül forgott. Az összes szociális szakos hallgatói csoportban megjelent az a belátás, hogy aki a mindennapokkal küzd, és nehéz helyzetben van, az általában nem segít, és érzelmileg sem tud bevonódni. Úgy fogalmaztak, hogy a bizonytalanságban élő ember nem szolidáris, de az sem, aki úgy érzi, „nem ott van, ahol lennie kellene”. Ugyanakkor az is felmerült, hogy a rászorulókat megértőbbek lehetnek a mások problémáit illetően, de ennek ellenkezője is: az attól való félelem, hogy az ember oda juthat, mint a nála rosszabb helyzetben élő, ellentétes reakciót, elhatárolódást válthat ki. A segítségnyújtási hajlandóságot és a szolidaritást mikroszinten kutató Utasi Ágnes ugyanezt találta:

„A szegények, hátrányos helyzetűek megsegítése, a közösségi jótékony-sággal realizálható szolidaritás (...) legnagyobb eséllyel nem a jómó-

őnigazolás motivációja tényleg nem annyira fontos, vagy csak nem érzékelik fontosnak, illetve illendőnek erre hivatkozni.

dúakat, hanem a szegényekhez legközelebb álló, legalsó ötödbe tartozókat motiválná [a kutatás szerint] a szerveződésre, közös fellépésre. Majd csak őket követnék bőséges javaikból könnyebben segítő legfelső ötödbe tartozók. Legkevesbé vállalnák a közösségi jótékonytságot azok a relatív jómódban élők, akik a »majdnem jólét« szintjének megőrzését és/vagy a gazdagodást preferálják a lemaradók segítése helyett.” (Utasi, 2013: 95–96.)

A hazai segítségnyújtási hajlandóságra jellemző, hogy „a magyarok leggazdagabb 20%-a bármely másik ország legszegényebb 20%-nál is elutasítóbb” (Messing–Ságvári, 2016: 25.).

Ehhez kapcsolódik a – csak két csoportban spontán témaként megjelenő – reciprocitás, viszonzosság kérdése. Ez azért fontos, mert a társadalomtudományos gondolkodásban általánosan elfogadott meggyőződés, hogy a kölcsönösség, a viszonzás elvárása a szolidaritás működésének alapja. A reciprocitás leginkább azokban az esetekben a szolidaritás alapja (vagy elvárása), amikor a felek hasonlóan érzik magukat, de akkor is, amikor a különbséget, különbözőséget érzékelik a résztvevők, ám megpróbálnak azonosságot konstruálni morális érvek segítségével, például egyetemes eszmékre hivatkozva.¹⁵¹

Az egyének legjobban a hozzájuk hasonlóknak bíznak, és ez mindegyik csoportban elhangzott: tipikusan a hasonló helyzetű emberek szeretnek inkább szolidárisnak lenni egymással. Ezt túlnyomórészt a mindennapi segítségnyújtásra értették, de volt, aki erre a sztrájkot említette példaként. Hazai kutatásokból az is kiderül, hogy ez a reciprocitásigény még a legszorosabb baráti, rokoni kapcsolatokon belül is erős, a nagyon eltérő helyzetű ismerőseiktől még bajban sem kérnek segítséget az emberek, nehogy lekötölezzék, adósak maradjanak (Utasi, 2013: 43.). Amely gondolattal megint visszakanyarodunk az általános biza-

¹⁵¹ Feischmidt Margit észrevétele szerint a segítési helyzetben részt vevő felek különbsége esetében a szolidaritást vállalók a kötelesség elemét hangsúlyozták (aminek alapja nyilvánvalóan éppen a különbözőség, a jobb helyzet, a segítségnyújtás lehetősége) (Feischmidt, 2018).

lom kérdéséhez: az egyén azért tesz meg valamit anélkül, hogy közvetlen viszonzást várna érte cserébe, akár olyasvalakinek, akit nem is ismer, mert arra a bizalomra épít, hogy hasonló helyzetben mások is így tesznek. Az utóbbi évtizedekben világszerte is mérhetően növekvő bizalmatlanság, a becsületesség előfeltételezésének hiánya alapjaiban rendíti meg a viszonzosságra épülő személyközi mechanizmusokat, és ássa alá a közösségi szerveződések formális és informális szegmenseinek a hatékonyságát, működésmódját, fennmaradását. Különösen a fiatal nemzedék esetében látható ez az aggasztó tendencia.¹⁵²

Mindez azt jelenti, hogy Magyarországon nagy számban élnek olyan emberek, akik egyáltalán nem számíthatnak segítségre, hiszen ők maguk nem képesek annak viszonzására.¹⁵³ Az utóbbi évek vonatkozó kutatásai kiemelik: mind az egyének baráti, mind ismerősi társasága túlnyomó többségében a saját státusához hasonló köréből szerveződik, így az emberek sokasága egyre esetlegesebben és egyre formálisabban érintkezik más társadalmi rétegbe tartozókkal (Utasi, 2013; Kmetty–Koltai, 2016; Kmetty–Koltai–Tardos, 2017; Albert–Dávid, 2015; Albert–Dávid–Kmetty–Tardos, 2017).¹⁵⁴ Mivel a szükségét szenvedők egyre kevésbé

¹⁵² Robert D. Putnam amerikai fiatalokra vonatkozó megállapítása szerint, a legfiatalabb, 18–29 évesek körében majdnem felére csökkent a szerepvállalási aktivitás és civil társulási készség, melynek mentális és szociális kihatásait is említi a szerző. Utasi szolidaritáskönyvének egyik legsokkolóbb eredménye – Putnam amerikai adataival összhangban – a fiatalok egyre erősebb „rendies elkülönülése”, a közéletiség attitűdjének, az altruista motivációjú segítőkézség nagyon alacsony aránya (Putnam, 2000; Utasi, 2013: 97–113.).

¹⁵³ Utasi kutatásaiból az derül ki, hogy a fővárosi forráshiányosak alig remélik, hogy kapcsolataik közül bárki is segítségükre sietne, a 45 év feletti idősebb középkorúak várnak a legkevesbé erős kapcsolataiktól önkéntes támogatást, és a segítséget remélők aránya az iskolai végzettség függvényében egyre emelkedik (Utasi, 2013: 43–44.).

¹⁵⁴ Utasi Ágnes kutatása szerint a magyarok háromnegyede választ barátokat, közeli ismerősöket a saját társadalmi osztályából, és minél fiatalabb valaki, annál erősebb ez a tendencia (Utasi, 2013: 74–75.). A növekvő társadalmi polarizálódás, esetenként kasztosodás nemcsak a mindennapi, hanem a rendszerszintű szolidaritás esélyét is csökkenti, hiszen „a társadalom jelzett két szegmense között az egyenlőtlenség olyan nagy, hogy a létfeltételek alapján formálódó érték-, érdek-

jutnak támogatáshoz az intézményi szolidaritás forrásaiból, illetve a civil szervezetek szolidaritási hálójának segítségével, szükségképpen csak a környezetükben élő jobb módú kapcsolataikra támaszkodhatnak. Ez a patrónusrendszer pedig emberek tömegeit teszi kiszolgáltatottá (Durst, 2011; Fábíán et al., 2011).¹⁵⁵

A hazai kutatási adatok is alátámasztják tehát, hogy egyrészt az szolidáris, aki megteheti,¹⁵⁶ másfelől „a szolidaritáshoz hozzáférés is egyenlőtlen, ez alapján pedig presztízs társul hozzá” [egy szociológus hallgató]. A szolidaritás problémájának ambivalenciáját jól jellemzi az egyik egyetemista érvelése, miszerint „nem egyenlő a hozzáférésünk a szolidaritáshoz, ez egy kiváltság” [másik szociológus hallgató].

Ki válik láthatóvá és elérhetővé a segítségnyújtás és/vagy a szolidaritás alanyaként, illetve kikkel vállalnak inkább szolidaritást az emberek? Milyen preferenciák alapján jönnek létre szolidaritási aktusok, esetleg hálózatok, és ebben mi a rászorultság szerepe? Mennyire veszik figyelembe a szolidaritási aktusok a méltányosság elemét? Egyesek szenvedései, szükségletei valamilyen szempont alapján fontosabbnak tűnnek másokénál, a segítségre szorulóknak végül támogatást kapó csoportjai pedig mindig valamilyen kiválasztás nyertesei, közöttük és a támogatásból ki-

és célrendszer különbsége többnyire nem teszi lehetővé, hogy egyazon közösség tagjai lehessenek” (Utasi, 2013: 24.).

¹⁵⁵ Ennek legszélsőségesebb formája az uzsorakölcsön, de a jelenlegi forráshiányos társadalom szinte minden rétegét áthatja a „patrónusoktól”, jó módú rokonoktól, barátoktól, jó ismerősöktől függés, mivel sokszor maguk a patrónusok is segítségre szorulnak. A patrónus–kliens hálózatoknak ez a burjánzása tovább erősíti a hierarchikus tagolódást, a függőséget, autonómiaképtelenséget (Beluszky, 2000; Utasi, 2013).

¹⁵⁶ Legalábbis, ami a jól mérhető adatokat illeti. Önkéntes tevékenységet például a legtöbben azért nem végeznek, mert nincs rá idejük, mivel egzisztenciális fennmaradásukra fordítják minden energiájukat. A kisebb jövedelműekre még az is jellemző, hogy rossz egészségi állapotukkal magyarázták az ez irányú passzivitást. A lakossági és állami kiadások visszafogása, a civil szervezetek forrásteremtési képességének meggyengülése tovább ront a helyzeten. A KSH adataiból is látható, hogy 2000-től csökken a háztartásközi segítségnyújtás (gyermekgondozás, építkezés, javítás-karbantartás, mezőgazdasági munka) aránya (Mészáros, 2011: 146–151.).

maradók között éles határ húzódik. A szelekció lehet esetleges is, de mint láttuk, sokszor valamilyen hasonlóság, azonosság motíválja a szolidaritást. A szolidaritás ennél fogva megnyilvánulhat egy bizonyos közösséghez tartozás, de bizonyos egyének személyes érdemei okán is. Ez az egyének vagy közösségek számára jelenthet elismerést, az önbecsülés növelésének lehetőségét, a kimaradóknak éppen az ellenkezőjét.

A fókuszcsoportok beszélgetéseiben elhangzott érvek a szolidaritás más ambivalens, problematikus pontjait is érintették. A klasszikus jótékonykodás nyilvánvalóan aszimmetrikus helyzetet teremt, hiszen a segítség aktusa társadalmi elismeréssel, presztízzsel jár, a segítettek oldaláról viszont lekötetlenséggel, kiszolgáltatottsággal társul. Az általam elért egyetemista közegeben a segítő és segített közötti egyenlőtlenség kimondottan hangsúlyosan értelmeződött, ezzel párhuzamosan a hagyományos értelemben vett jótékonykodást is megkérdőjelezték vagy egyenesen elutasították.¹⁵⁷ A fókuszcsoportok eredményeit nem lehet általánosítani, ugyanakkor nem véletlen, hogy más csoportokban a résztvevők önmaguktól hangsúlyozták a régi segítői minták egyenlőtlenséget, alárendeltséget kialakító felállásának elutasítását (amely éppen hogy hozzájárul alárendelt helyzetük fenntartásához). A fiatalok több csoportban is beszéltek arról, hogy sok esetben azok, akikkel szolidaritást vállal(ná)nak, nem is igénylik a szolidaritást, mert az tehetetlenségérzést, szégyenérzetet vagy megalázottságot vált ki belőlük.

Sokszor már a beavatkozás szükségességének feltevése is nem kívánt hatással jár. Itt elsősorban nem is a félreértelmezett szükségletekre, hanem a versenyképesség vagy az erőfeszítések csökkenésére gondoltak. Például abban az esetben, amikor a közösségépítés vagy más javak megszerzése nem saját erőforrásból

¹⁵⁷ Ebben a kérdésben mutatkozott a legnagyobb különbség a pszichológus és szociológus szakos hallgatók között: az előbbieknél egyértelműen az egyéni segítségnyújtás, az adakozás, jótékonykodás jelent meg a hétköznapi segítségnyújtás lehetőségeként, spontán módon maguktól nem is említettek közösségi akciókat.

történik, gyakran a megsegítettek rosszabb állapotba kerülnek, mint a segítség előtt voltak, mivel a segítők távozása után tehetetlennek és elhagyatottnak érzik magukat. A segítségnyújtással és a jótékonykodással kapcsolatos szakirodalom is rámutat arra, hogy a beavatkozás elvitathatja a megcélzottak önmagukért viselt felelősségét, valamint nagyobb hatalmat ad a segítőknek a közös cselekvések értelmezésében is (Zakariás, 2016a: 23–26.).¹⁵⁸ Mindeközben a hazai szociálpolitika egyre erőteljesebben selektál és szankcionál az „érdemes” és „érdemtelen” szegények között, illetve a közvéleményre is erősen jellemzők a segítségre szorulókkal szembeni legkülönbözőbb elvárások.

Ezek a megnyilvánulások részben cáfolják Ferge Zsuzsa félelmeit, aki egy évszázada a hazai értelmiség – elsősorban Kornai Jánoshoz és Bokros Lajoshoz köthető (Kornai, 2003; Bokros, 2004) – szolidaritási attitűdje kapcsán így írt:

„(...) a szolidaritás össztársadalmi kapcsolatrendszerből a gazdagok szegények iránti egyoldalú kötelezettségévé válik. A társadalmi tagságból adódó jogok átalakulnak a szegények rászorultság alapú szükségletévé. A »rászoruló« a sikertelen, a lehetőségeket – önhibájából vagy azon kívül – elszalasztó szegény, azaz semmiképpen sem egyenjogú vagy egyenrangú. Ezzel olyan aszimmetria épül be a társadalmi viszonyokba, amely hosszú távon szentesíti is, tartósítja is a szegények alárendelt helyzetét, és növeli kiszolgáltatottságukat.” (Ferge, 2004: 74.)

Meglepő még, hogy a rendszerszintű szolidaritás gondolata mennyire nem jelent meg a fiatalok körében. Az államosított, rendszerszintű (és kötelező) szolidaritás, például a nyugdíjrendszer, a munkavállalási biztonság, a munkanélküli-segély biztosítása egyáltalán nem, vagy csak elvétve, kiszólások szintjén jelent meg spontán módon a hét, hallgatókkal készített csoportos interjúban. A társadalmi szolidaritás vonatkozásában egyedül az

¹⁵⁸ Zakariás Ildikó például azt mutatja meg, hogyan reagálnak a határon túli magyar közösségek egyes csoportjai a rájuk irányuló magyarországi szolidaritási megnyilvánulásokra, hogyan igazodnak ezek hatalmi aktusként is jellemezhető elvárásaihoz, illetve hogyan állnak ennek ellen (Zakariás, 2016a).

oktatási esélyegyenlőtlenség problémája merült fel a beszélgetésekben. Ez egyfelől arra utalhat, hogy a jóléti szolgáltatások leépülése és elégtelensége adott állapot számukra, ennek rendszerszintű megkérdőjelezése nem opció számukra, másfelől az is szembetűnő, hogy mennyire egyéni értelmezésű, egyénközpontú a cselekvésben megnyilvánuló szolidaritás, illetve mikroszintű, egyének közötti személyes interakció.¹⁵⁹

A szolidaritástól az aktivizmusig

A hazai adományozási kultúra nehézségeit már említettük.¹⁶⁰ Az igazi gondot az arccal, esetleg névvel kiállás jelenti, mivel a szolidaritás vállalása, a szinte bármilyen kollektív társadalmi cselekvés, de sok esetben maga a segítségnyújtás aktusa is át van politizálva. Mint arról már korábban szó volt, az elhatárolódás a politikai attitűdtől, a hangsúlyosan antipolitikus civil magatartás Magyarországon (a rendszerváltás előtti időkbe visszanyúlóan) meghatározó minta. Ez a hagyomány, amelynek szellemében az érintettek a politikai téren kívülről próbálnak nyomást gyakorolni a politikai döntéshozókra, a közvetítő tér elvesztésével járt: miközben feladatukat vesztik a létező közvetítő intézmények, nem alakulnak ki újak sem (Mikecz–Böcskei, 2016). A politikai semlegesség igénye a civil szervezetek adataiban is visszatükröződik. A KSH adatai alapján Sebály Bernadett hívta fel a figyelmet arra, „hogy a 62 ezer civil szervezet kevesebb mint 6%-a regisztrálta magát érdekképviselői szervezatként”, ugyanakkor – teszi hozzá –, azok a szervezetek, amelyek politikailag semleges aktorként

¹⁵⁹ A szolidaritás ekképpen felfogott értelmezése a segítségnyújtás formáit is meghatározza; ennek végiggondolása a későbbiekben történik meg.

¹⁶⁰ Messze nagyobb arányban adakoznak az emberek állami és egyházi intézményeknek, konkrét programok szervezőinek, vagy közvetlen jótékonykodás során maguknak a rászorulóknak, az egyéni adományoknak csak kis része köt ki civil szervezeteknél (Czike–Kuti, 2006; Kuti, 2016: 299.).

szeretnének egy-egy szakterület – oktatás, egészségügy, kultúra – területén tevékenykedni, „szintén megpróbálnak hatással lenni helyi vagy országos szakpolitikai döntésekre” (Sebály, 2017). Úgy tűnik, hogy a politikai és a semleges „apolitikai” közötti határvonalat leggyakrabban a társadalmi problémák kezelése határozza meg: a tünetek enyhítése vagy ezek rendszerszintű okainak feltárása.

„Amennyiben azonban a civil szervezetek csupán elenyésző része fogalmaz meg elvárásokat a döntéshozók felé, az értékes segítségnyújtás végeredményben fenntartja az élehetetlen állapotokat, lecsendesíti az indulatokat, és a segítő szervezetek gyakran biztonsági szelepként funkcionálnak »a hatalom« kezében.” (Sebály, 2017.)

Látni fogjuk, hogy a politikamentesség igénye egyszerre lehet stratégia, kényszer, de nehezen tartható vágyalom is.

A szervezetek perspektívájából az apolitikusság sokszor kifizetődőbbnek látszik, és nemcsak a finanszírozás szempontjából. Az így gondolkodó szervezetek úgy vélik vagy úgy tapasztalják, hogy jobbak az esélyeik az érdekvédelmi tevékenységre, az ügyük iránti érdeklődés felkeltésére, a tagtoborzásra, ha hangsúlyosan politika- és/vagy vallássemlegesek maradnak. Még a más szervezetekkel, más üggyel kapcsolatos szolidaritás vállalása is erősen kérdéses számukra, mivel tartanak a tagok bizalomvesztésétől. Az együttműködés különösen kockázatos, ára pedig a hitelesség elvesztése, a tagság kiábrándulása lehet.¹⁶¹

Mindemellett a rászorultakat segítő szervezetek jó része számára természetes, hogy szolgáltató tevékenységük mellett érdekvédelmet is ellássanak, és ez fordítva is igaz: sok mozgalom nyújt segítséget a mindennapok során (néhány konkrét példa erre: Kuti, 2006: 332.). Az egyént a közjó érdekében cselekvésre motiváló aktivizmusból gyakran lesz egyértelmű politikai cselekvés, illetve értelmezés kérdése, hogy egyáltalán különválasztható-e

¹⁶¹ Ezért arra a politikailag semleges csoportok is figyel(het)nek, hogy ne szervezzék rá saját akcióikat más tüntetésre.

a kettő.¹⁶² Miközben az antipolitikus attitűd hagyományainak szellemében a civil társadalmi mozgalmak a politikai vitáknak nem lehetnek/lehetnek résztvevői, csak kiváltói (vagy helyettesítői), vannak olyan civil szervezetek, amelyek túlteszik magukat a politikai szereplőkkel (például egy parlamenti képviselővel) együttműködés dilemmáján, mert fontosabb számukra az ügyükért folytatott harc, mint a politikai semlegesség.¹⁶³ Ilyen összefogásra sikeres példa a Taigetosz-törvény visszaküldése utólagos normakontrollra az Alkotmánybírósághoz a Tanítanék Mozgalom és az LMP együttműködésének és harcának eredményeképpen. Kevésbé volt sikeres (egyelőre) a Város Mindenkiért Mozgalom és az Együtt, LMP, Párbeszéd kilakoltatásellenes együttműködése annak a törvényjavaslatnak a benyújtásakor, amely megelőzné a gyermekes családok hajléktalanná válását. Úgy tűnik, a kormányzati represszív politika hatására egyre több civil szervezet politizálódik át, illetve a politikai pártok is elkezdtek jobban figyelni a civilekre.¹⁶⁴

A politika felvállalása/elfogadása mellett a hosszú távú működés másik nagy kihívása az intézményesedés problémája. Az alulról szerveződő (*grassroots*) mozgalmak, hálózatok, ma működő civil platformok lehetőségeit körüljáró tanulmányában Kerényi Szabina részletesen tárgyalja az intézményesedés ambivalenciáját, ennek előnyeit, hátrányait és kényszerítő körülményeit (Kerényi, 2016). A *grassroots*-szerveződések sokszor hatalmas

¹⁶² Kende Anna és munkatársai kutatása éppen arra irányult, hogy a 2015-ös menekültválság idején segítők motivációiban elkülöníthető-e a kollektív cselekvés két szintje, az önkéntesség és a politikai aktivizmus (Kende, 2016b). A kérdésről részletesebben lehet tájékozódni a mozgalmak kutatás szakirodalmában, magyarul erről lásd Boda, 2012; Ferencz, 2015; Kerényi, 2016; Mikecz, 2010; Szabó, 2008.

¹⁶³ Az aktivisták szerint a civilek körében gyakori a „politikuskok démonizálása”, a pártoktól vagy pártpolitikusoktól sokszor egyértelmű krízishelyzetben sem akarnak sokan segítséget elfogadni [civil aktivista fókuszcsoport]. Az antipolitikai civil hagyományról Miklósi, 2000; Mikecz–Böcskei, 2016.

¹⁶⁴ Kifejezetten a civil kezdeményezések és a politikai pártok összekapcsolását segítő hozta létre Gulyás Márton civil aktivista a Közös Ország Mozgalmat 2017-ben. Arra azonban nem sokan számítottak, hogy a választást követően ennyire megcsappan az ellenzéki pártok aktivitása.

tömegeket mozdítanak meg egy ügy mellett egyszeri tiltakozó akció során – például az internetadó elleni tüntetésnél. Máskor hosszabb távon marad egy mag, kisebb, informális hálózatok formájában, tudatosan kerülve az intézményesedést. Ennek okait Kerényi a szervezetté válással együtt járó adminisztratív feladatok megszorodásában látja, ami túlterheltséggel és kiégéssel jár a tényleges cél eltűnése, a tagok fluktuációja miatt (Kerényi, 2016: 95–101.). A civil aktivisták fókuszcsoportjain ezek mellett más érvek is elhangzottak: a nem bejegyzett szervezetek – mivel nem kapnak támogatást – függetlenek, ezért sokkal nagyobb a mozgásterük: könnyebben állnak be ügyek mögé, kapcsolódnak másokhoz. A mozgalmároknak az is nehézséget okoz, hogy formális civil szervezet tagjaként sokszor nem, vagy kevésbé lehet saját egyéni véleményüket képviselni.

Ugyanakkor hosszú távon kivitelezhetetlen az informális működési forma, a mozgalmaknak is szükségük van valamilyen finanszírozási csatornára, valamint tárgyalópartnerként is csak formális szervezetként jöhetnek szóba. Erre példa a Tanítanék Mozgalom, mely megszámlálhatatlan szakpolitikai változtatás kezdeményezője, a kormányzat mégsem fogadja el őket partnernek. Más kérdés, hogy maga a Tanítanék talán nem is törekszik erre, ismerve a kormány „tárgyalási” – időhúzó, semmire sem kötelező, nem kompetens szereplőket delegáló – stratégiáit, illetve számos olyan példa lebeghet a szemük előtt, amikor az érdekvédőket olyan struktúrákba kényszerítették bele, amelyben elvesztették az identitásukat (az oktatás terén például HÖK, Pedagógus Kamara).

A különösen a működés finanszírozása miatt bekövetkező intézményesedés további következménye, hogy a civil szervezetek a mindennapokban gyakran projektmegvalósító szerepbe kényszerülnek. Ez azt is jelenti, hogy nem tanúsítanak kritikus magatartást, főleg nem konfrontálódnak a kormányzati politikával szemben, hiszen a fennmaradásukat biztosító projektek sorsáról állami szervek döntenek. Sebestyén István az önkormányzatok

és civil szervezetek együttműködését vizsgáló tanulmányában „a kooperációs olló kinyílására” hívja fel a figyelmet: az önkormányzatok egyre szűkebb partneri körrel működnek együtt, és hálnak el az önkormányzatok támogatta civil szervezetek (Sebestyén, 2016: 81.). Az állami (és az állami kezelésű uniós) forrásokért, az ezt kiérdemlő „érdemes” és „érdemtelen” szervezetekként besorolásért folyó küzdelem nyilvánvaló következménye a mozgalmak radikalizmusának csökkenése, a depolitizálódás, illetve a konkurencia kiéleződése, az együttműködés és a szolidaritás szétesése. Emellett van példa ezzel ellentétes fejleményekre is. Az együttműködési hajlandóságot erősíti, hogy „annyira rossz a helyzet, hogy mindig kialakul kapcsolódási pont” [egy civil aktivista], emiatt a kormányzati politika maga tolja az embereket a mozgalmasodás, az utcai politizálás irányába.¹⁶⁵

Ugyanezek a – vonzó és taszító – hatások érvényesülnek a szervezetek tagtoborzásakor is. Általános benyomás, hogy egyre többen érzik magukat megfélemlíthetőnek, egy, a Fidesz–KDNP vezette önkormányzatokhoz több-kevesebb szállal kötődő munkahely például sokak szerint eleve kizárja a csatlakozást. Már a részvétel egy demonstráción is személyes félelmeket hív elő – „a főnök meglát” –, és következményekkel járhat. Ahogyan az egyik, civil szervezetek csoportos interjúján részt vevő fogalmazott: „magunkat is meg kell győznünk, hogy bátrak legyünk, meg együtt legyünk”. Nyilvánvaló, hogy a civil kurázsiz leginkább akkor öltheti közös cselekvés formáját, amikor valaki úgy érzi, „nincsen veszténivalója”. Mindezen körülmények között a civil szervezetekhez csatlakozóknak egyszerre kell mozgalmi emberré, szervezeti emberré és társadalmi vállalkozóvá válnia (Ágh, 2016: 7.; Kuti, 2016: 285.). Ez utóbbira – a másik két „magától értetődő” jellemző mel-

¹⁶⁵ Remek példa erre a kormány oktatáspolitikája: a középiskolás diákok tüntetéseit, vonulásait eszköztelenségük idézi elő, hiszen az oktatás anomáliáira vonatkozó észrevételeikre, kifogásaikra, követeléseikre a kormány oktatáspolitikája érdemben semmilyen módon nem reagál (hacsak a tüntetésen részt vevők hatósági vegzálását és a Független Diákszövetség szóvivőjének nyilvános médiabeli megalázását kormányzati válasznak nem tekintjük).

lett – azért van szükség, mert a már megszokott oktatási, szociális, egészségügyi közszolgáltatások ellátásának – állam melletti, de egyre gyakrabban: állam helyetti – felvállalásán túl egyre fontosabbak az új vagy speciális szükségletekre reagáló, azok kielégítésében úttörő szerepet vállaló szervezetek (Kuti, 2016: 285.).

A civil aktivistáknak tehát egyszerre többfajta szerepkört kell betölteniük, sokféle, gyakran speciális tudás birtokában kell lenniük, és főleg: áldozatot kell hozniuk a magánéletük rovására. Úgy tűnik, Magyarországon ez utóbbi a kardinális kérdés: hozunk-e áldozatot a közösségért, vagy megelégedünk azzal, hogy a probléma(ka)t a magunk számára megoldjuk? Ez utóbbit erősíti az egyéni stratégiakeresés hagyományának nehézségi erején túl a társadalom atomizálásának, az egyéni stratégiák erőltetésének jelenlegi orbáni stratégiája is. Egyre gyakrabban fogalmazódik meg reakcióként a lassan politikai szállóigévé is váló „ki kell lépni a komfortzónánkból” megállapítás, amely egyszerre jelent bátorságot és a nehézségek felvállalásának terhét. Ez azonban önmagában csak keveseket mozdit meg, fontos annak tudatosítása is, hogy az egyes egyének akkor cselekednek közösen, ha ők maguk érzékelik, miért „jó”, miért érdemes szolidaritást vállalni másokkal. Például mert valamilyen igazságtalanságot észlelnek, és úgy vélik, mások is ugyanúgy érznek. Ez a jogosnak és közösnek érzett felháborodás csoportidentitást teremthet számukra, amely minél erősebb, annál inkább és annál többen vesznek részt valamilyen közösségi cselekvésben, akár aktivitásban. Ez ahhoz a paradoxonhoz vezet el, hogy minél többen kapcsolódnak be, annál kevesebb szükség van a konkrét egyénre, ő mégis akkor csatlakozik, hiszen akkor érzi hatékonynak saját aktivizmusát, látja meg a tömegben az erőt. Amikor minden egyes egyén konkrét hozzájárulására lenne szükség, akkor kevesen bíznak a sikerben, spontán aktivizmus helyett inkább a többiek reakcióira várnak, és ha ezek szórványosak vagy eredménytelenek, senki sem hoz áldozatot, és eredmények híján az együttműködések is elhalnak. Ezért nagyon fontosak az eredmények. Ha a célkitűzés sikere vá-

rat magára, akkor a tiltakozók többnyire feladják a küzdelmet, jóval ritkább esetben radikalizálódnak, azaz vetik bele magukat a közös ügy személyes áldozatokkal is járó támogatásába.¹⁶⁶

Mindezek fényében nem meglepő, hogy sokan kifáradással, apátiával jellemzik az utóbbi évek civil aktivizmusát. A szervezetek működését inkább jellemzik alkalmi túlélési, semmint a döntéshozókkal szembeni proaktív stratégiák. Maguk az aktivisták úgy látják, hogy az elmúlt évtizedekben jól teljesítenek a tiltakozás (és ennek megszervezésének) bizonyos területein – például a sajtó kezelése, a mozgósítás megszervezése, kulturált vitahelyzetek –, de a mozgósítás, a nyomásgyakorlás területén ötletszegényebbek. Például a tiltakozás esetében a petíciók és tüntetések mellett nagyon ritkán jelennek meg más eszközök, más típusú mozgalmak, pedig új szimpatizánsok, tagok csak az eszköztár kiszélesítésével toborozhatók. Maguk a figyelemfelhívó tiltakozó tüntetések is nagyon egyformák, ritkák a felvonulást közösségi élménnyé emelő dalok, rigmusok, szócickek, kevés szimbólum, zászló, transzparens vagy általában véve látványosság jelenik meg.¹⁶⁷ Ezek azonban nemcsak a közösségi élmény miatt fontosak, hanem a vicces, meghökkentő és újszerű kampányok olyan embereket is elérnek, akikre nem, vagy csak kevésbé jellemző a politikai véleményük kinyilvánítása a hagyományos részvételi keretek között. A bevándorlás-, idegen- és Európa-ellenes plakátkampányra válaszoló ellenplakátkampány tapasztalatai is azt mutatják, hogy az erkölcsi felháborodás, valamint az ezzel összefüggő ideológiai motivációk akkor hathatnak széles körben, ha a felháborodás a megszokottól eltérő politikai terepen jelenik meg (Csaba et al., 2016: 182.).¹⁶⁸

¹⁶⁶ Aktivisták beszámolója szerint az is oka lehet a leállásnak, ha siker esetén nincsen előre elgondolva, mi legyen a következő lépés.

¹⁶⁷ Aminek egyik oka persze megint csak a közösségek, szubkultúrák hiánya, az egyénenként csatlakozók kevésbé fognak ilyesmivel előállni, mint egy kisebb-nagyobb társaság.

¹⁶⁸ Lásd a kormányzat gyűlölködő feliratait bibliai idézetekkel, vicces szójátékokkal kiforgató Kétfarkú Kutypárt plakátjait. („Aki velük van, ellenük van”,

A civil szféra másik nagy nehézsége a polarizáltság, a szétforgácsoltság. Ezt növelik az élesedő versenyben a fennmaradás érdekében hozott, a célokat módosító kompromisszumok, a szektorszintű érdekképviselés hiánya, valamint hogy nagyon sok esetben éppen a kulcsszervezetek nem szólalnak meg a közös ügy támogatása érdekében (Kuti, 2016). A polarizáltság ugyanakkor természetes, hiszen a civil szféra sokszínű és heterogén mind céljai, mind eszközei tekintetében. A probléma inkább a koordináció és az együttműködés hiányában rejlik. Ez különösen szembetűnő a főváros–vidék viszonylatában, de egyformán jellemző a különböző szervezetekre, bárhol legyenek is azok. A megkérdezett civil aktivisták közül többen rossz tapasztalatokról számoltak be a szakszervezetekkel történő együttműködés tekintetében, de erős véleményként jelent meg a csoporton belüli szolidaritáshiány is.

A szervezetek megosztottsága bizonyos tekintetben történelmi örökség. Az egyházzal kialakított viszony, az etnikai dimenzió, a már említett város–vidék-különbség olyan törésvonalakat jelentenek, amelyek nehezen megkerülhetők, emiatt a pártokhoz nagyon hasonlóan tagolják a civil szférát (Körösényi–Tóth–Török, 2003: 131–147.).¹⁶⁹ Magukon a civil szervezeteken belül is jellemző egyfajta – ki nem mondott, de nehezményezett – hierarchia. A megszólalók véleménye szerint éppen a nagyobb, elismertebb „civilbbecket” nehéz bevonni közös ügybe vagy akcióba, illetve az érdekvédelem módja mentén is kialakult egyfajta egyenlőtlenség: a jogi eszközök túlsúlyba kerülésével a jogvédő szervezetek dominálnak, miközben a más, például kampányolós eszközöket

„Tudta, hogy Magyarországról több mint 1 millió ember akar Európába menni?”, „Mert éheztem, és ennem adatok, szomjaztam, és innom adatok, jövevény voltam, és befogadtatok, Máté 25: 35”, „A gyűlöletkampány szeret téged”).

¹⁶⁹ Tudható, hogy a civil szervezetek, társadalmi egyesületek száma és aktivitása, valamint a társadalom tagjainak kölcsönös bizalma között szoros pozitív korreláció van. Ugyanakkor Putnam kutatásai arra is rámutattak: ahol a civil társadalom különböző dimenziók – politikai meggyőződés, etnikai vagy vallási hovatartozás – szerint megosztott, ott a különböző, egymással szemben bizalmatlan civil „társadalmak” a bizalmatlanságot erősítik a társadalom egészében (Putnam, 1993; Kornai, 2003).

használó szervezetek nem kapnak akkora elismerést (ami egyébként nem hazai sajátosság). A szervezetek közötti együttműködést nehezítik az erőteljes brandépítés (kényszere), a kommunikációs és adománygyűjtési (*fundraising*) szempontok, illetve a különféle ügyek mentén szétnyíló érdekek, ahol mindenki csak a sajátjáért küzd.¹⁷⁰

A szervezetek közötti érdekkülönbség világosan elkülönülő elemei mellett érdemes pár szót szólni a szervezeteken belüli érdekkülönbségekről. Ezeket táplálhatják csoporton belüli egyenlőtlenségek, de a részvétel nagyon különböző érdekei az együttműködési motivációt is megterhelik. Az együttműködést lehetővé tévő konszenzus keresése ugyanakkor bizonyos esetekben azt eredményezi, hogy „a működési módunkban annyira törekszünk a konszenzusra, és ez annyira nehezen megvalósítható, hogy általában ezek így elnapolódnak, hacsak nem teljesen egyértelmű dolog. Akkor emiatt inkább az lesz, hogy magánemberként [...] támogatjuk, de a mozgalomban most még nem tudunk nyilatkozni” [egy civil aktivista]. Általános jelenség, hogy „személyesen a tagok többsége simán beleáll helyzetekbe; ha egy szervezet nevében kell döntést hozni, akkor ez sokkal nehezebb, és sokkal hamarabb megtalálják azt az ilyen kicsit elmosós választ, hogy nem mondunk nemet, de azért közel sem állunk bele” [egy civil aktivista]. Mások ugyanakkor azt is hozzátették, ma sokszor „már a tevékeny empátia sem egyértelmű”, éppen a fent említett eltérő érdekek miatt.

A civil szféra szétforgácsoltságát tovább erősíti a kormányzat direkt megosztásra építő stratégiája. Egybehangzó vélemény, hogy – a szakszervezetekhez hasonlóan – egymással potenciáli-

¹⁷⁰ „Mennyire azonos az eszköz használat, mennyire fogadható el a másik szervezet, hogyan hat a másik szervezetnek a brandje az én brandemre, sajnos, tehát hogy ez van. Mármint hogyha olyan civil szervezetekről beszélünk, akik labdába tudnak rúgni, akkor ez van. Tehát azért van egy ilyen gazdasági, üzleti jellege a dolognak” [civil aktivista a különböző szervezetek közötti összefogásról]. Egy másik aktivista megfogalmazása szerint a civil szervezetek is cégszerűen működnek, így kell hogy működjenek.

san szolidáris és együttműködő aktorokat állít szembe egymással a jelenlegi kormányzat úgy, hogy sok apró lehetséges cél (eredmény?) kecsegtetésével fragmentálja a résztvevőket, akik egy-egy kisebb cél sikeréért küzdve, nem kockáztatnak, és csatlakoznak egy nagyobb ügönhöz.¹⁷¹

Látható, hogy a – jórészt állami feladatokat ellátó – civil szervezeteknek egy mind ellenségesebb és elnyomó politikai rendszerben kell megküzdeniük a mindennapi működés, az intézményesedés, a finanszírozás nehézségeivel. Ebben a légkörben a szervezeti erőforrások és a szövetségesek léte–nem léte kardinalis kérdés. A fókuszcsoporthoz szerzett többtucatnyi civil szervezetre vonatkozó információból az derült ki, hogy a szervezetek közötti megosztottság sokszor egyszerűen kapacitásproblémára vezethető vissza. Mivel kevés az aktivista, konkrétan nincsen ember, akit egy szervezet elküldhet leültni, tárgyalni egy másik csoporttal, különösen nem a rendszeres egyeztetésekre, mivel egy ember nem tud többféle üggyel foglalkozni.¹⁷² Ennek egyrészt az a következménye, hogy sokszor nem is tudnak egymásról az azonos célokért küzdők, nagyon sok civil szervezet már évek óta dolgozik ugyanezen a területen, mielőtt végül egymásra találnának.¹⁷³ Másfelől nagyon kevés idő és lehetőség marad az együttműködéshez szükséges bizalom megteremtéséhez: „a bizalmi tőke, a kapcsolati tőke építésére szerintem nagyon ke-

¹⁷¹ A szakszervezeti kooperáció rendszeres problémája ez a stratégia: „Mindig vannak olyan szakszervezetek, akik, nem tudom ezt szebben mondani, mert így érzem, a kormány tenyeréből esznek, és cserébe az a dolguk, hogy szétverjék a meglévő, a kialakulóban lévő együttműködéseket, amivel esetleg erőt lehetne demonstrálni és eredményt lehetne elérni” [szakszervezeti vezető].

¹⁷² A kapacitás hiánya nemcsak a szervezetek, hanem magánemberek szempontjából is állandó probléma, különösen a kisgyermeket nevelő anyák érzik véglegesnek az idejüket és befejezetlennek a munkájukat. Ezekhez a küzdelmekhez lásd Dósa–Udvarhelyi, 2017.

¹⁷³ Lásd a Magyar Szegénységellenes Hálózat egyik alapító szervezőjének példáját, hogyan tudatosultak egy ilyen találkozó alkalmával alapvető jogi kérdések évtizedek óta a szegénység enyhítéséért küzdő szervezetek számára – konkrétan például, hogy Magyarországon nincsen törvényi garancia a gyermekéhez megakadályozására.

vésszer hagyunk időt, és nagyon keveset beszélgetünk egymással. Az a befektetett idő, amit így egy ember emberi kapcsolatba beleteszünk, az nem is csak hosszútávon, hanem már rövidtávon nagyon-nagyon kifizetődik. És ez nagyon fontos alapja annak, hogy tényleg meg tudjak bízni a másokban, és azt tudjam gondolni, hogy ha összefogunk, akkor ő is bele fog tenni annyi munkát, nem fog engem egyedül hagyni” [civil aktivista]. A kevés egymásra fordítható figyelem miatt a korábban felhalmozódott feszültségek kibeszéletlenek maradnak, ami tovább nehezíti az együttműködést, esetleg bizalmi válságot teremt, valamint a különböző tapasztalatok is nehezen állnak össze valamilyen közös tudássá. A szervezetek közötti szerepleosztás sem mindig alakul harmonikusan a megbeszéltek vagy legalábbis az előzetesen elvártak szerint.¹⁷⁴ Jól összedolgozó csapatok is gyakran bomlanak fel különböző ügyek mentén, például ha a szervezésben sikeres profi közösségszervezők máshova csoportosulnak, vagy egy-egy szervezet intézményesedését követően.

Az együttműködés ugyanakkor nélkülözhetetlen nemcsak a közös cél, hanem a saját „ügy” terjesztése és a bázisbővítés miatt, és az együttműködés a saját tagok és szimpatizánsok számára is üzenetet hordoz, mozgalmi identitást alakít ki, kapcsolati és bizalmi tőkét épít. Egy ilyen együttműködés nagyon látványos és eredményes tud lenni, különösen, ha mozgalom formájában jelenik meg. „Például a Tanítanék [Mozgalom] pozitív volt, és siker volt. Az, hogy a közoktatást, meg az oktatást egyszerűen oda helyezte a társadalom asztalára, amikor, hát a kormányzat nagyon nem akarta. És miután a nagy tömeges tüntetés alábbhagyott, a lényeg; hogy ott van az asztalon, nem tudják megkerülni, viszonyulni kell hozzájuk, és az emberek is magukban tudják, hogy viszonyulni kell hozzájuk” [egy civil aktivista]. Az egészségügy és az oktatás ügyének összekapcsolását, a közös érdekvédelmet

¹⁷⁴ Többek között ezeknek a problémáknak a rendezésére is több kezdeményezés jött létre, például a Civil Lobbiz Kerekasztal, a Maci (Magyar Civilszervezetek), a Civilizáció, a Civil Kollégium, Közös Ország Mozgalom stb.

egyértelműen a szolidaritás sikereként élik meg a bármilyen más területen is aktív civil szervezetek megkérdozett tagjai.¹⁷⁵ A szolidaritásra épülő együttműködés eredményeképpen a 2016-os sorozatos tiltakozások nyomában „egy brandszerűség állt össze, és így vizualizálva is lett, ami a nyilvánosságot nagyon komolyan elérte, egyébként nem csak belföldön, hanem külföldön is”, „az együttműködésből sokan talán tanultak, és lett is eredménye, a jogi szövegek is mások lettek, talán az akciók is erősebbek lettek, a társadalom szélesebb rétegeihez eljutott”, valamint „nagy lépés volt a civilszervezetek politikai vállalása is”.

A mozgalmak eredményessége – ha úgy tetszik: sikeressége – több szempont alapján is megélhető és megítélhető. A látványos és tömegeket felvonultató tüntetések kiváltó oka valamilyen érzelmi felfokozottság, leginkább felháborodás, amit nem lehet hosszú távon fenntartani. A tömeg szétszéledése, az „ügy” lecsengése sokakban kelt csalódást,¹⁷⁶ annál is inkább, mert Magyarországon gyakran irreális elvárásokat fogalmaznak meg a tüntetés résztvevői (és a média) a tüntetés szervezőivel szemben, például most már a pártpolitikai innovációkat is tőlük várják (Mikecz, 2018). Pedig nem lehet azt állítani, hogy az utóbbi évek tiltakozásai, mozgalmak ne értek el volna sikereket: gondoljunk a 2014-es netadó, a 2016-os CEU-s és közoktatási törvények, a Római-part és a Liget tervezett beruházásai elleni fellépésekre.¹⁷⁷ A konkrét eredményeken túl – kormányzati intézkedések megakadályozása, felelős államtitkárok leváltása –, az összefogás olyan problémákat fogalmazott meg, számos olyan, sokakat

¹⁷⁵ „Kedves Mária! Nem lehetünk neked elég hálásak, hogy felváltad a mozgalmunkat!” Nyílt levélben mondott köszönetet a Tanítanék Mozgalom Sándor Máriának, a fekete ruhás nővérnek. http://hvg.hu/itthon/20160405_Nyilt_level_tanitanek_mozgalom_Sandor_Maria?s=hk

¹⁷⁶ Például a több tízezres „esernyős tüntetések” fő szervezőjének, a Tanítanék Mozgalomnak is erősen csökkent a társadalmi beágyazottsága 2016 márciusa óta, de közben szakmai mozgalomként aktív és kezdeményező maradt.

¹⁷⁷ A 2014–2018 közötti társadalmi megmozdulások sikereiről és kudarcairól lásd Mikecz, 2018.

érintő sérelmet tett láthatóvá, amelyek megkerülhetetlenné váltak a politikai diskurzus és döntéshozatal szintjén is (mellesleg népszerűségvesztést okozva a Fidesz–KDNP-nek). A mozgalmak kutatások perspektívájából szemlélve az utóbbi évek megmozdulásainak „sikere” ezek következményeiben rejlik, a – például a parlamenti felszólalásokban jelentkező – politikai napirend meghatározásában és a csak később érzékelhető olyan kulturális hatásokban, mint amelyek elismerést, identitást generálnak adott társadalmi csoportok számára (Mikecz–Böcskei, 2016). A szociálpszichológia felől pedig a közös fellépések „nem vagyunk egyedül” hatása, illetve a „mi vagyunk többen” kommunikálása látszik meghatározónak a későbbi cselekvés szempontjából. A társadalmilag fontos ügyek megfogalmazása, szélesebb körben ismertté tétele a „sikeresség” kulcseleme, mivel a mozgalmak sokszor olyan zárt világok (*filter bubble*), amelyekben túldimenzionált jelentőségre tesz szert egy-egy esemény, miközben a mozgalom üzenete, felszólítása valójában el sem jut el a címzettekhez. Éppen ezért fontosak azok az ügyek, amelyek átnyúlnak a szociokulturálisan homogén közösségeken, például a helyi szerveződések esetében.

Több megkérdozett civil aktivista benyomása szerint a szolidaritás az utóbbi években nem is annyira a nagyszabású és látványos, mint inkább a kisebb helyi kezdeményezésekben mutatkozik meg. Ezek különösen akkor működnek jól, ha a helyi polgármester, önkormányzat vagy önkormányzati intézmények – például a családsegítő – is együttműködnek egy kezdeményezésben. A nonprofit szektor kutatója, Kuti Éva szintén azt prognosztizálja, hogy a civil aktivitás inkább helyi szinten, több kisebb, elsősorban a saját életkörülmények javítására irányuló, ad hoc projektben lesz jellemzőbb. A jelenlegi politikai légkörben még kevesebb a politikai színezetű civil kezdeményezés, de a rászorultság és a szükség miatt esetleg nőhet az önkéntes munkavégzés (Kuti, 2016). Ez azt is jelentheti, hogy a partikuláris aktivizmusnak nevezett, a támogatottakat – például valamilyen köz-

vetlenül elszenvedett sérelem, vagy „vérségi”, területi elv alapján – kiválogató kollektív cselekvések, azaz a szolidaritás bezárkózó/kirekesztő formái erősödnek meg (Mikecz–Böcskei, 2016).¹⁷⁸

Élményvezérelt aktivizmus, posztmodern *riot* – a reflexív szolidaritás terjedése

A következőkben a közösségi cselekvés bizonyos típusának bemutatásával a szolidaritás átalakulása, konkrétan az általam reflexívnek nevezett szolidaritási forma elterjedése mellett érvelek, valamint felhívom a figyelmet arra az eshetőségre, hogy ez a globális jelenség Magyarországon a helyi sajátosságok és a politikai berendezkedés következtében annyira deformálódhat, hogy ezek miatt a szolidaritás késő modernitásbeli átalakulása elválhat a nemzetközi trendektől.

A kötet kiinduló gondolata szerint a mindennapokban megnyilvánuló szolidaritás számos formája átalakult az utóbbi években, évtizedekben. A családi, baráti segítségnyújtás, az önkéntesség változása, a társadalmi vállalkozások szerepe viszonylag jól megragadhatók – lennének, ha lehetőség nyílna átfogó kutatásukra –, az adakozási, adományozási kultúra,¹⁷⁹ a szomszédsági szolidaritás kevésbé könnyen. A szolidaritási akciókra jellemző változások legszembetűnőbb terepe mégiscsak a tömegeket mozgató kollektív cselekvéseké. Az aktivizmusban megjelenő új tendenciákat a külföldi szakirodalom a reflexív aktivizmus, illetve a posztmodern *riot* kifejezésekkel jelöli, melynek jellegzetességei idehaza is tapasztalhatók (Szabó, 2008: 111.; Kerényi, 2016: 90.,

¹⁷⁸ Ez a fajta aktivizmus inkább a radikális jobboldal szervezeteire jellemző, melyek „civilisedése” ugyanakkor szintén megfigyelhető (Mikecz–Böcskei, 2016: 244.). Lásd a véradás, a hagyományörzés, a közbiztonság témái mellett egyre hangsúlyosabban megjelenő állatvédelem és a parlagfűirtás, és a szélsőjobboldali mozgalmak összekapcsolódását.

¹⁷⁹ Erre lásd Zakariás (2016a), valamint Sik et al., (2017) kísérletét.

100.). Ezek az elméletek leginkább – és elsősorban – a globális mozgalmak kapcsán olyan társadalmi-kulturális kontextusvesztésre figyeltek fel, amely a hagyományos helyi, vallási, politikai közösségekben gyökerezett aktivizmus helyett a világ akár más felén felmerülő, bármely ügy iránti elköteleződést jelentik, jól látható és körülhatárolható csoportok számára. A társadalmi aktivizmus ilyenformán reflexívvé válása a sokféleség erősödéséhez vezet:¹⁸⁰ a megfogalmazott célok, az üzenet eljuttatásának módja, a „happening dramaturgiája” is nagyon sokféle lehet, de maguk a részt vevő egyének és csoportok, a szimpatizánsok is sokféleképpen interpretálhatják saját fellépésüket, tiltakozásukat – az ellenfelekről, nem is beszélve a sajtóról és általában a közönségről (Szabó, 2008: 108–114.). Erre csak ráerősít a párhuzamosan kibontakozó internetes aktivizmus. Az internetes agora felületei gyorsan és sokakat érnek el, ugyanakkor a sok gyors, ad hoc megmozdulás (és az ezekre kiküldött felhívások) sokszor válnak áttekinthetetlenné. A digitális mobilizálás kritikusai szerint a legkülönbözőbb ügyeket felkaroló digitális aktivitás rövid ideig tud ugyan tömegeket mozgatni, de közösséget nem hoz létre (Szabó, 2008). Ezt a magam részéről túl sommás megállapításnak tartom, inkább tűnik reakciónak az évtizeddel ezelőtti csodavárásra az internet és a digitális technológia közösségépítő szerepét, valamint általában a tömegjelenséget illetően.

A reflexív aktivizmusra, ahogyan a vele rokon, az inkább az európai társadalmakra értelmezett, élményvezérelt aktivizmust is kiemelten jellemzi az „individuális kollektív cselekvés” (Mikecz–Böcskei, 2017: 243.). Az aktivizmus e formáiban a cselekvés kiindulópontja és végpontja egyaránt az egyén, akit személyes – leginkább érzelmi felindultságon alapuló – választása, nem pedig érintettsége vagy sérelme motivál csatlakozásra (Bennett, 2012). Elköteleződése informális, távol tartja magát a szervezettebb,

¹⁸⁰ Többek szerint a radikalizmus és a rendezvényi kockázatok növekedéséhez is, de ezek az értelmezések az antiglobalista mozgalmakra koncentrálnak legfőképpen.

hierarchizált formáktól. Ennek megfelelően cselekedetei sem a politika világát célozzák, hanem leggyakrabban valamilyen altruista tevékenységben nyilvánulnak meg, amelyet esetleg egy aktivista közösségben, szubkultúrában folytathat. Ennélfogva az élményvezérelt aktivitás erős motiváló ereje a szolidaritás, mutatkozzon ez meg az önkéntesség, a szolidaritási tüntetések vagy kulturális önkifejezés formájában (Mikecz–Böcskei, 2016: 242–244.).

A hazai szolidaritási mozgalmakat figyelve az látható, hogy továbbra is a kifejezetten a politikai döntéshozókat megcélzó, egy-egy szakpolitikai terület befolyásolását kívánó, „tranzakciós” NGO-aktivizmusa meghatározó – a kezdeményezések terén mindenféleképpen. Ugyanakkor nyilvánvaló az élményvezérelt aktivizmusként leírt attitűd terjedése akár a civil tevékenységeket, akár a kollektív mozgalmakat tekintjük.¹⁸¹

„A hosszú távú együttműködésnek nincs annyira kultúrája Magyarországon, inkább a hálózatosodásnak van.¹⁸² Hogy összefogunk azért, hogy információt cseréljünk, meg hogy kapcsolatban álljunk, meg hogy tudjunk egymásról. [...] Sokkal több példa van erre a hálózatosodó megközelítésre, ami alapvetően nem egy stratégiai összefogás, hanem inkább egy ilyen információ csere. Rengeteg e-maillal, meg cikkel egy levelezőlistán.” [civil aktivista]

A reflexívnek nevezhető szolidaritás terjedése nem is annyira az elkötelezett, civil aktivisták beszámolóiban érhető tetten, hanem a szolidaritás potenciális résztvevőinek válaszaiban, reakcióiban. Reflexív,¹⁸³ mivel tudatosan (ki)választáson alapul,

¹⁸¹ A kollektív mozgalmakban ez különösen szembetűnő, de ne felejtjük el: bár Budapesten sokkal többen tüntetnek egy-egy adott ügy mellett, vidéken többen tagjai különböző civil szervezeteknek, valamint a politikai véleményalkotásnak, részvételnek is más módjai preferáltak, például tiltakozás helyett a választott képviselők felkeresése.

¹⁸² 200 emberrel már jól működő országos hálózat alakulhat ki, utolsóként ilyenből nőtt ki például a Momentum pártja is.

¹⁸³ A reflexív szót Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash reflexív modernizáció, reflexív késő modernitás koncepciói nyomán és értelmében használom

könnyen visszavonható, *ad hoc*, elköteleződésre nem kényszerítő. A szolidaritás motivációja abban az értelemben is személyes, hogy a szolidaritás nem a *másikról*, a szolidaritás alanyáról szól, hanem a szolidáris egyénről – az ő identitásáról, önkifejezéséről, motivációjáról. Az individuális kollektív cselekvéshez hasonlóan a reflexív szolidaritás is inkább egyéni aktus, még akkor is, ha közösségi formában jelenik meg. Ennek látványos és magával ragadó megnyilvánulásai a – Zygmunt Bauman szavaival élve – szolidaritáskarneválok, amikor a szolidaritás szunnyadó potenciáljai hosszabb-rövidebb időre az egyént magával ragadva teljesednek ki. A reflexív szolidaritás azonban nem pusztán az élményvezérelt aktivizmus, vagy a kollektív *riot*-hoz csatlakozás motivációs ösztönzője. A reflexív szolidaritást individualizmusa, individuális jellege különbözteti meg a korábbi szolidaritás-koncepcióktól, amelyben a szolidaritás nem univerzális alapvetéssé, nem vonatkozik mindenkire, ennélfogva a társadalmi integrációnak sem magától értetődő eszköze, segítője. E kortárs, kifejezetten az egyén szubjektív választásán, sőt ízlésén alapuló szolidaritásból például teljesen eltűnhet a kölcsönösség eleme: a megkérdozett fiatalok jó része számára nem volt szükséges a szolidaritást kiváltó másik egyén reakciójára, de akár még a szolidaritás aktusának tudatosulását sem igényelték a másik részéről. A szolidaritást sokak számára jelentette az – általában megrázó – tragédiát követő együttérzés, néhányuk számára az ima, illetve a közösségi oldalon megváltoztatott profilkép. A fiatalok másik része ellenben nem tartotta szolidárisnak azokat a gesztusokat, amelyek nem nyilvánultak meg konkrét cselekvési aktusokban és/vagy nem tudatosultak a szolidaritás alanyai számára, magyaránnem érzékelték közvetlenül azokat. Az így gondolkodók közül többen kifejezetten károsnak gondolták a reflexív szolidaritás

(Beck, 1993; Giddens, 2013; Beck–Giddens–Lash, 1994. Minderről több is megtehető: Márkus, 2003; Dupcsik–Szabari, 2015; Sik, 2013; Rényi–Sik–Takács, 2013).

másik embert nem elérő megnyilvánulásait, mint a tényleges cselekvés alóli (ön)felmentést.

Másfelől éppen ez a „gyenge” szolidaritás ágyazhat meg újabb, egyének és társadalmi rétegek közötti kapcsolathoz.¹⁸⁴ Az egyén választási szabadsága, „reflexivitása” az intézmények rugalmasabbá, perszonalizáltabbá válásával párhuzamosan tovább gyarapíthatja az emberek, szervezetek közötti kapcsolatokat, „az összekötő társadalmi tőkék” számát, így alakítva ki egy mind összetettebb szolidaritás-rendszert. Jóllehet, az ilyen gyenge kapcsolatok sokszor felszínesek, de átjárást biztosíthatnak különböző problémák, „ügyek”, egyének és szervezetek között, megteremtve a kapcsolatokat az esetleges együttműködés, szolidaritáscselekedet előtt.

Napjaink fent bemutatott szolidaritásértelmezéséhez jól illeszkedik Richard Sennett „informális, nyitott kimenetelű együttműködés” koncepciója.¹⁸⁵ A kapcsolatok elmélyítésére, a szolidaritás megerősítésére szolgáló elképzelés mindhárom eleme egyformán hangsúlyos. Az informalitás azt jelenti, hogy a közös beszélgetésbe vagy cselekvésbe bármilyen előzetesen megadott kommunikációs és viselkedési szabályok nélkül csatlakozunk. Így teremthető meg annak lehetősége, hogy mindenki a maga módján szólaljon meg, beszéljen, bárhol is jöjjön. Ez lehetővé teszi, hogy a kommunikáció valóban a leglényegesebb problémákról szóljon, mivel ezzel elkerülhető, hogy például a tanultak elnyomják a marginalizáltabb helyzetűeket. A nyitott kimenetel azt tanácsolja, hogy ne kötődjünk egyetlen lehetséges végkifejlethez, fogadjuk el, hogy mások is vezethetnek minket – akár előzetes tudás nélkül. Ez azt is jelentheti, hogy vállaljuk a tévedés lehetőségét, azt, hogy nem csak saját elképzeléseink jók

¹⁸⁴ Ehhez kapcsolható Sik Domonkos késő modernitást jellemző hálózati szolidaritás koncepciója (Sik, 2007).

¹⁸⁵ A szolidaritás által vezérelt „informális, nyitott kimenetelű együttműködést” Bauman interpretációjában Sennett „a humanizmus kortárs formájának” nevezi (Bauman, 2016: 46).

vagy fontosak. Amennyiben saját meggyőződésünk helyességét erőltetjük, azzal megterheljük a jövőbeli együttműködést: hiszen ha a mi elképzelésünk helyes, akkor másokét hibásként tüntetjük fel. Az együttműködés során egyszerre tanulhatunk másoktól és taníthatunk másokat, ezen pedig mindenki csak nyerhet. Sennett szándékosan beszél együttműködésről, nem pedig a tárgyalásról vagy párbeszédéről, mivel az együttműködés esetében nem cél a mások meggyőzése, a jobbik érv győzelme. Nem az a cél, hogy egyvalaki, hanem hogy mindenki nyerjen, az informális nyitott kimenetelű együttműködésből „minden résztvevő bölcsbben, gazdagabban és több lehetőséggel kerül ki, mint ahogy belebocsátkozott. Többet tudnak és több mindenre alkalmasak – és ezáltal sokkal ambiciózusabb és fontosabb feladatokat akarnak és tudnak elvállalni” (Sennett, 2011; Bauman, 2016).

A reflexív szolidaritás hazai megjelenése ugyanakkor csak ritkán követi vagy alkalmazza a például Sennett által is megfogalmazott mintákat, lehetőségeket. Eddigi benyomásaim alapján inkább Hankiss Elemér „negatív modernizáció”-koncepciójával (Hankiss, 1989) párhuzamos fejlődési irányt látok kibontakozni Magyarországon. A reflexív szolidaritás globális folyamata ma szintén felemás formában nyer teret, mivel a jelenkori hatalom felszámolni törekszik azokat a társadalmi csoportokat, amelyek a szolidaritásnak ezt a típusát pozitív tartalommal tölthetnék meg. A reflexív szolidaritás pozitív, felszabadító potenciáljai az individualista, egoista, bezárkózó értékrendhez kapcsolódva nem tudnak a közösség érdekében érvényesülni, ehelyett a modernitás múlt századi individualizációs folyamatához hasonlóan, a hazai lehetőségtérben az átalakulás negatív hatásai erősödnek fel, a szolidaritás kirekesztő, magába záródó formáját erősítve tovább. A reflexív szolidaritás esetében az integráció esetleges a kiválasztás eleme miatt, akár a szolidaritást „választó”, akár a szolidaritásra „kiválasztott” (szolidaritásra érdemes) oldaláról nézzük, éppen sajátosságai (véletlenszerű, impulzív, szubjektív, énközpontú, választott, visszavonható) miatt vezethet egyének,

csoportok további dezintegrációjához – a szolidaritás eredeti meghatározásának ellentmondva. Ez a szolidaritástípus alapvetően sem univerzális, eltávolodott az igazságosság alapeszméjétől. Ugyanakkor talán éppen emiatt motiválhat és aktivizálhat ma legkönnyebben másokat segítő, másokkal együttműködő egyéni és kollektív cselekvésre.

4. A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS PROBLÉMÁJA A MAI MAGYARORSZÁGON (Zárszó)

A szolidaritás ma többnyire akkor is egyéni aktusként jelenik meg, amikor látszólag közösségi jellege van. Magyarországon az egyéni túlélési stratégiák, a negatív individualizmus értékei és mechanizmusai szocializációnk, múltbeli tapasztalataink során mélyen belénk ivódtak. A társadalmi szolidaritás megnyilvánulásai ezért túlnyomórészt egyedi és egyéni jellegűek: esetleges, ad hoc döntések eredményei, gyakran impulzív, érzelmi töltésű, inkább hirtelen reakciók. Sok esetben valójában nem a *másik*-ról, a *másik* szükségleteiről, igényeiről szólnak, hanem az egyén kisvilágában zajló saját választásairól, énkifejezéséről, az elköteleződés felelőssége nélkül. Ez azonban nem hazai sajátosság.

Az általam reflexívnek nevezett késő modern szolidaritástípus elterjedését régióként, kultúránként talán más-más okok erősíthették, az énközpontúan individuális, a választás–kételkedés–elhatárolódás mechanizmusaira épülő szolidaritás világszerte átalakította a szolidaritásról alkotott 20. századi elképzeléseket – és ami fontosabb, magukat a szolidaritási aktusokat. A reflexív szolidaritás társadalmi következményei elbizonytalanítók: a közös érdek(védelem), a kölcsönösség eszméje és a szolidaritás integrációs ereje mind meggyengülni, jelentőségüket veszteni látszik. E motivációs potenciálok szétszóródásának látható következményei vannak a kollektív cselekvésekre is. Úgy látom, hogy a szabadság–egyenlőség–testvériség alapeszményéből a szabadság és az egyenlőség továbbra is meghatározók a szolidaritás aktivizálódásakor. A másokhoz, bármilyen „ügyhöz” csatlakozás, a visszavonulás, a kezdeményezés vagy a passzivitás szabad választása mellett, némileg talán meglepő módon, a mindinkább

polarizálódó társadalmakban a szolidaritás szerves eleme marad az egyenlőség. Miközben látható, hogy a nélkülözők és kiszolgáltatottak növekvő számára válaszul a klasszikus(an egyenlőtlen) adakozó-jótevénykodó attitűd is erősödik (amit a kormányzatok, különösen a társadalmi közszolgáltatásokat elhanyagolók nagy lelkesedéssel támogatnak), a reflexív szolidaritás – talán éppen a gondolatainkat átható individualizmus miatt – egyenrangúak közötti viszonyként tételeződik. Legyen bár szó válságról vagy hétköznapi nélkülözésről, a kiszolgáltatottság, a rászorultság nem mindig vezet automatikusan alá-fölé rendelt segítői helyzet-hez, a szolidaritás résztvevőinek hozzáállása miatt. Az egyenlők viszonyrendszere természetesen normatív, pozitív értékkel „terhelt” megfogalmazás, miközben a felek egyenlőségét távolról sem pusztán pozitív – megértő, egymást kölcsönösen tisztelő, életmódját, értékeit elfogadó – attitűdök eredményezik. Az egyenrangúság értelmében vett egyenlőség így eltér az univerzalizmus eszméjéhez kapcsolódó egyenlőségtől, hiszen a szolidaritás nem vonatkozik mindenkire, alanyait egyénileg választjuk ki. A reflexív szolidaritás viszonyrendszerét átható egyenlőség ugyanakkor – akár tudatlanul is – arra készítheti az egyéneket, hogy a saját magához hasonlókkal érezzék és vállaljon szolidaritást, ami megint csak az eltérő helyzetű társadalmi csoportok polarizálódásához, akár bezárkózásához vezet. Napjaink szolidaritásának ez a (sokszor nem szándékolt) következménye azért különösen problematikus, mert a kirekesztő szolidaritás 19. századot, 20. század elejét idéző regresszív válaszai (nacionalizmus, protekcionizmus, fundamentalizmus) önmagukban is elsöprő erejűek. A szolidaritás vizsgálatának perspektívájából (is) látható a hasonlóság a 19. század vége és korunk között, mert a globalizáció első hullámában is protekcionizmussal, az idegenek kizárásával, populizmussal törekedtek arra, hogy nemzeti egységet és identitást konstruálva teremtsenek belső kohéziót. Mint akkor, most is az a kérdés, hogyan jön létre a társadalmi kohézió: bevonással, a társadalmi jogok kiterjesztésével, vagyis az egyenlők demokrá-

ciájának megteremtésével, vagy a 19. századi negatív identitásközpontú alkotás formái révén?

A hazai szolidaritás azonban azért is kapcsolódik nehezen össze a kollektív cselekvéssel, mert túlzottan félünk a tömegbe olvadástól. A közös tevékenységek, fellépések hátterében legtöbbször mindig ottragad a negatív individualizációból következő totálisan egoisztikus látásmód: *én* mivel vállalom közösséget, de elsősorban mivel *nem*. Gyorsan meglátjuk a különbségeket, és az válik jelentőségteljessé, ami elválaszt, nem pedig ami összeköt minket. A szolidaritás különleges pillanatokra – válságokra és ünnepekre, a „szolidaritás karneváljaira” – és különleges közösségeknek – az „én közösségemnek” – van fenntartva, amelyek kohéziós ereje, szolidaritáspotenciálja a „többiekkel” éles határvonalat felállító bezárkózáson alapul (a család, a baráti kör, a focicsapat, a párt, a nemzet).

Az elköteleződést a politikai szocializáció hiánya is nagyban nehezíti. Bármilyen közös ügy tematizálása pillanatában politikai minősítést kap (hiszen „nyilvánvalóan” valamivel szemben fogalmazódik meg, ha valakik zászlajukra tűzik...), ami a semlegességet, szakmaiságot szem előtt tartó bármilyen szerveződés számára hamar lejárató szitokszóvá válik. A társadalmi szolidaritás hiányának egyik legfőbb oka magának a nemzet fogalmának újrapolitizálásában rejlik: a nemzeti identitás meghatározása pártpolitikai küzdelmek tétje lett, mivel nincs egyetértés a nemzet felfogásában.¹⁸⁶ Erőteljes, sokszor a (párt)politikai szándék függvényében értelmezhető külső és belső ellenségeknek szolgálnak viszonyítási pontokként a pártok, és sajnos rajtuk keresztül a nemzet önmeghatározásához. A nemzet és a politikai pártok identitáskérdéseinek összefonódása (noha kirekesztő szolidari-

¹⁸⁶ „A pártpolitikai szocializáció dominanciája pedig azzal a veszéllyel jár, hogy a pártpolitikán felülemelkedő állami érdekek belátásának képessége nem válik az állampolgári kultúra alapértékévé.” (Szabó, 2010: 82.) A nemzet fogalmának hazai sajátosságairól, a politikai szocializáció fragmentáltságáról és ennek habitusunkat meghatározó következményeiről lásd Szabó Ildikó írásait.

tást is teremthet) erősíti a szembenállást, tovább gyengíti a szocializálást az egyébként is gyenge közösségi cselekvésre. A háborús retorika folyamatos alkalmazása, a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak megbélyegzése, az állandó ellenségkonstruálás is a társadalmi szolidaritás ellen hatnak.¹⁸⁷ A hazai közösségi szolidaritási megnyilvánulásoknak ennél fogva elengedhetetlen velejárója az apolitikusság hangsúlyozása. Nemcsak azért, mert a torz politikai szocializáció következtében a politikai címke korrumpál, hanem mert hiányzik a demokratikus politizálás valódi alapja: a jelentő tudás és készség. Érthető, hogy biztos alapok, biztos meggyőződések és támpontok híján nehéz olyan gyorsan „politikainak” minősülő (köz)feladatot, közszerepet elvállalni, ami éppen politikai jellegénél fogva azonnal konfliktust és gyanút szül.

A mindennapi közösségi szolidaritás kibontakozásának fontos problémája, hogy kevesekhez jutnak el igazi minták, kevesen találnak megvalósítást segítő kereteket (mert például a rendelkezésünkre állók elavultak, gyanúsak és/vagy alkalmatlanok). Ez azonban már nemcsak szocializáció kérdése, hanem a kormányzat tudatos erőfeszítéséé, amelyik mindent megtesz azoknak a közösségi kereteknek a gyengítéséért vagy megszüntetéséért, amelyek bármiféle kollektív cselekvésre – és ebből esetlegesen kibontakozó – politikai tudatosságra aktivizálnának. Ahogyan a nemzeté, a szolidaritás fogalma és eszméje is politikai harcok tétje és a manipuláció eszköze lett, ami oda vezetett, hogy magának a szolidaritásnak a legitimitása vált (újra) megkérdőjelezhetővé akár a mindennapjainkban is.

4

¹⁸⁷ A „szingli hordák”, a „túl sok rokkantnyugdíjas”, a „nem az elvárt ítéletet” meghozó bírók, a kutatási pénzzel „visszaélő” filozófusok, a „romkocsmákban révedező diákok”, a bohóc szakszervezetek, a „hisztériakeltő” jogvédők, a feketén dolgozó munkanélküliek mellett az alapvető jogok biztosa, az EU, a főváros, a bankok, az energiaszolgáltatók, a multik, bizonyos vallási közösségek, a tanárok, napjainkban legfőképpen az idegen ügynökként megbélyegzett civilek, lényegében bármelyik csoport ellenségévé válhat. Lásd a jelenség feldolgozását az ócsényi események kapcsán: Takács F., 2018.

És mégis...

A magyarok minden bizalom- és szolidaritáshiányossága ellenére sem mondható el, hogy ne lenne szolidaritáspotenciál a hazai társadalomban. A családi szolidaritás – minden ambivalenciája ellenére – jó terepet biztosíthat a tolerancia, a megértés, a szolidaritás különböző típusainak elsajátítására. A párkapcsolaton belüli és nemzedékek közötti kölcsönös odafigyelés, segítségnyújtás és elismerés olyan szocializációs mintákat nyújthatnak, amelyek családon kívül is aktivizálhatnak. (Ugyanakkor ez megfordítva is igaz: ha a családokban és partnerkapcsolatokban elnyomó hatalmi viszonyok vannak, és hiányzik az elismerés, akkor hogyan várható el, hogy az egyének családon kívül más cselekvési mintákat kövessenek?) Egy ennyire erősen családközpontú társadalomban a familista beállítódású családpolitikának valóban családközpontúvá kell válnia. Abban az országban, ahol a társadalom tagjainak mobilitását, presztízsét, lehetőségeit a családi háttér határozza meg, nem idealizálni kell (képzelt) családokat, pláne nem ezeket az ideálokat erőltetni, hanem a ténylegesen létező családokra kell koncentrálni, legyen az egyszülős, mozaik- vagy sokgyermekes nagycsalád. A mélyszegénységben élő gyermekek ingyenes iskolai étkeztetésének biztosítása alapvető vívmány lehetne, de ez nem oldja meg a gyerekek mélyszegénységben élő családjainak helyzetét. Nem adományra, hanem a társadalmi szolidaritásnak a családokra kiterjesztésére, a szolidaritás rendszerszintű biztosítására van szükség.

A közös érdekvédelmet célzó hazai (politikai) szolidaritás „ezer sebből vérzik”, de nem adja fel. Úgy tűnik, hogy mivel a NER ténylegesen nem vonja be a munkavállalókat és a szakmai szervezeteket az országos szintű döntéshozatalba, ezek új érdekvédelmi formákat keresnek. Lehetséges, hogy itthon a hagyományos szakszervezetek és a civil szervezetek, társadalmi mozgalmak valamilyen hibridizációja válik hatékonyrá. Hiszen bizonyos területeken még mindig a szakszervezetek jelentik a legstabilabb

szervezeti, infrastrukturális hátteret, ugyanakkor mozgásterük szinte a lehetetlenségig agyonszabályozott, érdekeik és stratégiák pedig partikulárisak. A jelenlegi politikai formációban az új érdekvédelem mintha nem is nagyon ambicionálná a társadalmi méretű érdekvédelmet, a stratégiák különböző ügyek végigvitelére, különböző anomáliák, jogtalanságok, jogsértő gyakorlatok kiküszöbölésére és megakadályozására irányulnak.

A szolidaritásra rá is vagyunk kényszerülve, mivel a rendszer-szintű szolidaritás megroggyanásával, a jóléti szociálpolitika visszavonulásával csak mi magunk, az állampolgárok közösségei kísérlehetik meg pótolni, orvosolni a hiányzó állami, intézményi feladatokat, támogatásokat. Emiatt az egyéni szolidaritás jelentős potenciált tartogat még. Ez a forma ugyanis lehetőséget nyújt az egyének társadalmi szolidaritásra lépésére, ennek jó példája a *charity* politizálódása (Feischmidt, 2018: 87.), amikor az egyéni jótékonykodás közéleti tevékenységbe, de legalábbis politikai tudatosságba fordul. Az önkéntes, civil és szakmai szervezetek gyakran kis csoportos formában tevékenykednek, ami jó terep a bizalomépítéséhez, a szolidaritás tanulására. Ezekben a formákban azonban a szolidaritás gyakran korlátozott marad, nem alakulnak ki kapcsolatok a különböző buborékcsoportok között, vagy csak esetlegesen, ameddig az „ügy” tart. Ez egyfelől megint könnyen vezet(het) bezárkózáshoz, másfelől megint csak adott egyén(ek)ről, egyéni életrsorsokról, nélkülözésekről és problémákról szólnak, nem a társadalmi szolidaritás közös feladatairól – a mindenkit érintő igazságosságról, egyenlőségről, emancipációról.

Úgy hiszem, a szolidaritás potenciálisan jelen van a magyar társadalomban is. A szolidaritás tanulható és társadalmi szinten működtethető „civilizációs vívmány”, az érzékenyítés, a láthatóvá tétel, az esélyegyenlőség, a pedagógia, a közösségépítés területén számos működő módszer ismert, a szocializáló, társadalmi (re)integrációt segítő szakmák – oktatás, egészségügy, szociális munka stb. – megerősítése a szolidaritás növelésének elvileg közhelyszerűen ismert módja.

De a szolidaritás erősítése nemcsak tudás, hanem elhatározás kérdése is. Érdemes kicsiben, magunkkal kezdeni, úgy megpróbálni beállni egy közös cselekvés mögé, hogy a minimális közös nevező megtalálása legyen a célunk, akár saját egónk háttérbe szorítása árán. Ez igen nehéz, hiszen az egyéni megoldások, stratégiák kidolgozására szocializálódtunk, általános bizalmatlanságra a többiekkel szemben. Emiatt az egyén állandó készenlétben, fenyegetettségben érzi magát, ami újra csak az önvédelmet erősíti. A hazai társadalom szolidaritási viszonyai éppen azért ennyire gyengék és esetlegesek, mert nehezen sikerül a saját énközpontúságunk háttérbe szorítása. Ez pedig elengedhetetlen annak a közösségnek a létrejöttéhez, amely éppen hogy egyediségünket, autonómiánkat, szabadságunkat biztosítja, és amelynek oly nehezen vagyunk hajlandók építőköveivé válni.

FÜGGELÉK – ÚTMUTATÓ
A FÓKUSZCSOPORTOS
VIZSGÁLATHOZ

A kvalitatív vizsgálat résztvevői és időbeli alakulása

A két, civil aktivistákkal, civil szervezetek vezetőivel készített csoportos interjú Takács Flóra segítségével és aktív közreműködésével szerveztem, akinek ezúton is köszönöm segítségét.

2014. október 15.	8 fő	pszichológus BA-hallgatók
2014. október 22.	9 fő	pszichológus BA-hallgatók
2016. február 15.	15 fő	szociológus BA-hallgatók
2016. október 28.	6 fő	szociológus MA-hallgatók, civil aktivisták vegyesen
2017. február 14.	14 fő	szociológus BA-hallgatók
2017. február 21.	14 fő	szociológus BA-hallgatók
2017. február 15.	10 fő	szociológus MA-hallgatók
2017. szeptember 26.	14 fő	szociológus hallgatók
2017. október 1.	18 fő	szociológus hallgatók
2017. október 2.	14 fő	szociológus hallgatók
2017. szeptember 9.	6 fő	civil aktivisták, civil szervezetek vezetői
2017. szeptember 11.	7 fő	civil aktivisták, szakszervezeti vezető, civil szervezetek vezetői

A fókuszcsoportos kutatásról röviden elmondható, hogy legfőbb előnye *feltáró* jellegében rejlik. A fókuszcsoport során a kutatás alanyai csoportosan beszélgetnek adott témáról moderátor vezetésével. A módszer erőssége, hogy jól modellezi a hétköznapi beszélgetéseket, ugyanakkor az előzetesen meghatározott kérdéssor segítségével konkrét problé-

mákat járhatunk körül. Ez a módszer különösen hasznos olyan feltáró kutatás esetén, amikor a vizsgált jelenségről még kevés vagy csak egyoldalú információink vannak. A félig strukturált (egyéni vagy csoportos) interjúk sok esetben azért jobbak a kérdőívekénél, mert maguknak a kutatási alanyoknak az érveit, prioritásait, gondolkodási kereteit lehet vizsgálni. Kiderülhet, mennyire máshogy közelítenek egy kérdéshez, milyen tapasztalataik meghatározók a témára vonatkozóan (ellentétben a kvantitatív kérdőíves lekérdezéssel szemben, ahol probléma lehet, hogy a kutató előzetes elképzelései határozzák meg a kérdéseket, ami torzíthatja az információszerzést). Fontos megjegyezni, hogy a fókuszcsoportos kvalitatív módszer nem reprezentatív, tehát korlátozott a kapott eredmények általánosíthatósága. Az interjúk alapján megállapíthatók adott társadalmi csoportban létező felfogások, stratégiák, mechanizmusok, de azt nem mondhatjuk, hogy más elképzelések nem fordulnának elő körükben. Jelen kutatás megállapításainál is fontos hangsúlyozni, hogy a fókuszcsoportos feltárás felső középosztálybeli pszichológus- és középosztálybeli szociológushallgatók megkérdezésével történt, akik problémalátása, attitűdjei nem általánosíthatók a hazai fiatalságéra, de még a hazai egyetemistákéra sem. Mindezek tudatában érvelünk a módszer alkalmazása mellett, hiszen közvetlenül a cselekvő (vagy éppen hogy nem cselekvő) egyénektől szerezhető tudás beállítódásaiktól, viselkedési mintáikról, amelyek alapján következtetéseket vonhatunk le a szolidaritás lehetőségteréről, tendenciáiról is.

Kollektív cselekvés – szolidaritás-vezérfonal (vázlat)¹

Bevezetés (6-10 p)

A fókuszcsoport módszerének és szabályainak ismertetése, anonimitás.

Most kérlek, sorban jobbról balra haladva **mutatkozzatok be**, és röviden mondjátok el, mivel foglalkoztok, **milyen csoport** vagy szervezet(ek) tagjaként határozzátok meg magatokat!

Először kicsit absztraktabban kérdezzük...

¹ Takács Flóriával közösen kidolgozva.

Szolidaritásblokk (10-12 p)

Mi jut eszetekbe a szolidaritás szóról? (*fogalom*)

Hogyan látjátok, **milyen esetben szolidárisak** az emberek Magyarországon? (*jelenség*)

Milyen jellegű szolidaritással találkoztok a leggyakrabban?

Mennyiben látjátok ezeket a megjelenési formákat **becsatornázhatónak** a saját mozgalmatok számára?

Szervezetek egymás közötti kapcsolata 1. (30 p)

Milyen esetben vagytok **szolidárisak más csoportokkal**, szervezetekkel?

Milyen esetekben **működtök együtt** más szervezetekkel?

Ha nem vagytok érintettek, akkor **mi alapján döntitek el, hogy elfogadjátok-e** együttműködést?

Ti mi alapján szoktatok együttműködést **kezdeményezni**? (10 p)

Hogyan látjátok, általában milyen tényezők **segítik elő az együttműködést**?

Az együttműködésre milyen **konkrét formákat, eszközöket** tudtok mondani **példának**?

Hogy látjátok, **milyennek kell lennie** a másik szervezetnek ahhoz, hogy hatékonyan együtt lehessen vele működni?

Milyen szervezetekkel alakult ki **tartós kapcsolat**?

(8 p)

→ **Le tudnátok írni egy konkrét sikeres együttműködés kialakulását?** (8 p)

Hogy látjátok, a szervezetek **tagsága** között mekkora **átfedés** van?

→ **együttműködés ÖSSZEFOGLALÁS** → **eszetekbe jut még valami?** (1 p)

Szervezetek egymás közötti kapcsolata 2. (25-30 p)

Milyen együttműködést **hátráltató tényezőket** lehet említeni (még)?

Tudnátok említeni akár **szervezetten belüli, akár szervezetten kívüli okokat**, ami megnehezítette az együttműködést?

Milyen csoportokkal nehéz együttműködni?

Vannak olyan csoportok, akikkel **eleve kizárjátok** az együttműködést?

Ha igen, miért? / Ha nem, miért?

Mit gondoltok az **együttműködéseknek** vannak **hátrányai** a szervezetekre nézve?

Ha igen, mik ezek? (Ha nem, mik ezek?)

Erre konkrét példák

Milyen **következménnyel** járhat, ha az együttműködés nem jön össze?

→ különállás ÖSSZEFOGLALÁS → eszetekbe jut még valami? (1 p)

KÖSZÖNET

VAN MÉG VALAMI, AMI ESZETEKBE JUT?

Szolidaritás-vezérfonal – egyetemisták

BEVEZETÉS

A fókuszcsoport módszerének és szabályainak ismertetése, anonimitás.

Névtábla, sorban a keresztnév

DEFINÍCIÓK, SZEMÉLYES TAPASZTALATOK

Mi jut eszetekbe a szolidaritás szóról?

– **Írjátok fel egy papírra!** Olvassátok fel!

– Van, amit **Ti nem írtatok volna fel?** Miért?

– Van valamilyen **személyes tapasztalatotok** a szolidaritásra? Meséljétek el!

– Pozitív?

– Negatív?

MOTIVÁCIÓ

– **Mikor szolidárisak** szerintetek az emberek?

– Miért?

– Mi motiválja őket?

Miért csak akkor?

Miért máskor?

– Miért nem szolidárisak?

– Mi lehet ennek az oka?

– **A környezetekben** a szolidaritás vagy a szolidaritáshiány jellemzőbb?

– Ez miben nyilvánul meg?

EGYÉNI ÉS CSOPORTOS SZOLIDARITÁS

– *Eddig főleg egyéni szolidaritásra vonatkozó példákat mondtatok/Említtetek néhány csoportos szolidaritásra vonatkozó példát. Mondanátok (még) néhány példát csoportos szolidaritásra?*

– **Ismertek olyat, aki egy csoport vagy szervezet tagjaként** vett részt bármilyen szolidaritási cselekvésben, gesztusban?

– Volt, hogy **Ti is részei** voltatok ilyesminek?

– **Ti mikor** csatlakoztok valamilyen csoportban megjelenő szolidaritásba?

– Ha nem jellemző ez Rád, akkor **el tudsz képzelni olyan esetet**, hogy bekapcsolódnál egy csoportba?

– Ha nem, miért nem?

– Szerintetek, **mi hátráltatja** a bevonódást?

– Hosszabb távon is el tudnál képzelni valamilyen ilyen jellegű aktivitást?

A SEGÍTSÉG DIMENZIÓJA

– Hogy látjátok, **kinek segítenek elsősorban?**

– **Ti kinek** segítenétek, ha megtehetnétek?

– Kinek nem?

– Milyen preferencia-sorrendet állítanátok?

– Mit gondoltok arról a **kijelentésről**, miszerint „először a saját problémáinkat kell megoldanunk, hogy utána másokon segíteni tudjunk”?

- Hogy látjátok, **kinek a feladata** a segítségnyújtás? (egyének, egyesületek, állam)
- Vannak, akik azt mondják, hogy a szolidaritásnak lehetnek **negatív következményei** is? Mit gondoltok erről? (kizáráson alapuló)

Összefoglalás, lezárás, köszönet

Szolidaritás-vezérfonal – egyetemisták

BEVEZETÉS

A fókuszcsoporthoz módszerének és szabályainak ismertetése, anonimitás.

Névtábla, sorban a keresztnév

DEFINÍCIÓK, SZEMÉLYES TAPASZTALATOK

- Mi jut eszetekbe a szolidaritás szóról?
- Van valamilyen személyes tapasztalatotok a szolidaritásra?
- Általában mikor jelenik meg szerintetek?
- Tudnátok említeni pozitív példát?
- Negatív példa?

A SZOLIDARITÁS TÍPUSAI

- Hogy látjátok, a szolidaritás milyen területeken nyilvánul meg elsősorban?
- Milyen konkrét megjelenési formái vannak?
- Mit érthetünk társadalmi szolidaritáson?
- Vannak, akik azt mondják, hogy a szolidaritásnak lehetnek negatív következményei is? Mit gondoltok erről? (kizárásos alapon)

A SEGÍTSÉG DIMENZIÓJA

- Hogy látjátok, akik segítenek, azok *kinek*?
- Hogy látjátok, *kik* segítenek?
- *Ti* kinek segítenétek, ha megtehetnétek?

- Kinek nem?
- Milyen preferencia-sorrendet állítanátok?
- Mit gondoltok arról a kijelentésről, miszerint „először a saját problémáinkat kell megoldanunk, hogy utána másokon segíteni tudjunk”?
- Hogy látjátok, kinek a feladata a segítségnyújtás? (egyének, egyesületek, állam)
- Ismertek segítő szervezeteket?

MOTIVÁCIÓK

- Mikor szolidárisak szerintetek az emberek?
- Miért?
- Mi motiválja őket?
- Miért csak akkor?
- Miért máskor?
- Miért nem szolidárisak?
- Vajon miért?
- A környezetetben a szolidaritás vagy a szolidaritáshiány jellemzőbb?
- Ez miben nyilvánul meg?

A KÖTELEZŐEN ÖNKÉNTES MUNKA

- Mi a véleményetek a középiskolában bevezetett 50 órás önkéntes munkáról?
- Részt vettetek benne?
- Milyen személyes tapasztalataitok vannak?
- Mi lehetett az intézkedés célja?
- Mennyire valósult meg a Te esetetben?
- Ismertek valamilyen más programot a szolidaritás előmozdítására?
- Szerintetek mivel lehetne előmozdítani ezt?
- Részt vennél valamilyen ilyesféle kampányban?

Összefoglalás, lezárás, köszönet

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adattár 2012: Közéleti krónika 2012. A Politikatörténeti Intézet gyűjtése. http://polhist.hu/wp-content/uploads/2017/11/12_honap_kronika_2012.pdf (2018. március 28.)

Ágh Attila (2016): *Vitairat a „civiliek hatalmáról”. A védekező társadalom, avagy a civiliek hatalma: töprengések a magyar civil társadalom helyzetéről...* Budapest, Progress Alapítvány, 11–46.

Albert Fruzsina–Dávid Beáta (2015): Mikromilió integrációs megközelítésben. A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *socio.hu*, 4. <http://real.mtak.hu/33610/1/albert1.pdf> (2018. március 23.)

Albert Fruzsina–Hajdu Gábor (2016): Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 26 (3), 28–55.

Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso

Arendt, Hannah (1991): *A forradalom*. Budapest, Európa

Aronson, Elliot (1978): *A társas lény*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó

Bábel Balázs (2018): Német sztrájk és a magyar valóság, *Új Egyenlítő*, 2018. 02. 11, <http://ujegyenloseg.hu/nemet-sztrajk-es-a-magyar-valosag/> (2018. március 30.)

Balás Gábor (2016): Vezet-e az állam pénzért foglalkoztatást? Pár gondolat a „munkahelyteremtésről”. Előadás a Hétfa Kutatóintézet *A használható tudás* c. konferenciáján, 2016. május 10. <http://www.slideapp.net/bal-s-g-bor-vehet-e-az-llam-p-nz-rt-foglalkoztat-st.> (2016. szeptember 6.)

Bálint Mónika–Köllő János (2008): A gyermeknevelési támogatások munkaerőpiaci hatásai. *Esély*, 1. 3–28.

Balogh László Levente–Valastyán Tamás (2016) (szerk.): *Áldozatnaratívák*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó

Barrow, Georgia M.–Hillier, Susan (2014): *Aging, the Individual, and Society*. Boston, Cengage Learning

Bartal Anna Mária–Kmetty Zoltán (2011): A magyar önkéntesek motivációi, *Civil Szemle*, 4, 7–30.

Bartal Anna Mária (2010): Mit mutat a kaleidoszkóp? – az önkéntes motivációs leltár (*volunteer motivation inventory*) adaptálása, fejlesztése, kipróbálása a magyar önkéntesek körében. *Civil Szemle*, 1, 5–34.

Bartha Eszter (2012): *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon. Disszertáció.* ELTE Társadalomtudományi Kara, Szociológia Doktori Iskola

Bass László (2010): Az „Út a munkához” program hatása – egy kérdőíves felmérés tapasztalatai. *Esély*, 1. 46–64.

Bauman, Zygmunt (2005): A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig, *Replika*, 51–52. 221–138.

Bauman, Zygmunt (2016): Szolidaritás: egy megtestesülni vágyó szó. 2000, 5, 3, 39–47.

Bayertz, Kurt (1999): Four Uses of 'Solidarity'. In: Bayertz, Kurt (ed.): Solidarity. Dordrecht–Boston–London, Kluwer, 3–28. (*Philosophical Studies in Contemporary Culture*, Vol. 5)

Beck, Ulrich (2003): *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba.* Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó

Beck, Ulrich–Giddens, Anthony–Lash, Scott (1994): *Reflexive Modernisation.* Cambridge, Polity Press

Beluszky Tamás (2000): Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, 1. 134–154.

Bene Viktória–Krémér Balázs–Pintye Zsolt (2016): A 15–29 éves korosztály foglalkoztatásáról és munkaerőpiaci perspektíváiról – a Magyar Ifjúság Kutatás 2016 adatainak tükrében. In: Nagy Ádám (szerk.): *Margón kívül – magyar ifjúságkutatás 2016.* Excenter Kutatóközpont, 98–154.

Bengtson, Vern L.–Oyama, Petrice S. (2007): *Intergenerational Solidarity: Strengthening Economic and Social Ties.* Background Paper. http://www.un.org/esa/socdev/unyin/documents/egm_unhq_oct07_bengtson.pdf–utolsó letöltés 2017. november 16.

Bengtson, Vern L. et al. (2002): Solidarity, conflict, and ambivalence: Complementary or competing perspectives on intergenerational relationships? *Journal of Marriage and Family*, 64. 568–576.

Bennett, Lance (2012): The Personalization of Politics: Political Identity, Social Media, and Changing Patterns of Participation, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 644, <http://sciencepo->

licy.colorado.edu/students/envs_5720/bennett_2012.pdf (2018. március 26.)

Berki Erzsébet (2010): A konszenzus vége Az utóbbi évek direkt akcióinak jellemzői. In: Sándor Péter (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 2010-ről.* Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány http://wsuf.hu/pub/berki_04.pdf. (2016. november 20.)

Berki Erzsébet (2015): Sztrájkok és más akciók Magyarországon. econ.core.hu/file/download/szirak2015/Berki.ppt. (2016. november 19.)

Berki Erzsébet (2016a): Beszéljünk a sztrájkokról! <http://kiut.eu/podiumbeszelgetesek/01-beszeljunk-a-sztrajkrol>. (2016. november 19.)

Berki Erzsébet (2016b): *Sztrájk 2.0.* Budapest, Dura Stúdió Kft.

Bernát Anikó (2010) Idegenellenesség Magyarországon és a visegrádi országokban. In: Hárs Ágnes–Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet.* Budapest, MTA KI

Bernát Anikó–Kertész Anna–Tóth Fruzsina Márta (2016): A segítségnyújtás evolúciója és a szolidaritás új formái a migrációs válság idején. Új önkéntes és régi civil szervezetek 2015-ben. In: *Társadalmi Riport.* Budapest, Társi, 286–307.

Bernáth Gábor–Messing Vera (2015): Bedarálva. Menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 4. http://www.mediakutato.hu/cikk/2015_04_tel/01_menekultek_moralis_panic.pdf

Blaskó Zsuzsa (2006): *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka.* Budapest, KSH NKI (KSH NKI Kutatási jelentések 82.)

Boda Zsolt (2012): Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés- és motivációelmélet vázlata, *Politikatudományi Szemle*, 21, 4, 53–77.

Boda Zsolt (2016) (szerk.): *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum–MTA TK PTI

Bodó Márton et al. (2017): Az Iskolai Közösségi Szolgálat a 9. és 12. évfolyamos diákok véleménye tükrében, *Új Pedagógiai Szemle*, 67. 9–10.; 41–71.

Bodó Márton (2014): A közösségi szolgálat 2011-es bevezetése és tanulságai, *Új Pedagógiai Szemle*, 3–4.

Bognár Adrienn–Janky Béla (2015): Menekült-hírek és véleményalkotás 2015 őszén. Egy médiahatás-vizsgálat első eredményei, *socio.hu*, 5, 4, 136–150.

Bohle, Dorothee–Greskovits Béla (2008): Állam, nemzetköziesedés és a kapitalizmus változatai Kelet-Európában. *Fordulat*, 8–36.

Bokros Lajos (2004): *Verseny és szolidaritás*. Budapest, Élet és Irodalom

Boltanski, Luc (2004): *La Condition fœtale. Une sociologie de l'avortement et de l'engendrement*, Paris, Gallimard

Boltanski, Luc–Ève Chiapello (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris, Gallimard

Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London, Verso

Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest, Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány–Kávé

Castel, Robert (2003): *L'Insécurité sociale: qu'est-ce qu'être protégé?* Paris, Seuil

Czike Klára–Bartal Anna Mária (2005): *Önkéntesek és nonprofit szervezetek – az önkéntes tevékenységet végzők motivációi és szervezeti típusok az önkéntesek foglalkoztatásában*. Budapest, Civitalis Egyesület

Czike Klára–Kuti Éva (2006): *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport–Önkéntes Központ Alapítvány

Csaba Sára et al. (2016): A morális felháborodás szerepe a menekültválságot megelőző kollektív cselekvésekben: Az ellen-plakátkampány támogatásának motivációi. In: Vargha András (szerk.): *Múlt és jelen összeír: A Magyar Pszichológiai Társaság XXV. Jubileumi Országos Tudományos Nagygyűlése Kivonatkiötet*, Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság, 180–181.

Csaba Sára et al. (2017): Menekültek Magyarországon. A politikai attitűdök és a morális felelősségvállalás szerepe a kollektív cselekvésben, *Alkalmazott Pszichológia*, 17, 2, 29–49.

Cseh-Szombathy László–S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Utasi Ágnes (1994): Családi értékek – családi normák. *Magyar Szemle*, 9, 918–931.

Csepeli György–Fábián Zoltán–Sik Endre (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest, Tárki, 458–489.

Cseres-Gergely Zsombor–Molnár György (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: *Társadalmi riport 2014*. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf> (2016. november 20.)

Csoba Judit (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere, *Esély*, 21, 1, 4–25.

Csoba Judit (2017): Gondoskodó állam, aktiváló állam, befektető állam. A foglalkoztatáspolitikai és a jóléti modellváltás néhány összefüggése. *socio.hu*, 1, 1–26.

Csoba Judit–Nagy Zita (2011): A magyarországi képzési, bértámogatási és közfoglalkoztatási programok hatásvizsgálata. In: *Munkaerőpiaci Tükör*. Budapest, KRTK-KTI

Dabis Erzsébet et al. (2015): *Elemző tanulmány – az új Munka Törvénykönyvének hatásvizsgálata*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem–Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája

Dahrendorf, Ralf (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat

Diósi Pál (2016): Családalapítás és gyerekvállalás. In: Nagy Ádám (szerk.): *Margón kívül – magyar ifjúságkutatás 2016*. Budapest, Excenter Kutatóközpont, 36–53.

Dombos Tamás–Polgári Eszter (2013): Zavaros progresszió. Az Alkotmánybíróság a családok védelméről szóló törvényről, *Fundamentum*, 1, 55–62.

Domján Hanna (2018): Felmérés az iskolai közösségi szolgálatról – Budapest, Vakok Óvodája. Szemináriumi előadás

Dorner László (2013): Az önkéntesség pszichológiai vonatkozásainak szakirodalmi áttekintése, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 68, 2, 329–355.

Dósa Mariann–Udvarhelyi Éva Tessza (szerk.) (2017): *Anyá kiáll és beszél. Anyák önmagukról, közéletéről és aktivizmusáról*. Budapest, Napvilág Kiadó–Közélet Iskolája

Dubet, François (2007): Le sentiment d'injustice au travail. In: Wieviorka, Michel et al. (eds.): *Injustices. L'expérience des inégalités au travail*. Paris, Éditions Sciences Humaines, 553–569.

Dubet, François (2014): *Préférence pour les inégalités*. Paris, Seuil

Dubet, François (2016): *Ce qui nous unit: discriminations, égalité et reconnaissance*. Paris, Seuil

Dupcsik Csaba–Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus, *Demográfia*, 2008, 4, 307–328.

Dupcsik Csaba–Szabari Vera (2015): Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz, *socio.hu*, 3, 44–63. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/dupcsik_szabari.pdf (2018. március 29.)

Durst Judit (2011): „Ha nincs pénz, úgyis belemegy az ember valami-be”. *Beszélő*, 16, 12, 43–63.

EBH 2013: Neményi Mária et al. (2013): *Az egyenlő bánásmóddal kap-*

csolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek. Budapest, Egyenlő Bánásmód Hatóság

Elekes Zsuzsanna (2010): Egészségkárosító magatartások és mérési módszerek: <http://tatk.elte.hu/file/Elekes.pdf> (2018. március 7.)

Eppich Győző–Köllő János (2014): Foglalkoztatás a válság előtt, közben és után. *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, Társi

Erát Dávid (2017): A menedékkérők Európában, *Korfa – Népesedési Hírlevél*, 17, 4.

Fábián Gergely – Szoboszlai Katalin – Hüse Lajos (2011): A kamatos pénz: az uzsorakamat intézménye a telepszerű körülmények között élők körében. In: Bódi Ferenc–Fábián Gergely (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 179–201.

Fábián Zoltán–Sik Endre (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi, 381–402.

Fassin, Didier (2002): La souffrance du monde. Considérations anthropologiques sur les politiques contemporaines de la compassion. *L'évolution psychiatrique*, 67, 4. 676–689.

Fassin, Didier (2005): Bio-pouvoir ou bio-légitimité? Splendeurs et misères de la santé publique. In: Granjon, Marie-Christine (ed.): *Penser avec Michel Foucault. Théorie critique et pratiques politiques*. Paris, Karthala, 160–181.

Fassin, Didier (2012): *Humanitarian reason. A moral history of the present*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press

Fassin, Didier (2018): A kiállított test. Esszé a törvénytelenesség morális ökonómiájáról, *megjelenés előtt*

Fassin, Didier–Pandolfi, Mariella (2010): *Contemporary States of Emergency. The Politics of Military and Humanitarian Interventions*. New York, Zone Books

Fazekas Károly–Scharle Ágota (szerk.) (2012): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány

Feischmidt Margit (2016): Manipulált félelmek és dehumanizált idegenek: A xenorassizmus felépítése és társadalmi háttere egy magyarországi faluban. *Regio*, 24, 4. 5–32.

Feischmidt Margit (2018): Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszéléseiben. *socio.hu*, 1, 70–94.

Fényes Hajnalka (szerk.) (2015): *Önkéntesség és új típusú önkéntesség a felsőoktatási hallgatók körében*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó

Ferencz Gábor (2015): Értelmezési keretek a társadalmi mozgalmak vizsgálatában. In: *Kötő-jelek 2014*. Budapest, ELTE TÁTK, 65–80.

Ferencz Jácint (2014): Közfoglalkoztatás mint atipikus munkaviszony. <http://dfk-online.sze.hu/images/1/C3%81P/2014/2/ferencz.pdf>. (2016. november 20.)

Ferge Zsuzsa (1994): Szabadság és biztonság. *Esély*, 6, 3–24.

Ferge Zsuzsa (1996): A generációk közötti és a társadalmi szolidaritásról. *Esély*, 4.

Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek. Állam, kormányok, civilek*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület–ELTE Szociológiai Intézet

Ferge Zsuzsa (2004): A szolidaritás jelentésváltozásai. In: Ördögh Szilveszter (szerk.): *Magyar jelentés-árnyalatok*. Budapest, Kossuth, 66–74.

Ferge Zsuzsa (2008): Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek? *Esély*, 2. 3–14.

Ferge Zsuzsa (2012): *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában. Válogatott tanulmányok*, Budapest: L'Harmattan Kiadó–Könyvpont

Ferge Zsuzsa–Szépe András (2012): Prekariátus és Magyarország. Beszélgetés Ferge Zsuzsával, *Fordulat*, 19, 116–126.

Fleck Zoltán (2012): Bizalom és közintézmények. In: Muraközy László (szerk.): *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg*. Budapest, Corvina, 115–138.

Fordulat (2012): Prekariátus – igazságosság, elismerés és kapitalizmus. *Fordulat*, 19, 3.

Földházi Erzsébet (2015): Válás és szétköltözés. In: Monostori Judit–Őri Péter–Spéder Zsolt (szerk.) (2015): *Demográfiai Portré 2015*. Budapest, KSH NKI, 27–40.

Földházi Erzsébet (2008): Az első házasság felbomlása – eseménytörténeti elemzés, *Demográfia*, 51, 1. 79–111.

Fukuyama, Francis (1995): *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, Free Press

Füstös László–Szokolczai Árpád (1994): Értékek változásai Magyarországon 1978–1993. *Szociológiai Szemle*, 1. 57–90.

Füzér Katalin (2015): A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete, *Századvég*, 4. 5–18.

Füüzér, Katalin–Monostori, Judit (2012): Social Capital, Social Exclusion and Rehabilitation Policy in the Hungarian Urban Context. In: Lewandowski, J.–Streich, G. (szerk.): *Urban Social Capital: Civil Society and Urban Life*. Farnham, Ashgate. 31–75.

Gábos András et al. (2014): Az aktív korúak foglalkoztatottsága és szegénysége az Európai Unióban és Magyarországon: válság előtt, alatt és után. *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, Társi, 179–203.

Gál Róbert Iván–Vargha Lili (2015): Generációk közötti erőforrás-átcsoportosítás. In: Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. Budapest, KSH NKI, 135–151.

Galland, Olivier (2008): Une nouvelle adolescence. *Revue française de sociologie*, 49, 4. 819–826.

Gans, Herbert J. (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? *Esély*, 3. 3–16.

Gedeon Péter (2011): Rivalis elméletek a jóléti államról, *Politikadományi Szemle*, 20, 2. 7–30.

Gellner, Ernest (2009): A nemzetek és a nacionalizmus. Budapest, Napvilág Kiadó

Gerő Márton–Kopper Ákos (2011): A civil és politikai társadalom megkülönböztetése és kapcsolata: a magyar civil társadalom gyarmatosításának egy folyamatáról. In: *Nézőpontok. Fiatal kutatók tanulmányai*. Budapest, MTA SZKI (Szociológiai Tanulmányok, 2011, 1.)

Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity

Giddens, Anthony (1992): *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge, Polity

Giddens, Anthony (2013): Élet a poszttradicionális társadalmakban. In: Sik Domonkos–Berger Viktor (szerk.): *Késő modernitás és struktúráció*. Anthony Giddens modernizáció- és társadalomelmélet, *Replika*, 82, 55–95.

Glózer Rita (2014): A nemzeti identitás konstrukciója a magyarországi nemzeti radikális mozgalom ellenségtematizáló diskurzusában. In: Feischmidt Margit et al. (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan – MTA TTK, 139–207.

Gregor Anikó (2016): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon, *socio.hu*, 1. 89–121.

Gregor Anikó–Kovács Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung

Greskovics Béla (2015): A kapitalizmus és demokrácia törekény egyensúlya Kelet-Közép-Európa „nagy átalakulásában”. *Politikadományi Szemle*, 24, 3. 7–24.

Greskovits Béla–Bohle, Dorothee (2007): A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép-Európában. *Politikadományi Szemle*, 16, 2. 7–32.

Gyarmati Andrea (2014): A nagyszülői gyermekgondozás intergenerációs változásának néhány jellemzője Magyarországon, kvalitatív adatokon. *Demográfia*, 57, 1. 45–72.

Győrffy Dóra (2012): Bizalmatlanság és gazdaságpolitika. Hajlamok és ellenszerek. In: Muraközy László (szerk.): *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg*. Budapest, Corvina, 56–80.

Gyulavári Tamás–Krémer Balázs (2006): Miért áttekinthetetlen a pénzbeli szociális ellátások rendszere? *Esély*, 2. 29–48.

Hajdu Gábor–Sik Endre (2015): Searching for gaps: are work values of the younger generations changing?, *STYLE Working Papers*, WP9.1. CROME, <http://www.style-research.eu/publications/working-papers> (2016. november 20).

Hajdu Gábor–Sik Endre (2016): Kinek fontos a munka? http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160203_munka.html. (2016. november 20).

Hall, Peter A.–Soskice, David (2001) (szerk.): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, Oxford University Press, 145–183.

Hankiss Elemér (1976): *Értékszociológiai kísérlet. Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda

Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Hankiss Elemér et al. (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének változásai 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA SZI

Harcza István (2014): *Családi kohézió. A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása*. Budapest, KSH

Harcza István–Monostori Judit (2015): Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon, *Társadalmi Riport 2014*, Budapest, Társi, 83–109.

Hárs Ágnes–Simon Dávid (2016): Munkaerő-migráció, ingázás, kívándorlás. In: Blaskó Zsuzsa–Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest, MTA KRTK, 72–85.

Horváth Ágnes–Pik Katalin–Tardos Katalin (1992): *Szociálpolitikai rendszerváltás*. Budapest, MTA SZI

Janky Béla (2016): A témakeretezés hatása a menekültpolitikával kapcsolatos véleményekre, *Regio* 24, 4. 121–138.

Kapitány Balázs (2012): „Látogató párkapcsolatok” Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 1, 4–29.

Kapitány Balázs–Spéder Zsolt (2015): Gyermekvállalás. In: Monostori Judit–Öri Péter–Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. Budapest, KSH NKI, 41–56.

Karner Orsolya (2013): *A csoportos tanácsadás mint tanulási folyamat. Álláskeresőknél nyújtott tréning utánkövetéses hatásvizsgálata*. Budapest, ELTE PPK, doktori dolgozat

Kátay Gábor–Scharle Ágota (2012): A munkakínálat extenzív határa. In: *Munkaerőpiaci tükrök 2012*, Budapest, MTA KRTK, 104–118.

Keller Tamás (2013): *Értékek 2013. Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról alkotott vélemények alakulása Magyarországon*. Kutatási jelentés. Budapest, Társaság

Kende Anna–Lantos Nóra Anna (2016a): Menekültválság előtt és után. A menekültekkel kapcsolatos attitűdök és a segítség motivációi. In: Vargha András (szerk.): *Múlt és jelen összeér: A Magyar Pszichológiai Társaság XXV. Jubileumi Országos Tudományos Nagygyűlése*. Kivonatkötet, Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság, 180–181.

Kende Anna–Lantos Nóra Anna (2016b): Segítők vagy politikai aktivisták? A csoportközi segítség motivációi a menekültválság kapcsán. In: Vargha András (szerk.): *Múlt és jelen összeér: A Magyar Pszichológiai Társaság XXV. Jubileumi Országos Tudományos Nagygyűlése*. Kivonatkötet, Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság, 183–185.

A képzetlenek foglalkoztatásának jó gyakorlatai, 2011: „V2” Budapest, Excelsior Bt, http://www.employmentpolicy.hu/engine.aspx?page=131_1&switch-content=131_fokusz_kepzetlenek&switch-zone=Zone1&switch-render-mode=full. (2017. június 23.)

Kerényi Szabina (2016): Mozgalmi ciklusok és a alulról szerveződő mozgalmak strukturális csapdái. In: Antal Attila (szerk.) *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*, Budapest, Noran Libro, 85–102.

Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (2009): Általános iskolai szegregáció Magyarországon, *Közgazdasági Szemle*, 61, 11. 959–1000.

Kis Miklós: Sztrájkok: a tanult tehetetlenség vége?, *Új Egyenlítő*. <http://ujegyenloseg.hu/sztrajkok-a-tanult-tehetetlenseg-vege/> (2018. március 30.)

Kiszorult helyzetben, HVG 2013 (2013): A prekariátus, a létbizonytalanság osztálya, *HVG*, 2013. aug. 13.

Kmetty Zoltán–Kolta Júlia–Tardos Róbert (2017): Core Ties Homophily and Sociocultural Divides in Hungary from 1987 to 2015. *International Journal of Sociology*, 47, 3. 228–249.

Kmetty Zoltán–Kolta Júlia (2016): Státuszélerés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak. A kapcsolathálózati integráció aspektusa. *socio.hu*, 3, 1–21.

Kohli, Martin (1999): Private and public transfers between generations. Linking the family and the state. *European Societies*, 1. 84–104.

Kolosi Tamás–Fábián György (2016): Vagyoneeloszlás Magyarországon. In: *Társadalmi Riport, 2016*. Budapest, Társaság, 98–112.

Kolosi Tamás–Pósch Krisztián (2014): Osztályok és társadalomkép. In: *Társadalmi Riport, 2014*. Budapest, Társaság, 139–156.

Kolta Luca–Kulinyi Márton (2013): A közfoglalkoztatást szervezők értékei. *Esély*, 5. 38–67.

Kopasz Marianna (2010): A vezetés és a munkavállalók közötti kommunikáció. In: *„Munkahelyi foglalkoztatási viszonyok 2010” kutatás*, https://nfsz.munka.hu/Lapok/mkp/fejlesztési/tamop_252/252_1/content/252_merop_fogl_viszonyok.pdf

Kopp Mária–Martos Tamás (2011): *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jólét, életminőség viszonya*. http://ess.tk.mta.hu/wp-content/uploads/2013/04/kopp_gazdasagi_novekedes.pdf (2018. február 26.)

Kopp Mária–Skrabski Árpád (2008): Kik boldogok a mai magyar társadalomban? In: Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008: Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest, Semmelweis Kiadó, 25–42.

Kornai János (2003): Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében. *Beszélő*, 8, 6. 20–29.

Köllő János (2009): *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban*. Budapest, Osiris

Köllő János (2010): Foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek a válság első évében. In: Fazekas Károly–Molnár György (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükrök 2010*. Budapest, MTA KTI–OFA. 43–78.

Köllő János (2012): A család és a munka összeegyeztetése – a gyermeknevelési támogatások hatásai. In: Fazekas–Scharle (szerk.) (2012): 238–246.

Köllő János–Scharle Ágota (2011): A közcélú foglalkoztatás kibővülésének hatása a tartós munkanélküliségre. In: Kéződi Gábor–Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2011*. Budapest, MTA KTI Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 145–160.

Köllő János–Varga Júlia (2017): Hiány és munkanélküliség. In: Fazekas Károly–Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükrök 2016*. (Szerk. Budapest, MTA KRTK)

Körkérdés a népesedésről (1999): Körkérdés a népesedésről, *Demográfia*, 42, 3–4, 1–137.

Körösenyi András–Tóth Csaba–Török Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris

Közbizalom 2017 (2017): *Közbizalom 2017*. Egyre növekszik a két. Civil Kollégium Alapítvány – Közösségfejlesztők Egyesülete, <https://www.cka.hu/wp-content/uploads/2017/09/kozbizalom-2017.pdf> (2018. március 1.)

Krémer Balázs (2015): *Mi is a kétségbeejtő abban, hogy tovább élünk? Avagy az idősebbi válság és a halál egyenlőtlenségei*. Budapest, Napvilág Kiadó

KSH Munkaerőpiac (2015): *Statisztikai Tükrök. Munkaerőpiaci-folyamatok 2015 I–IV. év*. 2016. március 11. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mpf/mpf1512.pdf>. (2016. augusztus 28.)

KSH Foglalkoztatottság (2016): *Foglalkoztatottság, Gyorstájékoztató 2016. április–június*. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/fog/fog1606.html> (2016. augusztus 28.)

KSH Kis- és középvállalkozások (2016): *A kis- és középvállalkozások helyzete hazánkban*. 2016. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kkv16.pdf> (2018. március 30.)

KSH Menekültek a világban (2016): *Statisztikai Tükrök – Menekültek a világban*, 2016. július 25. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/menekult15.pdf> (2018. március 9.)

KSH Munkaerőpiaci helyzetkép 2015 (2016): <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohelyz/munkerohelyz15.pdf> (2016. november 11.)

KSH Népmozgalom, 2017 (2018): *Statisztikai Tükrök. Népmozgalom 2017*. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepmozg/nepmoz17.pdf> (2018. április 20.)

KSH Önkéntes munka (2012): *Önkéntes munka Magyarországon*. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/onkentesmunka.pdf> (2018. március 30.)

KSH Önkéntesek (2016): *Az önkéntes munka jellemzői*. (2018. március 30.)

KSH Vállalkozások (2016): 1.2.4. *Vállalkozások demográfiája és struktúrája (2003–2016)*. http://www.ksh.hu/thm/1/indi1_2_4.html (2018. március 30.)

KSH Vállalkozások teljesítménymutatói (2016): *A vállalkozások teljesítménymutatói kis- és középvállalkozási kategória szerint (2013–)* http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qta005.html (2018. március 30.)

Kun J. Erzsébet (2016): Sztrájk! Vagy mégse? *Munkaügyi Szemle online*, 2016. február 1. <http://www.munkaugyiszemle.hu/sztrajk-vagy-megse> (2018. március 30.)

Kuti Éva (2016): Tartós trendek vagy múló zavarok? Változási folyamatok a civil szférában. In: Ágh Attila (szerk.): *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Budapest, Noran Libro, 283–304.

Laitinen, Arto–Pessi, Anne Birgitta (2014): *Solidarity: Theory and Practice. An Introduction*. In: Laitinen–Pessi (eds.), 1–29.

Laitinen, Arto–Pessi, Anne Birgitta (eds.) (2014): *Solidarity: Theory and Practice*. New York, Lexington Books

Laki Mihály–Nacsa Beáta–Neumann László (2013): *Az új Munka Törvénykönyvének hatása a munkavállalók és a munkáltatók közötti kapcsolatokra. Kutatási zárójelentés*. Műhelytanulmányok MT-DP–2013/2. Budapest, MTA KRTK

Lakner Zoltán (2012): *Vissza Európába. Egy szolidaritáselvű szociálpolitika esélyei Magyarországon* (kézirat)

Lambrecht, Stéphane (2005): *Altruisme familial et dette publique. Revue française d'économie*, 19 (3), 159–188. http://www.persee.fr/docAsPDF/rfec0_0769-0479_2005_num_19_3_1556.pdf (2017. november 16.)

Lepianka, Dorota–Gelissen, John–van Oorschot, Wim (2010): *Popular Explanations of Poverty in Europe: Effects of Contextual and Individual Characteristics across 28 European Countries*. *Acta Sociologica*, 53, 53–72.

Lindenberg, Siegwart (2014) *Solidarity: Unpacking the Social Brain*. In: *Solidarity: Theory and Practice*. (szerk. Laitinen–Pessi (eds.)), 30–54.

Lowenstein, Ariela (2007): *Solidarity–Conflict and Ambivalence: Testing Two Conceptual Frameworks and Their Impact on Quality of Life for Older Family Members*. *The Journals of Gerontology: Social Sciences*, 62, 2. 100–107.

Lowenstein, Ariela et al. (2003): Une comparaison transnationale de la solidarité intergénérationnelle. *Retraite et société*, 38, 1. 49–75.

Makó Csaba–Farkas Éva–Illéssy Miklós–Csizmadia Péter (2010): A munkaszervezet, munkaidő-felhasználás, képzés és a munkával való elégedettség főbb jellemzői. In: „*Munkahelyi foglalkoztatási viszonyok 2010*” kutatás. Budapest, Emóció Bt.

Marketing Centrum (2011): *Roma társadalom 2010*. Zárótanulmány. NFÜ. <https://uccuprojekt.files.wordpress.com/2010/04/romak-marketing-centrum.pdf>

Martuccelli, Danilo (2010): *La société singulariste*. Paris, Armand Colin

Martuccelli, Danilo (2011): A szingularista társadalom. ELTE TÁTK, egyetemi e-jegyzet

May, Larry (2007): The International Community, Solidarity and the Duty to Aid. *Journal of Social Philosophy*, 38, 185–203.

Medgyesi Márton (2002): Nemzedékek közötti családi transzferek. In: *Társadalmi Riport 2002*. Budapest, Társi, 325–335.

Medgyesi Márton (2016): *Idős szülőknek nyújtott segítség: Magyarország európai összehasonlításban* (kézirat)

Medgyesi Márton–Róbert Péter (1998): A munka-attitűdök időbeli változása 1989–1997 között. In: *Társadalmi Riport 1998*. Budapest, Társi, 437–457.

Medgyesi Márton–Róbert Péter (2000): A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: *Társadalmi Riport 2000*. Budapest, Társi, 591–616.

Messing Vera (2012): Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In: Kovács Imre et al. (szerk.): *Társadalmi integráció*. Budapest, MTA–Argumentum, 204–220.

Messing Vera–Bernáth Gábor (2017): Biztonsági fenyegetés vagy humanitárius katasztrófa? A politikai jelentésképzés és beszivárgása médiába, *Médiakutató*, 18, 2, 33–53.

Messing Vera–Ságvári Bence (2016): „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk”. A magyarországi idegenellenesség okairól, *socio.hu*, 2, 17–37.

Mészáros Zoltán–Kostyál Árpád–Mester Dániel (2011): *Kutatás a társadalmi felelősségről, és az önkéntességet nem végzők attitűdjeiről*, <http://www.ncsszi.hu/kutatasi-archivum/17/news> (2018. március 10.)

Mikecz Dániel (2010): Az ellenállás kultúrája kultúra, identitás a mozgalomkutatás irodalmában, *Politikatudományi Szemle*, 19, 2. 110–126.

Mikecz Dániel (2017): Tüntetések 2014–2018: mozgalmi sikerek és kudarcok, *Új Egyenlőség* <http://ujegyenloseg.hu/tuntetesek-2014-es-2018-kozott-a-mozgalmi-sikerek-es-kudarcok-egyenlege/> - (2018. március 23.)

Mikecz Dániel–Böcskei Balázs (2017): Túl az univerzalitáson: az aktivizmus új mintái Magyarországon. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea, (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, MTA TK–PTI–Napvilág Kiadó, 229–248.

Miklósi Zoltán (2000): A rendszerváltás kulcsfogalmai, *Világosság* 40, 6–7. 44–49.

S. Molnár Edit (2011): Párkapcsolat létesítését/megszűnését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. In: Pongrácz Tiborné (szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest, KSH, 37–68.

Molnár György–Bazsalya Bálint–Bódis Lajos (2017): *A helyi foglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusa*. Kézirat. (2018. 08. 10.)

Mondovics Napsugár (2016): *A társadalmi öngondoskodás egyházi és civil alakzatai Magyarországon a dualizmus korától napjainkig*, Pécs, PhD értekezés

Monostori Judit (2015): Az egyszülős családdá válás az életútban és annak demográfiai meghatározói, *Demográfia*, 1. 27–56.

Munkajog.hu (2015): Eljöh-e a szakszervezeti reneszánsz? *Munkajog.hu* <http://www.munkajog.hu/rovatok/munkahely/eljohet-e-a-szakszervezeti-reneszansz> (2016. november 20.)

Muraközy László (2012): A hanyatlás anatómiája. Legitimitás és prosperitás. In: Muraközy László (szerk.): *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg*. Budapest, Corvina Kiadó

Murinkó Livia (2014): Gyermekgondozási munkamegosztás és a nemi szerepek megítélése. In: Spéder Zsolt (szerk.): *A család vonzásában – Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére* Budapest, KSH

Nagy Beáta–Radó Márta (2015): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. OTKA kutatás. Budapesti Corvinus Egyetem,

NCPOP (2009): *Public Perceptions of Older People and Ageing: A literature review*. http://www.ncpop.ie/Year%201%20Reports/Microsoft%20Word%20-%20NCPOP%20Lit%20Rev%201%20IL%2001_12_09Cover%20inc22_01_10.pdf (2017. november 16.)

Neilson, Brett–Rossiter, Ned (2012): A prekaritás mint politikai fogalom, *Fordulat*, 19, 100–114.

Neményi Mária–Takács Judit (2005) Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon. *Esély*, 5. 24–52.

Offe, Claus (2000): A munka mint szociológiai kulcshatár? In: Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum, 569–590.

Örkény Antal–Székelyi Mária (2011): *Az igazságosság labirintusaiban–Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországon*. Budapest, Sík Kiadó

Pásztor Emese (2017): „Mi is család lettünk volna”. Egy kislányról és az Alaptörvény családfogalmáról, *Buksz*, 3–4. 165–169.

Patakfalvi–Czirják Ágnes (2017): Nacionalista szubkultúra és közösségépítés – a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom Erdélyben, *Replika*, 105, 165–189.

Paugam, Serge (2011): La solidarité organique à l'épreuve de l'intensification du travail et de l'instabilité de l'emploi. In: Paugam, Serge (dir.) (2011): *Repenser la solidarité. L'apport des sciences*. Párizs, PUF

Périlleux, Thomas–Cultiaux, John (2009): Des saisies politiques de la souffrance. In: Périlleux, Thomas–Cultiaux, John (dir.): *Destins politiques de la souffrance. Intervention sociale, justice, travail*. Toulouse, Édition Érès

Perpek Éva (2017): Önkéntesség közel s távol: hazai és nemzetközi helyzetkép, In: *Háztartási munka, fizetetlen munka, láthatatlan munka*. Budapest, KSH, 108–121.

Piketty, Thomas (2015): *Tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth

Pongrácz Tiborné–Murinkó Livia (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások 2009. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, Társas–Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116.

Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit (1997): A gyermekvállalási magatartás alakulása. In *Szerepváltozások: Jelentés a nők helyzetéről*. (szerk. Lévai Katalin–Tóth István György), Budapest, Társas–Munkaügyi Minisztérium. 86–107.

Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit (2011): A nemi szerepmegosztásról, a családi élet és a munka összhangjáról alkotott vélemények változása 2000 és 2009 között. In: Pongrácz Tiborné (szerk.): *A családi értékek és*

a demográfiai magatartás előrejelzése. Budapest, KSH, 95–112. (Kutatási jelentések 91.)

Prehoda Anna (2015): Hol van az otthon?: Egy katasztrófa emlékezte. In: Keszei András–Bögge Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, L'Harmattan, 139–163.

Publicus (2016): *Nyugdíjak és nyugdíjasok*, http://www.publicus.hu/blog/nyugdigak_es_nyugdigasok/ (2018. március 7.)

Putnam Robert D. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press

Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster

Putnam, Robert D. (2007): E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-First Century. *Scandinavian Political Studies*, 30, 2. 137–174.

Régner-Loilier, Arnaud (2013): When fathers lose touch with their children after a separation. *Population and Societies*, 49 (500): 1–4. <http://www.ined.fr/en/publications/population-and-societies/fathers-lose-touch-children-separation/> (2017. május 15.)

Rosanvallon, Pierre (2011): *La société des égaux*. Paris: Seuil

Rosanvallon, Pierre (2014): *Refaire l'égalité*. Nantes, Telenantes <http://www.telenantes.com/decouverte/les-conferences-de-luniversite-de-nantes/article/pierre-rosanvallon-refaire-egalite>

Scharle Ágota (2008): Foglalkoztatás, intézményrendszer és foglalkoztatáspolitikai. In: *Társadalmi riport 2008*. Budapest, Társas, 257–289.

Scharle Ágota (2011): A közfoglalkoztatás nemzetközileg sem hatékony (Interjú). http://www.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/a_kozfoglalkoztatasi_nemzetkozileg_sem_hatekony_interju.150711.html (2016. november 20.)

Scholz, Sally (2008): *Political Solidarity*. University Park, Pennsylvania University Press

Sebály Betti (2017): *Arra megy ki a játék, hogy a civilek ne avatkozzanak a közügyekbe*. http://hvg.hu/itthon/20170515_Arra_megy_ki_a_jatek_hogy_a_civilek_ne_avatkozzanak_a_kozugyekbe (2018. március 10.)

Seligman, Adam (1997): *The Problem of Trust*. Princeton, Princeton University Press

Sennett, Richard (2008): Sodródás. *Café Babel*, 56–57. 99–111.

Sennett, Richard (2011): Humanisme. *Hedgehog Review*, 15, 2. 21–50.

Sik Domonkos (2017): *Válaszok a szenvedésre. A hálózati szolidaritás*

elmélete. http://www.eltereader.hu/media/2018/04/Valaszok_a_szenvedesre_READER.pdf

Sik, Domonkos–Nyilas, Mihály–Rácz, Andrea–Rényi, Ágnes–Szécsi, Judit–Takács, Erzsébet–Zakariás, Ildikó (2017): *Solidarity in Late Modernity* (kézirat)

Sik Endre–Simonovits Bori–Szeitl Blanka (2016): Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban, *Regio*, 24, 2. 81–108.

Sik Endre (2016): *A biztonság mindenek felett áll, de önmegvalósítani is jó.* http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160420_biztonsag.html. (2016. november 20.)

Sik, Endre (2016): The socio-demographic basis of xenophobia in contemporary Hungary. In: Simonovits Bori–Bernát Anikó (szerk.): *The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary* Budapest, Társi

Sik Endre–Szeitl Blanka (2016): A prekariátus mint munkaerőpiaci csoport, *Metszetek*, 5, 3. 3–40.

Simonovits Bori–Szalai Boglárka (2016): Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon, *Magyar Tudomány*, 3. 251–262.

Simonovits Bori (2016): The Social Basis of Mass-Migration Related Fear in Contemporary Hungary, *Szociológiai Szemle* 26, 4, 53–73.

Singly, François de (2006): *Adonaissants*. Párizs, Armand Collin

Smith, Anthony D. (1998): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Cambridge, Polity

Spéder Zsolt (2002): Generációk és élethelyzetek: háztartások közötti segítő kapcsolatok. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Életünk fordulópontjai*. Budapest, KSH

Spéder Zsolt (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerkepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Pongrácz Tiborné (szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest, KSH, 129–147.

Standing, Guy (2012): Prekariátus: lakosokból állampolgárok? *For-dulat*, 19, 3. 22–50.

Szabó Máté (2008): Globális kommunikáció, civil társadalom, tiltakozás, internet – fragmentált nyilvánosság, *Fordulat*, 1. 96–119.

Szalai Erzsébet (2004): *Az első válaszkísérlet. A létezett szocializmus – és ami utána jön...* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

Szalai Júlia (2004, 2005): A jóléti fogda. *Esély*, 2004, 6. 19–36.; 2005, 1. 3–32.

Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris

Szépe András (2016): *Prekariátus: az új alsó osztály?* Budapest. ELTE TáTK, PhD-disszertáció

Szerbhorváth György (2016): Menekültek a faluban, *Regio* 24, 4. 33–60.

Takács Erzsébet (2014): A szingularitások piaca. Lucien Karpik szociológiai recepciója. In: Halmos Károly–Kiss Zsuzsanna–Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület, 407–421.

Takács Erzsébet (2015): Szingularitás és szolidaritás. Az egyenlőség és az együttműködés lehetőségei az individualizálódott társadalmakban. *Esély*, 6, 3–28.

Takács Erzsébet (2016a): Szenvedő testek – humanitárius cselekedetek, 2000, szeptember, 46–51.

Takács Erzsébet (2016b): A szenvedő test legitimitása, avagy a morális ökonomia térhódítása. Didier Fassin biolegitimitás koncepciója. In: Pabis Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Budapest. Kijarat Kiadó, 67–85.

Takács Flóra (2018): *Egy gyűlölet-bűncselekmény genezisének társadalmi háttere – az öcsényi történet*. Budapest (kézirat)

Tardos Katalin (2012): Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In: Kovács Imre et al. (szerk.): *Társadalmi integráció*. Budapest, MTA–Argumentum, 221–240.

Tátrai Annamária (2016): Az alanyi jogú ápolási díj rendszere és az ellátotti kör Magyarországon. In: *Szociálpolitikai monitoring tanulmányok*. Budapest, Társi

Torbó Annamária (2016): „Árpád is terrorista volt?” Multikulturalizmus a médiában. *Regio* 24, 4. 88–120.

Tordai Bence (é. n.) A prekariátus fogalmáról. https://www.academia.edu/8358321/Tordai_Bence_A_prekariatus_fogalmarol (2018. március 28.)

Torma Judit (2016): A norvég ügy. Civil szervezetek elleni kormányzati támadássorozat Magyarországon (2013 és 2016). In: Antal Attila (szerk.): *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Budapest, Noran Libro, 266–281.

Tornstam, L. (2005): *Gerotranscendence: A Developmental Theory of Positive Aging*. New York, Springer, 6–30.

Tóth András (2013): A kádárizmus bűvópatakként való visszatérése a kádárizmus csődje után a munkaügyi kapcsolatok és a szakszervezeti érdekvédelem területén (1989–2013), *Metszetek*, 2, 2–3. 115–147.

Tóth Fruzsina Márta (2016): Hétköznapi ellenállások. In: Antal Attila (szerk.): *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Budapest: Noran Libro, 201–218.

Tóth, Fruzsina Márta–Kertész, Anna (2016): Beyond the Humanitarian Miracle–Volunteers' Role During the Refugee Crisis. In: Simonovits, Bori–Berná, t Anikó (eds.): *The Social Aspects of the 2015 Migration Crisis in Hungary*. Budapest, Társi

Tóth István György (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságatlanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. Budapest: Társi

Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének. In: *Társadalmi Riórt 2010*. Budapest, Társi, 254–287

Tóth István György (2013): Jövedelem-eloszlás 2009–2012 között. In: Szívós Péter és Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. Budapest, Társi. 9–36. (Társi Monitor Jelentések 2012)

Tóth István György (2015): Jövedelem-eloszlás 2009–2014 között. In: Szívós Péter és Tóth István György (szerk.): *Jól nézünk ki (...?)! Ház-tartások helyzete a válság után*. Budapest: Társi, 11–43. (Társi Monitor Jelentések 2014)

Tóth István György–Fábián Zoltán (2014): Az újraelosztás iránti kereslet változása a válság időszakában az Európai Unió országaiban. In: *Társadalmi Riórt 2014*. Budapest, Társi. 454–485.

Tóth Olga (2012): Társadalmi integráció és család. In: Kovách Imre et al. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. MTA SZKI–Argumentum, 369–381.

Török Emőke (2014): *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl*. Budapest, KRE–L'Harmattan

Udvari Beáta–Urbánné Mező Júlia (2016): Munkapiaci rugalmasság és ifjúsági foglalkoztathatóság, *Közgazdasági Szemle*, 63, 4. 431–460.

Utasi Ágnes (2002): Társadalmi integráció és családi szolidaritás, *Educatio*, 3, 384–403.

Utasi Ágnes (2003): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, KSH–Századvég Kiadó, 231–253.

Utasi Ágnes (2004a): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest, MTA PTI

Utasi Ágnes (2004b): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég*, 24. 3–25.

Utasi Ágnes (2011): Szubjektív feszültség és munkastressz a házasság életében. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások 2011*. Budapest, Társi

Utasi Ágnes (2013): *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. Szeged, MTA TKI–Belvedere

Varga Áron (2016): A GONGO-jelenség és kormányzati civilek Magyarországon. In: Antal Attila (szerk.): *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*, Budapest, Noran Libro, 234–248.

Váradi Mónika Mária (2010): A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben, *Esély*, 1. 79–100.

Vastagh Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Budapest, Napvilág Kiadó

Virág Tünde (2008): Változó társadalmi gazdasági kapcsolatok egy cigány lakta faluban, *Szociológiai Szemle*, 1. 60–77.

Wisensale, Steven K. (2013): Austerity vs. Solidarity: Intergenerational Conflict in the European Union. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3, 1. 21–30. http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_3_No_1_January_2013/3.pdf (2017. november 16.)

Wilkinson, Richard–Kate Pickett (2010): *The Spirit Level. Why Greater Equality Makes Societies Stronger*. New York, Bloomsbury

Zakariás Ildikó (2016a): *Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarokra irányuló jótékonyásban*. Budapest, BCE, PhD-disszertáció

Zakariás Ildikó (2016b): A menekültek civil segítése: attitűdök és morális érvek, *Regio*, 24, 4. 61–84.

A könyv megírását az a felismerés ösztönözte, hogy a minden körülmények között pozitív értelemben elgondolt szolidaritás egyre gyakrabban jelenik meg a közbeszédben és a társadalomtudományi szakirodalomban is, miközben a kollektív cselekvés lehetőségei mindinkább beszűkülnek, és bizonyos területekre összpontosulnak.

A szolidaritás számos esetben válik a legösszetettebb társadalmi problémák (sőt főként ezek) megoldásává, a társadalom bajainak orvosságává. A családi szolidaritás megoldja a gyermeknevelés, az idősek ápolása és a kettős műszak problémáját, a klasszikus munkahelyi vagy civil mozgalmi szolidaritás harcol az érdekvédelemért, a társadalmi szolidaritás tompítja a jóléti állam leépülését követő elszegényedést, küzd a rasszizmus és a társadalmi egyenlőtlenségek visszaszorításáért. Miközben magának a szolidaritásnak a jelentése mind problematikusabbá, mind összetettebbé és ellentmondásosabbá válik, számos magánember, szakember, közösség, szervezet és mozgalom tesz erőfeszítéseket az egyéni és közösségi szolidaritás működtetésére és ösztönzésére, megteremtve ezzel a szolidaritáshoz kapcsolódó kollektív cselekvés számos formáját (köztük társadalmi megközelítésből nézve diszfunkcionálisakat is). E könyv kísérlet arra, hogy a szolidaritás jelenkori alakváltozásának nyomon követésével bemutassam a kollektív cselekvés néhány olyan lehetőségterét, ahol a történeti örökség, a piaci átmenet és a globalizáció hatásaként (is) megjelenő szolidaritáshiányt áttörve egyéni szolidaritáscselekvések válnak – tudatosan vagy sem – közösségivé.

301

10

01/04/18

1-2

TAKÁCS ERZSÉBET

A SZOLIDARITÁS ALAKVÁLTOZÁSAI

*Az együttműködés lehetőségei
és gátjai a mai Magyarországon*

Takács Erzsébet (1974) szociológus, történész,
egyetemi adjunktus az ELTE TáTK Elmélettörténet Tanszékén.
Kutatási területei: szociológiatörténet és -elmélet, késő
modernitás, autonómia és hatalom, identitás. A TEM-en
belüli kutatási témái: szolidaritás, társadalmi igazságosság,
kollektív cselekvés.

A Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelye (PTI TEM)

jelenlegi formájában 2015-ben jött létre 11 ösztöndíjas kutató bevonásával, akik azóta rendszeresen vitatják meg egymás és külsős szerzők kutatásait és írásait. 2017 folyamán a Politikatörténeti Alapítvány ismét ösztöndíjpályázatot írt ki, hogy lehetővé tegye új műhelytagok csatlakozását a közös munkához. A Társadalomelméleti Műhely célja, hogy hozzájáruljon a hazai társadalomelméleti, társadalomkritikai gondolkodáshoz, valamint a baloldali tudományos, közéleti diskurzushoz. A műhelyben nagyon sokféle témakör talált otthonra: ideológiák, a posztmarxizmus, politikai gazdaságtan, demokráciaelmélet, populizmus, ökopolitika, a művészet és az emancipáció kapcsolata, társadalmi igazságosság és szolidaritás, nacionalizmus és így tovább. A tagokat az a társadalomelméleti keretrendszer köti össze, amely folytatni kívánja a valóság megértésének baloldali kritikai hagyományait.

2400 Ft

ISBN 978-963-338-429-9

TAKÁCS ERZSÉBET

A SZOLIDARITÁS ALAKVÁLTOZÁSA

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS LEHETŐSÉGE
ÉS GÁTJAI A MAI MAGYARORSZÁGON

T.E.M.

TÁRSADALOM-
ELMÉLETI
MŰHELY

napvilág kiadó